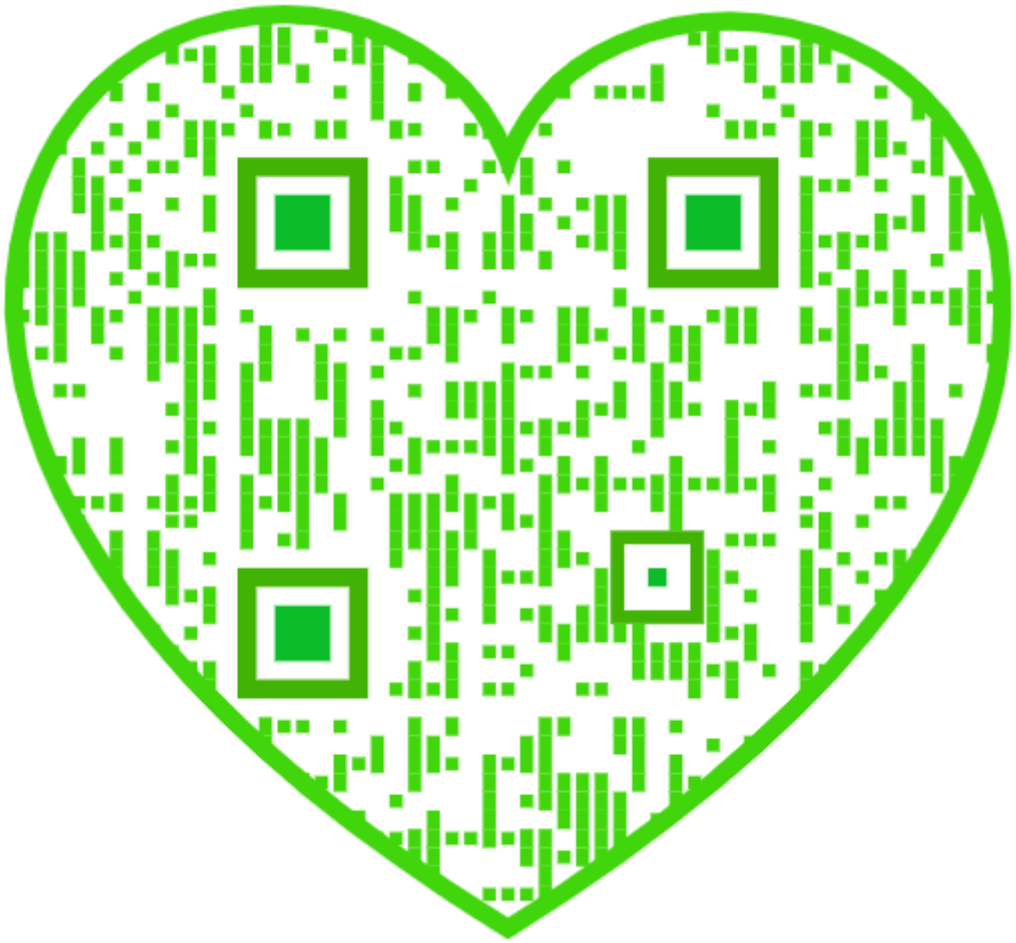
De Gulden Passer. Jaargang 81

bron
De Gulden Passer. Jaargang 81. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2003

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[De Gulden Passer 2003]

Vooraf

Het nummer van *De Gulden Passer* dat u in handen hebt, wijkt duidelijk af van de vorige jaargangen. Niet dat er iets gewijzigd is aan het inhoudelijke profiel van ons jaarboek. Zoals in het verleden neemt het artikelen op over de geschiedenis van het gedrukte boek in al zijn aspecten (met inbegrip van bibliofilie) en over de humanistische wereld rond Plantin en de Moretussen. Het wil ook aandacht schenken aan belangrijke boekhistorische instrumenten, en staat open voor documentaire bijdragen over de bibliotheek en het archief van het Museum Plantin-Moretus, dat onlangs door de Unesco als werelderfgoed werd erkend. Geografisch gaat de aandacht vooral uit naar Antwerpen. Maar zoals ook dit nummer weer aantoont, wordt daar om voor de hand liggende redenen wel eens van afgeweken - het gedrukte boek was steeds geroepen om stedelijke grenzen te overschrijden.

Geen fundamentele inhoudelijke verschuivingen dus - hoogstens een meer uitgesproken ambitie om de chronologische reikwijdte uit te breiden tot de negentiende en twintigste eeuw - wel een opmerkelijke wijziging van de vormgeving. Een nieuw ontwerp van omslag en binnenwerk drong zich om verschillende redenen op. Als het enige boekhistorische tijdschrift in Vlaanderen wil *De Gulden Passer* een forum zijn voor de vernieuwde belangstelling voor de geschiedenis van het gedrukte boek. Die frisse wind, die ook door het bestuur van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen waait, wilden we vertaald zien in een moderner typografisch ontwerp, zonder afbreuk te doen aan de respectabele traditie van het tijdschrift en aan de hoge verwachtingen die de abonnees koesteren. Meer prozaïsch was de overweging dat het de laatste jaren nooit aan kopij ontbrak; het grotere aanbod aan kwaliteitsvolle bijdragen dwong ons om spaarzamer met het papier om te gaan.

Deze dubbele bekommernis heeft geleid tot een nieuwe vormgeving, waarvoor we een beroep hebben kunnen doen op Louis Van den Eede, die één van de leidende typografen van ons land is en bovendien het Museum Plantin-Moretus een warm hart toedraagt. Dat laatste bewijst hij trouwens niet alleen door zijn medewerking aan *De Gulden Passer*, maar ook door zijn onafgebroken inzet voor het Plantin Genootschap en door de voorbereiding van de tentoonstelling ‘Letters proeven - Prenten smaken’, die het museum in het najaar van 2004 organiseert in het kader van het evenement ‘Antwerpen Wereldboekenstad’.

Zonder de nieuwe vormgeving te reduceren tot een letterkwestie, willen we u toch niet onthouden dat de tekst die u leest gezet is uit de *Minion* van Robert Slimbach (Adobe); de titels, voetregels en voetnoten zijn dan weer gezet uit de schreefloze *Caspari* van Gerard Daniëls (Dutch Type Library). De redactie van het tijdschrift en het bestuur van de vereniging danken Louis Van den Eede zeer hartelijk voor zijn royale medewerking. Het zal ons benieuwen, beste lezer, te vernemen wat uw gevoelens bij dit vernieuwde tijdschrift zijn. U kent ons adres.

DE REDACTIE

Elly Cockx-Indestege

Classica et humanistica: een Belgische incunabelcollectie uit de twintigste eeuw

Zoals Hercules ooit op een tweesprong heeft gestaan, overkwam het de man - nu bibliofiel van formaat - toen hij, jonge classicus en historicus, na de vroegtijdige dood van zijn vader, besloot diens aannemersbedrijf verder te zetten. Gebouwen optrekken en boeken verzamelen: beide heeft hij met kennis van zaken en met succes gedaan.

De belangstelling voor boeken en lectuur is altijd levendig gebleven. Als student al ging de boekenverzamelaar *in spe* naar veilingen en bezocht hij antiquariaten. Het begon met kleine partijen goedkope uitgaven van klassieke auteurs, van humanisten, van geschiedkundige werken. De respectieve dissertaties (Universiteit Gent) gingen over 'De Herculescultus in de Romeinse provincies Gallië en Germanië' (bij prof. H. van de Weerd), en over 'Het humanisme aan het St. Donaaskapittel te Brugge' (prof. E. Strubbe).

Gaandeweg werden de aankopen van boeken belangrijker en frequenter. Zoals het meer gebeurt, liet de aankomende bibliofiel zich ook tot boeken op andere terreinen verleiden zoals atlassen, bijbels, embleemboeken, streekgebonden auteurs en uitgaven (met name Westflandrica). Toch vormden de klassieke en humanistische auteurs de rode draad. De belangrijkste deelcollectie in deze bibliotheek is ongetwijfeld de verzameling Persius-uitgaven. Van de jong gestorven Etrurische dichter Persius (34-62 n.C.) zijn slechts zes satiren bekend; ze zijn vaak samen met de Satiren van Juvenalis uitgegeven. Tijdens de Renaissance moet hij een gevierd auteur zijn geweest; het zestigtal vijftiende-eeuwse drukken van zijn werk is hiervoor een aanwijzing. De verzameling Persius-edities is met heel bijzondere aandacht verder uitgebouwd; de oude bibliografie door M.H. Morgan zal ongetwijfeld kunnen worden aangevuld. De jongste Persius-uitgaven in deze collectie aanwezig dateren van de twintigste eeuw. Veel exemplaren zijn afkomstig uit de bibliotheek van de Gentse hoogleraar Paul van de Woestijne, wiens bibliotheek door de weduwe verkocht was aan Antiquariaat Specht in Rotterdam. Naast Persius zijn Caesar, Cicero, Livius, Ovidius, Vergilius nadrukkelijk aanwezig. Wat met een breed fundament was begonnen, had zich geleidelijk versmald tot een piramide.

Het is dus hoegenaamd niet verrassend dat de incunabelen in deze collectie de smaak van de bibliofiel weerspiegelen: classica, humanistica en 'klassieke' historische en godsdienstige werken. Van de meeste klassieke auteurs is tijdens de vijftiende eeuw door humanisten de tekst bezorgd, of becommentarieerd of vertaald. Zo heeft bijvoorbeeld meer dan één humanist van de *Satyrae* van Persius een geglosseerde editie gemaakt; in deze collectie zijn niet minder dan zes incunabeledities en één postincunabel (vroeger als een incunabel aangezien) aanwezig. De jaren zeventig van de vorige eeuw bleken vruchtbaar te zijn. Zo kon op de Broxbourneveiling bij Sotheby's, door bemiddeling van Antiquariaat Specht, een aantal bijzonder fraaie

exemplaren worden verworven.[1] Ook werd rechtstreeks op veilingen en bij antiquariaten in binnen- en buitenland, ook in de USA gekocht.

1 Banden uit zijn collectie zijn beschreven door H.M. Nixon, *Broxbourne Library: styles and designs of bookbindings from the twelfth to the twentieth century.* London, 1956. Gedeelten uit Ehrmans bibliotheek bevinden zich nu in de British Library te Londen en de Bodleian Library te Oxford.

De collectie in haar geheel omvat 128 incunabeledities. In zevenentwintig gevallen gaat het om edities waarvan de Universiteitsbibliotheek te Leuven voor de Tweede Wereldoorlog een exemplaar bezat; vier waren in Doornik aanwezig, nu eveneens oorlogsverlies, terwijl één in de abdij van Tongerlo niet (meer) aanwezig is. Nog andere exemplaren behoren tot de zeldzaamheden in het land: tot nader order 46 unica in België! Maar afgezien van het Belgisch bezit zijn er hoe dan ook zeldzame exemplaren bij, zoals een Cicero-uitgave die aan de Lyonese drukker Gaspard Ortuin is toegeschreven (nr. 45), en een *Postilla* van Guilelmus de Parisiis gedrukt door Ulrich Gering en Guillaume Maynal (nr. 73). Kijken wij naar de drukkers, dan valt spoedig op dat de drie kloosters van de Broeders des gemenen levens die een drukkerij binnen hun muren hadden, Brussel, Marienthal en Rostock, alle met uitstekende exemplaren in deze collectie aanwezig zijn. Overigens is er uit de Nederlanden niet zoveel: één Martens, één Leeu, één Johan van Westfalen, één Veldener, twee Delftse en vijf Deventerse drukken. Augsburg, Keulen, Lyon, Neurenberg en Straatsburg zijn aardig vertegenwoordigd; Parijs is met dertien en Venetië met dertig verschillende drukkers present.

Met genoegen dank ik volgende personen die mij op uiteenlopende wijzen behulpzaam zijn geweest: Wolfram Kardorf, Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Deutsche Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz; Angelika Pabel, Universitätsbibliothek Würzburg; Helene Peters, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; Konrad von Rabenau, Schöneiche/Berlin; Marianne Rozsondai, Bibliotheek van de Akademie van Wetenschappen, Budapest; Jan Storm van Leeuwen, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. Verder aan collega's in de Koninklijke Bibliotheek, Brussel: Renaud Adam, Jeanne Blogie, Herman Mulder, en ten slotte Marcus de Schepper, die als ‘lector’ zijn kritisch oog over de tekst heeft laten gaan. Publicaties van Meg Ford, Christie's London, van Lotte Hellinga, London en van Paul Needham, Scheide Library, Princeton, hebben mij stilzwijgend advies verstrekt.[2]

Een zeer bijzonder woord van dank aan de eigenaar van deze collectie, die mij de toegang tot het ‘heilige der heiligen’ nooit heeft ontzegd, en die mij op velerlei wijzen de langdurige onderneming heeft mogelijk gemaakt. Daarbij was hij bereid om onbeperkt fotografische opnamen te laten vervaardigen. Dat hij ten slotte de kleurenclichés voor reproductie in het tijdschrift *De Gulden Passer* voor zijn rekening heeft willen nemen, heeft het mij mogelijk gemaakt ook een visuele bijdrage van decoratie en boekbandversiering te leveren. Deze royale geste verleent deze catalogus een aanzienlijke meerwaarde en stemt zowel de auteur als de redactie van het tijdschrift tot grote erkentelijkheid.

Verantwoording

Zoals vrijwel alle incunabelrepertoria is ook deze catalogus alfabetisch op auteur en titel van het anonieme werk geordend. Ontstaan als een nevenproduct van een tweede Supplement

2 De twee ‘Review Essays’ over recente incunabelcatalogi die Needham in *The Papers of the Bibliographical Society of America* in 1993 en 2001 heeft laten verschijnen betekenen een regelrechte handleiding.

op Polain,[3] zijn de hoofdwoorden Polains keuze en is ook het Algemeen register naar zijn model samengesteld. Dit houdt in dat de zogenaamde secundaire auteurs (in de editie opgenomen) enkel in het register terug te vinden zijn. Van de bijgebonden drukken (in het exemplaar) wordt verwezen naar de eerste druk in een convoluut (soms een 'Sammelband') in het corpus van de catalogus en in het register. Bijgebonden latere drukken, in hoofdzaak postincunabelen, zijn mee opgenomen; een* in het beschrijvend gedeelte en in het drukkersregister duiden daarop. Niet gedateerde drukken die als incunabel staan geboekstaafd maar als gevolg van recent onderzoek uit de zestiende eeuw blijken te stammen, zijn in het incunabelbestand opgenomen, eveneens met een* gemerkt.

De gebruiker zij er op bedacht dat de naamsvormen in Polain niet altijd consequent zijn: bv. Burley, Walter (14de e.), Nicolaus de Ausmo (15de e.), Turrecremata, Johannes de (15de e.). Toch zijn die hier onveranderd gebleven; enkel titulatuur of andere toevoegingen aan de naam zijn gelijkvormig gemaakt: bijvoorbeeld bij gebruik en plaats van archiepiscopus, sanctus, en dergelijke. Overigens is de voertaal niet het Frans. Zo staan drukplaatsen en drukkers in de taal van het betrokken land.[4]

Het ligt voor de hand dat in een catalogus de meeste aandacht naar het exemplaar uitgaat, niet naar de editie van een tekst. Toch zijn minder grote of minder bekende auteurs in de commentaar bondig geduid. Volgende elementen zijn in een vaste orde opgenomen, waarbij gestreefd is naar het hanteren van een consequente terminologie.

1. Na een volgnummer, auteursnaam of titel van het anonieme werk, korte titel, impressum en vouwformaat, gevolgd door de belangrijkste bibliografische repertoria: (a) centrale catalogi en recente bibliotheekcatalogi met goede informatie over band en exemplaar, te weten GW[5] (voor wat nog niet is verschenen wordt H en supplementen gegeven), BMC, Polain (+ Supplement 1), GOFF (+ Supplement), BSB-Ink, CIBN, IDL; (b) nationale repertoria voor drukken uit het betrokken land, nl. Pellechet-Polain, IGI, ILC, Voulliéme, Köln; (c) speciale bibliografieën zoals Essling, Klebs, Morgan, Sander, Schreiber. Sporadisch geraadpleegde bibliografieën zijn voluit vermeld. De elektronische databank ISTC[6] (stand 1996) is op alle edities gecontroleerd.

2. De beschrijving van het exemplaar, ingeleid door het nummer in de collectie, bevat volgende elementen: **Band**. De afmetingen van de band zijn gevolgd door die van het boekblok. In heel veel gevallen is niet vast te stellen welke naaiing er is, welke kleur de kapitalen hebben en of ze van garen, touw of zijde zijn, of de schutbladen conjugaat zijn, al dan niet meegenaaid of aangeplakt, en of de sneden gelijk gestoten dan wel gesnoeid zijn. De uitdrukking 'Dek- en schutbladen' betekent dat ze van papier zijn en voor- en achterin aanwezig zijn; 'Nieuwe' is stelselmatig meegedeeld om ze te onderscheiden van de oude die soms bij het later herbinden behouden zijn; conjugaat betekent dat het om een (nog zichtbaar) dubbelblad gaat. Daarop volgt het eventuele aantal voor- en achterschutbladen. Bij schutbladen van sierpapier is aan de achterkant van het eerste vrije schutblad vrijwel steeds een wit blad geplakt; dit is niet meegerekend als eerste vrij schutblad. Afgesneden sneden

3 Marie-Louis Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique.* Bruxelles, 1932. + Supplément, 1978.

4 Leidraad hierbij waren de biografische drukkersrepertoria.

5 Zie de Bibliografie, p. 5.

6 Lotte Hellinga & John Goldfinch, 'Ten years of the Incunabula Short-Title Catalogue (ISTC)' in *Bulletin du bibliophile*, 1990, nr. 1, p. 125-132.

zijn meestal verguld. De sluitrichting van klampkantsluitingen is steeds van het achterplat naar het voor-

plat, tenzij anders vermeld. Moderne banden zijn niet tot in de bijzonderheden beschreven; zo is bijvoorbeeld de rugbelettering niet steeds opgenomen. Het is niet altijd mogelijk uit te maken in welk land de band is vervaardigd. Voor zover de staat van het bandvlak het toelaat, zijn wrijfsels gemaakt; in de mate van het mogelijke zijn de paneel- of plaatstempels, de kleine of handstempels en de rolstempels gereproduceerd. **Prov.** De handgeschreven eigendomsmerken en stempels zijn tussen aanhalingstekens *verbatim* getranscribeerd, gedrukte en gegraveerde ex-librissen zijn standaard enkel met de naam van de bezitter, het ev. devies en het ev. plaatsnummer in de bibliotheek opgenomen. In beginsel zijn de afkortingstekens stilzwijgend opgelost; bij onzekere lezing zijn tussen rechte haken letters of punten, of een vraagteken, geplaatst. Oude bibliotheeknummers en niet te identificeren inscripties of exlibrissen zijn aangegeven. De herkomst en datum van verwerving van het exemplaar zijn, voorzover nog te traceren, door de eigenaar meegedeeld. **Gebruik.** Onder gebruikssporen zijn begrepen de rubricering (met rood gehoogde kapitalen, paragraaftekens, onderstrepingen), lombarden, penwerkdecoratie, verluchting; aantekeningen van gebruikers; ingelegde documenten (catalogusknipsels, brieven en dgl.). 'Boekhoudkundige' aantekeningen van de moderne antiquaar op dek- of schutbladen zijn niet vermeld. Bijzonderheden over de conditie van het exemplaar zijn beperkt tot de vermelding van ontbrekende bladen aan de druk, restauratie aan boekblok en band, of andere opvallende elementen, indien al niet meegedeeld bij de bandbeschrijving. Aantekeningen over minder bekende auteurs of teksten, toelichting over band of binder, vroegere eigenaars, of enige andere informatie volgen in een nieuwe paragraaf, evenals de literatuur in verband hiermee. De ontsluiting gebeurt via een aantal registers. De afbeeldingen zijn gekozen omwille van de zeldzaamheid van een druk, een fraaie vormgeving van de bladspiegel, een interessant eigendomsmerk of unieke verluchting, een opmerkelijke band, en vooral wrijfsels van stempels en rollen.

Al de fotografische opnamen zijn van Studio Vermeulen, Brugge, behalve afb. 8, die door Michel van den Bogaert te Brugge is gemaakt.

Gehanteerde afkortingen:

In de beschrijving: Ed. (editor), Transl. (translator), Comm. (commentator); vdb (voordekblad), adb (achterdekblad), vsb (voorschutblad), asb (achterschutblad); e. (eeuw). De blad-aanduiding: fol. a r^o, b7 v°, of fol. 1 r°-v^o.

In de literatuur: zie hieronder.

Literatuur

Incunabelen

BBFN Inc: Benjamin de Troeyer & Leonide Mees, *Bio-bibliographia Franciscana Neerlandica ante saeculum XVI.* - Nieuwkoop, 1974.
BMC: *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum.* - London, 1908-1985.
BSB-Ink: *Bayerische Staatsbibliothek, Inkunabelkatalog.* (Red. Elmar Hertrich, u.a.).- Wiesbaden, 1988-2000.
CR: Dietrich Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum. Additiones et emendationes.* - Monachii, 1905-1911. + *Supplement.* - Monasterii, 1914.
CIBN: *Catalogues des incunables [de la] Bibliothèque Nationale.* - Paris, 1981-1996, 6 dln. in 2 bdn.: I,1-2: Xylogr., A-B, II, 1-4: H-Z, Hebr.
Elliott-Loose: Ghislaine Elliott-Loose, *Les incunables des anciens Pays-Bas conservés à la Réserve du Département des Imprimés de la Bibliothèque Nationale.* Catalogue.- Bordeaux & Paris, 1976 (Collection de la Revue française d'histoire du livre, 2).
Essling: Victor Masséna, prince d'Essling, *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe.* - Florence, 1907-1914.
GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* I-VII.- Leipzig, 1925-1938; VIII-. Stuttgart; Berlin; New York, 1978-.
GOFF: Frederick R. Goff, *Incunabula in American libraries: a third census.* - Millwood NY, 1973.
H: Ludwig Hain, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel sempliciter enumerantur vel adcuratius recensentur.* - Stuttgartiae; Lutetiae, 1826-1838.
HC: W.A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum Part I.* - London, 1895.
HCR: Dietrich Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum... Emendationes.* - Monachii, 1905-1911. + *Supplement.* - Monasterii, 1914.
IDL: *Incunabula in Dutch libraries.* Ed. Gerard van Thienen.- Nieuwkoop, 1983 (Bibliotheca bibliographica Neerlandica, 17/1-2).
ILC: *Incunabula printed in the Low Countries: a census.* Ed. Gerard van Thienen & John Goldfinch.- Nieuwkoop, 1999 (Bibliotheca bibliographica Neerlandica, 36).
IGI: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia.* Ed. T.M. Guarnaschelli & E. Valenziani [e.a.].- Roma, 1943-1981.
ISTC: *Incunabula Short Title Catalogue.* On-line databank, stand 1996.
Klebs: Arnold C. Klebs, *Incunabula scientifica et medica: short title list.* - Bruges, 1938 (Reprinted from *Osiris*, 4).
Morgan: Morris H. Morgan, *A bibliography of Persius.* - Cambridge MA, 1909 (Bibliographical contributions of the Library of Harvard University, 58).

Ohly & Sack: Kurt Ohly & Vera Sack, *Inkunabelkatalog der Stadt- und Universitätsbibliothek in ... Frankfurt am Main.* - Frankfurt/M, 1966.
Pellechet-Polain: Marie Pellechet, *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France.* Avec une introduction écrite pour la réimpression par Frederick R. Goff.-Nendeln, Liechtenstein, 1970. (Reprint of Louis Polain's working copy, with his numerous handwritten amendments and corrections). Bd. 1-3: A-Gregorius Magnus, oorspronkelijk verschenen te Parijs, 1897-1909.
Polain: M.-Louis Polain, *Catalogues des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique.* - Bruxelles, 1932. + *Supplément.* Bruxelles, 1978.
Sander: Max Sander, *Le livre à figures italien depuis 1467 jusqu'à 1530: essai de sa bibliographie et de son histoire.* - Milan, s.d. (bnd. 1-5). Supplement: 1969.
Schreiber: W.L. Schreiber, *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. V:*

Catalogues des incunables à figures imprimés en Allemagne, en Suisse, en Autriche-Hongrie et en Scandinavie. - Leipzig, 1910-1911.
Vijfhonderdste verjaring: De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden: catalogus [van de] tentoonstelling [in de] Koninklijke Bibliotheek Albert I. [Ed. Georges Colin & Wytze Hellinga].- Brussel, 1973.
Voulliéme, Köln: Ernst Voulliéme, *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts.* - Bonn, 1903 (Gesellschaft der Rheinische Geschichtskunde, 24).

Boekband

Bernard & Culot: G. Bernard & P. Culot, *La reliure en Belgique aux XIXe et XXe siècles = De boekband in België in de 19de en 20ste eeuw.* - (Brussel, Bibliotheca Wittockiana, 1985).
Cat. Antwerpen 1930: [P. Verheyden] 'Oud-Vlaamsche boekbanden' in *Wereldtentoonstelling... (Antwerpen 1930): Afdeeling der oud-Vlaamsche kunst*, V.- Brussel, 1930.
Cat. Bruxelles 1930: *Bibliothèque royale de Belgique. Exposition de reliures, 1. Du XIIe siècle à la fin du XVIe.- Brux*elles, 1930.
Devauchelle: Roger Devauchelle, *La reliure en France de ses origines à nos jours.*- Paris, 1959-1961.
Dubois d'Enghien: H. Dubois d'Enghien, *La reliure en Belgique au dix-neuvième siècle.* - (Bruxelles 1954).
Gid: Denise Gid, *Catalogue des reliures françaises estampées à froid XVe - XVIe siècle de la Bibliothèque Mazarine.* - Paris, 1984.
Gid & Lafitte: Denise Gid & Marie-Pierre Lafitte, *Les reliures à plaques françaises.* - Turnhout, 1997 (Bibliologia, 15).
Goldschmidt: E. Ph. Goldschmidt, *Gothic & Renaissance bookbindings exemplified and illustrated from the author's collection.* - London, Boston & New York, 1928.
Gruel: Léon Gruel, *Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures.* - Paris, 1887.
Kyriß: Ernst Kyriß, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet.* - Stuttgart, 1951-1958.
Miner: Dorothy Miner, *The history of bookbinding 525-1950 a.d.* An exhibition held at the Baltimore Museum of Art, organized by The Walters Art Gallery.- Baltimore MD, 1957.
Packer, Maurice, *Bookbinders of Victorian London.* - (London), 1991.
Ramsden: Charles Ramsden, *London bookbinders 1780-1840.* - London, 1956, 1987[2].
Ramsden, U.K.: Charles Ramsden, *Bookbinders of the United Kingdom (outside London) 1780-1840.* - London, 1954, 1987[2].
Schwenke-Schunke: Ilse Schunke, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten*

bestimmt und beschrieben, I: Einzelstempel. Fortgeführt von Konrad von Rabenau, *II: Werkstätten.* - Berlin, 1979, 1996 (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge, 7, 10).
Sprandel-Krafft: Lore Sprandel-Krafft, *Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg.* Eine Dokumentation.- Würzburg, 2000 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstift's Würzburg, 55).
Weale: W.H. James Weale, *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library*, *South Kensington Museum.* - London, 1868, 1894.

Bronnen

Wrijfselarchief KBH: Wrijfselarchief Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (bevat een zeer groot aantal kopieën uit het Wrijfselarchief V/I).
Wrijfselarchief KvR: Wrijfselarchief Konrad von Rabenau, Schöneiche/Berlin.
Wrijfselarchief V/I: Wrijfselarchief Verheyden/ Indestege, De Berderen, Dilbeek.

Catalogus

Incunabelen

1 Albertus Magnus, *Liber de laudibus B. Virginis Mariae.* - [Köln: Ulrich Zell, nicht nach 1473]. 2°. Ref. GW 678. BMC I 192. Goff A-271. Polain 83bis. BSB-Ink A-185. CIBN A-148. IDL 131. Voulliéme, Köln 40.

Ex. Inc. 3. **Band:** 288 × 215 × 35/38 mm (275 × 198 mm). Nieuwe band. Bleek matbruin papier over karton; kapitalen in geel en blauw. Rug vlak; rood papieren titelschild met sierrand, goudgestempeld; daaronder zwart gestempeld 131(?)797. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede rood geverfd. Omhulsel: zwartblauw linnen doos, op de rug belettering goudgestempeld. **Prov.:** 'Bibliothecae J. Niesert pastor in Velen 1816' (fol. 1). 'E.H.P. 1963' (op vdb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd; lombarden ten dele ingevuld. Aantekeningen in het Latijn over de druk, negentiende eeuw, op bleekblauwgrijs papieren vel. De laatste twee blanco bladen ontbreken.

> Het werk is ook bekend onder de titel *Mariale.* Het exemplaar in de UB Uppsala heeft een kopersaantekening uit 1473 (I. Collijn, *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala.* Uppsala, (1907), 50). Johann Heinrich Joseph Niesert (1766-1841), pastoor van Sint-Andreas in Velen bij Münster, was de bezitter van een niet onbelangrijke collectie incunabelen: Cambridge University Library alleen al bezit er dertien; ook in Oxford, Brussel en andere bibliotheken zijn er exemplaren uit Nieserts bibliotheek.

2 Albertus Magnus, *Sermones de tempore et de sanctis.* - [Speier: Peter Drach, nicht nach 1475]. 2°. Ref. GW 772. BMC II 488. Goff A-328. Polain 93 (ca. 1476). BSB-Ink A-213.

Ex. Inc. 1/1. Bijgebonden: **2** Guilelmus de Parisiis (zie nummer 72). **Band:** 311 × 225 × 100/103 mm (295 × 215 mm). Rijnland?, uit de tijd. Helbruin zwijnsleer over hout; kapitalen. Platten licht afgeschuind, blindgestempeld en op analoge wijze versierd: tussen twee kaders van drie lijnen losse stempels geprent: adelaar S1, rozetje S5, schriftwimpel met MARIA S8, schriftwimpel met IHESUS S7; daarbinnen ruitenpatroon van drie lijnen, op de snijpunten s5 en in de velden S1, rozet S4, vierkant omlijnde rozet S2 en S3, drieblad S6; op het achterplat ook een loofstaf S9. Bovenaan op het voorplat oud papieren(?) etiket met onleesbaar geworden tweeregelige inscriptie. Rug met vijf dubbele ribben; kordeerlijnen. Dekbladen van perkament; één katern van vier blanco bladen oud papier voorin. Snede onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen; gegraveerd borgplaatje, sierlijke muiter, klampen onversierd. Beslag: vijf messing knoppen (type 'pastoorshoed') op beide platten. Sporen, een enkele keer resten, van klavieren. **Prov.:** 'Pertinet ad Fabricam B.M.V.F.' (in hs. op vdb, 16de e.?). George Dunn of Woolley Hall near Maidenhead (ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** doorlopend

gerubriceerd, met onderstrepingen; de eerste druk heeft ook kopregels, in rood. De twee drukken zijn ongetwijfeld door één rubricator gerubriceerd. Sporadisch aantekeningen. Het is niet uit te maken of het catalogusknipsel ‘Sotheby's 2.2.1914, 707’ op dit exemplaar betrekking heeft.

> De stempels zijn niet terug te vinden in het Wrijfselarchief KvR. Von Rabenau heeft het vermoeden geuit (brief aan ECI, 24.09.02) dat deze band misschien wel uit hetzelfde atelier komt als ‘Glauning III H 24 A’ naar een exemplaar in de Bayerische Staatsbibliothek (2° Inc. Dupl. 6461); hierop komen, samen met S5, S8 en S9, nog andere stempels voor (blaasbalg, vis en paddestoel)

die, aldus Von Rabenau, tot nogtoe niet in het Duitstalig gebied bekend zijn. De bibliotheek van George Dunn (1865-1912) van Woolley Hall, Maidenhead, Berks., is via auctie verspreid (Sotheby's London, Auction part III, 22.11.1917, lot 251?). Gelukkig is van zijn incunabelverzameling (over de duizend items) een verkorte-titellijst gepubliceerd en weten wij precies wat hij had.
Francis Jenkinson, *A list of the incunabula collected by George Dunn arranged to illustrate the history of printing.* (Oxford, 1923) (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions, 3). Otto Glauning, ‘Die Einbandsammlungen der Bayerischen Staatsbibliothek zu München’ in *Aufsätze Fritz Milkau gewidmet*, Leipzig, 1921, p. 111-122.

S1

S2

S3

S4

S5

S6

S7

S8

S9

3 Albertus Magnus, *Tractatus de virtutibus seu Paradisus animae.* - Antwerpen: Gheraert Leeu, 1489.14.03. 4°. Ref. GW 705. BMC IX 192. Goff A-292. Polain 99. CIBN A-183. IDL 157. ILC 65.

Ex. Inc. 2. **Band:** 200 × 145 × 12/13 mm (194 × 134 mm). België, negentiende eeuw. Donkerterrasienna kalfsleer over karton; kapitalen. Platten licht afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd met uitzondering van de middenbaan: kaders en banen met florale motieven; in de middenbaan op het voorplat kleine stempels, op het achterplat in gotische letter M CCCC LXXXIX. Rug met drie dubbele ribben, lijnen en stempels in de rugvelden. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. Binder: Charles Desamblanx; niet gesigneerd maar in blauw potlood op het voordekblad geschreven. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd. Op voor- en achterschutblad potloodaantekeningen in het Engels betreffende het boek.

Ook onder de titel *Paradisus animae* terug te vinden. Charles Desamblanx (1855-1943), boekbinder te Brussel, heeft naast figuratieve bandversiering ook imitaties van oude blindstempelbanden vervaardigd zoals deze band.

Dubois d'Enghien, p. 147-152. Bernard & Culot, p. 159-181.

4 Albumasar, *De magnis conjunctionibus opus.* Transl. Johannes Hispalensis. Ed. Johannes Angelus.- Augsburg: Erhard Ratdolt, 1489.03.31.4°. Ref. GW 836. BMC II 383. Goff A-360. Polain 106. BSB-Ink A-226. CIBN A-195. IDL 167. Klebs 39.1. Schreiber 3072.

Ex. Inc. 4. **Band:** 210 × 163 × 20/21 mm (205 × 154 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Lilarood marokijn over karton; kapitalen in rood en groen. Platten goudgestempeld en op analoge wijze versierd: centraal een ovaal stempel met in het midden hiervan, op het voorplat het monogram YY; op de kanten een dubbellijn, op de inslagen rollen. Rug met vijf ribben; op de kapjes arceringen; belettering in het tweede rugveld. Nieuwe dek- en schutbladen van kammarmerpapier; twee nieuwe voor- en achterschutbladen. Snede verguld en gemarmerd.

Groen zijden leeslint. Binderssignatuur: TRAUTZ-BAUZONNET midden op de voorinslag. **Prov.:** Yemeniz (ex-libris en super-exlibris); 'provenant de la vente de Yemeniz'. Kleine gravure met onderschrift 'Tout passe le livre reste' (op vdb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering.

Dit boek over de bewegingen van de planeten is in de negende eeuw geschreven. De auteur, in het Westen bekend onder de naam Albumasar, heet eigenlijk Abu Ma'sar al-Balhi, en leefde te Bagdad († 886). Tijdens de Renaissance is het door Johannes Hispalensis, Johannes Hispanus of Juan de Sevilla (fl. 12de e.) uit het Arabisch in het Latijn vertaald. Tekstbezorger is Johann Engel († 1512) uit Beieren; hij studeerde astronomie, doceerde in Ingolstadt en publiceerde almanakken en 'practica' of prognosticaties. Hij is ongetwijfeld de man die dit planetenboek bezorgd heeft aan de drukker Ratdolt, bedreven in het drukken van werken over astronomie. Nicolas Yemeniz (Constantinopel 1783-Lyon 1871), ondernemer in zijde te Lyon, is een van de grote bibliofielen. Hij zal Trautz-Bauzonnet (1808-1879), opdracht hebben gegeven dit boek te herbinden en van zijn monogramstempel te voorzien. Van Duitse origine als boekbinder van in 1830 te Parijs gevestigd, heeft hij naam verworven met zijn banden die stijlen uit het verleden nabootsten. Even typisch voor de negentiende eeuw is het gebruik van kammarmerpapier voor de schutbladen.
Catalogue de la Bibliothèque de M.N. Yemeniz. Précédé d'une notice par M. Le Roux de Lincy. Paris, 1867, 968. A. Hamilton, *Arabische cultuur en Ottomaanse pracht in Antwerpens Gouden Eeuw.* Antwerpen; London, 2001, p. 54 en 121, nr. 51. Devauchelle III p. 49-56.

5 Alphabetum divini amoris.- Paris: Georges Mittelhus, 1493.04.17. 8º. Ref. GW 1563. BMC VIII 126. Goff A-530. Polain 153. BSB-Ink A-436.

Ex. Inc. 79/4. Bijgebonden: **1** Raoul de Montfiquet (zie nummer 93), **2** Nicolaus de Lira (zie nummer 96), **3** Johannes Gerson (zie nummer 66). **Gebruik:** lombarden, in rood.

Het boekje van nog geen veertig bladen in octavoformaat is in de loop van de vijftiende eeuw aan verschillende auteurs toegeschreven, Thomas a Kempis, Johannes Gerson en een niet nader genoemde kartuizer. De druk van Mittelhus behoort tot de laatste kategorie. De eerste editie kan omstreeks 1466/67 gesitueerd worden (BSB-Ink A-432).

6 Ambrosius, episcopus Mediolanensis, sanctus, *Hexameron.* - Augsburg: Johann Schüßler, 1472. ca. 05.05. 2°. Ref. GW 1603. BMC II 329. Goff A-555. Polain 164. BSB-Ink A-475. CIBN A-294. IDL 250.

Ex. Inc. 5. **Band:** 247 × 182 × 20/22 mm (240 × 174 mm). Engeland, vroeg twintigste eeuw. Donkerkarmijnbruin marokijn over karton; kapitalen in groen en oranje. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van één lijn waarbinnen een grote rombus van één lijn met cenraal een klein rombusvormig stempel; op de inslagen een lijn. Rug met vier ribben; belettering in het tweede rugveld en aan de staart; in het vijfde rugveld zelfde rombusstempel. Schutbladen vernieuwd. Snede rood geverfd. **Prov.:** Albert Ehrman (ex-libris, op vdb); Broxbourne Library, 17 March 1949 (ex-libris, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 15.11.1977, lot 27. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood; één penwerkinitiaal in rood en donkergrijsgroen. Ingelegd in het boek een postkaart door V. Scholderer geadresseerd aan A. Ehrman, Lowndes Str. 38, Belgrave, te Londen, gedateerd 1 mei 1929: 'The collation of Ambrosius, Hexameron, BMC II, p. 329, is now emended to [ab^{10} c^{10+1} d^{10} e^{8} fg^{10} h^{8}] = 77 leaves, the last blank. This will probably clear up your difficulty, I should think...'

> De kerkvader en bisschop van Milaan, de heilige Ambrosius (ca. 340-397), is in de bibliografieën met heel veel titels vertegenwoordigd. Van het *Hexameron* is dit de eerste editie. Albert Ehrman

(1890-1969), Engels koopman en bibliofiel, merkte zijn boeken doorgaans op verschillende wijzen: een stempeltje met de initialen AE, vaak gevolgd door een nummer, achterin het boek; een exlibris met het devies 'Pro viribus summis contendo' op het voordekblad, ten slotte een ex-libris met de naam die hij aan zijn collectie gaf 'Bibliotheca Broxbourniana, J.P.W.E. ex dono A & R.E' gevolgd door de datum van verwerving. Alberts zoon John bouwde de collectie verder uit; beiden schonken bij herhaling boeken aan het British Museum, nu British Library. Broxbourne is de naam van een stadje in Herfordshire waar de Ehrman's leefden; ook na hun verhuizing naar Bucklers Hard, aan de Beaulieurivier in Hampshire bleef de collectie die naam behouden. Een gedeelte wordt bewaard in de Bodleian Library te Oxford. Victor Scholderer (1880-1971), prominent geleerde, wijdde zijn hele loopbaan aan de incunabulistiek, in dienst van het British Museum te Londen.
Martin Davies, 'Victor Scholderer (9 October 1880 - 11 September 1971)' in *Twentieth-century British book collectors and bibliographers.* Ed. William Baker & Kenneth Womack. Detroit; Washington DC; London, 1999, p. 289-296 (Dictionary of Literary Biography, 201).

7 Andreas de Escobar, *Modus confitendi.* - Deventer: [Richard Pafraet], 1490.10.01. 4°. Ref. GW 1834. BMC IX 52. Goff A-665. Polain 194. IDL 277. ILC 239.

Ex. Inc. 81. **Band:** 210 × 146 × 6 mm (203 × 140 mm). Negentiende eeuw. Papier over karton. Okerbruin houtimitatiepapier. Rug vlak; karmijnbruin titelschild met goudgestempelde titelelementen. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; vier voor- en vijf achterschutbladen, van verschillende herkomst. Snede onversierd. **Prov.:** Albert Ehrman (ex-libris). Broxbourne Library (ex-libris). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** de eerste halve bladzijde gerubriceerd.

Soms ook verschenen onder de titel *Confessionale* en *Tractatus de confessione*, verscheen de *Modus confitendi* tijdens de vijftiende eeuw, in bijna honderd edities, nu eens met de auteursnaam, dan weer zonder en ook wel in combinatie met andere teksten. In de Deventer druk, die op grond van het adres aan Pafraet moet worden toegeschreven, staat als auteur 'dominus N. episcopus Megarensis'. De portugees Andreas de Escobar (ca. 1367-ca. 1430) was benedictijn en aartsbisschop van Megara. Een andere druk is opgenomen in een uitgave van Salicetus (zie nr. 114).

8 Anthologia Graeca Planudea. *[Grieks].* Ed. Janus Lascaris.- Firenze: Lorenzo d'Alopa, 1494.08.11. 4°. Ref. GW 2048. BMC VI 666. Goff A-765.

Polain 4146(233a). BSB-Ink A-557. CIBN A-410. IDL 324. IGI 599. *Afb. 1.*

Ex. Inc. 6. **Band:** 225 × 164 × 50/52 mm (213 × 145 mm). Negentiende eeuw. Groenzwart segrijn over karton; kapitalen van gele en groene zijde. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een dubbellijn; op de kanten een puntrol, op de inslagen een bloemenrol, twee lijnen en een puntrol. Rug met vier opvallend gescheiden dubbele ribben; op de kapjes arceringen; tussen de twee delen van elke rib een griekse boord; de ribben begrensd door een blindgestempelde lijn; goudgestempelde belettering in het tweede rugveld en aan de staart. Dek- en schutbladen van golfslagkammarmerpapier, hoofdtoon rood; één nieuw en één oud papieren voorschutblad, één nieuw achterschutblad. Snede verguld. **Prov.:** verworven bij Sotheby's London, Auction 28.11.1977, lot 5251. Gebruik: geen rubricering in deze geheel uit kapitalen gezette tekst; één geschilderde initiaal, op fol. AII r°. Kopregels en aantekeningen, in het Grieks, in dezelfde hand. Op het voorschutblad, fol. AI en het achterschutblad Griekse tekst in ten minste drie verschillende handen, wellicht uit verschillende perioden; sporadisch aantekeningen in margine.

> *Planudea* is een anthologie van epigrammen door een Byzantijns monnik/humanist, Maximos Planudes (ca. 1255-1305), samengesteld. Janus Lascaris (ca. 1445-1535?) afkomstig uit Bithynië in

Klein-Azië, maakte carrière als bibliothecaris van Lorenzo de' Medici voor wie hij Griekse handschriften kocht. Voor de drukker Lorenzo d'Alope ontwierp hij de Griekse kapitaal, in dit boek gebruikt. Zelf een beschermeling van kardinaal Bessarione in Venetië, heeft hij een groot aantal leerlingen gehad waaronder bekende humanisten. Zeldzaam lijkt dit boek, dat ook op perkament is gedrukt, niet te zijn, wel blijkt het de enige druk van deze tekst in de vijftiende eeuw. Aan een aantal exemplaren ontbreekt de laatste katern; niet hier. Er bestaan ook varianten: presentatie-exemplaren waarin titels en initialen niet afgedrukt zijn met de bedoeling die met de hand aan te brengen (CIBN).
Philip A. Stadter, 'Planudes, Plutarch, and Pace of Ferrara' in *Italia medioevale e umanistica*, 16, 1973, p. 137-162.

9 Antoninus de Forciglione, archiepiscopus Florentinus, sanctus, *Confessionale (Defecerunt).* - Venezia: Johann von Köln & Johann Manthen, 1474. 4°. Ref. GW 2104. BMC V 225. Goff A-798. Polain 250. BSB-Ink A-576. CIBN A-425. IGI 626. *Afb. 2.*

Ex. Inc. 8. **Band:** 244 × 175 × 35 mm (235 × 167 mm). Italië, uit de tijd. Roodbruin leer over hout; genaaid op witleren riemen; kapitalen in geel en rood. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: twee kaders van een lijnenbundel aan de hoeken met elkaar door evenveel lijnen verbonden; daarbinnen achtereenvolgens een kader van een aaneengerijd stempel met boogvormig gestileerd bladornament S1, twee kaders van een lijnenbundel aan de hoeken met elkaar door evenzoveel lijnen verbonden; het middenveld begrensd door twee lijnen, volbestempeld met een geometrisch vierkant stempeltje concaaf omlijnd met een punt in het midden S2; in de aldus uitgespaarde rechthoek centraal viermaal hetzelfde stempel S2 kruisgewijs geplaatst. Rug met drie dubbele ribben; in de velden ruiten van lijnen. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd. Resten (nagels) van een kantsluiting. **Prov.:** zwart stempel (fol. a r°) van een niet nader genoemde kardinaal. 'Cary W. Bok March 1928' (vsb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd in rood en blauw; initiaal D in goud, met wit vlechtwerkpatroon uitlopend tot in boven- en onderrand; in het midden onderaan krans met uitgespaard, wit gebleven zogenaamd Italiaans schild; links en rechts daarvan tweemaal hetzelfde schild van een kardinaal.

Antoninus de Forciglione (1389-1459), dominicaan, aartsbisschop van Firenze, schreef drie traktaten over het onderwerp, alle onder de titel *Confessionale* bekend; het incipit duidt aan over welke versie het gaat. De *Defecerunt*-versie heeft het grootste aantal incunabeledities gekend waarvan vele niet gedateerd zijn; de eerste druk kwam in 1468 bij Ulrich Zell te Keulen van de pers (GW 2080). De andere versies hebben als incipit *Omnis mortalium cura* en verscheen eerst in het Italiaans (1472), en *Curam illuius habe*, eveneens in het Italiaans. De naam Cary W. Bok is te traceren in

Camden, Maine, vóór 1938, als verzamelaar van Birmaanse muziekinstrumenten, later als ondervoorzitter van het Curtis Institute of Music te Philadelphia.

S1

S2

10 Antonius de Vercellis, *Sermones quadragesimales de XII mirabilibus christianae fidei excellentis.* Cum additione Ludovici Brugnoli.- Venezia: Giovanni & Gregorio de' Gregori, 1492/93.02.16. 4°. Ref. GW 2260. BMC V 343. Goff A-918 ([per Alessandro Calcedonio]). Polain 4153(279a). BSB-Ink A-644. CIBN A-473. IGI 717.

Ex. Inc. 7. **Band:** 213 × 164 × 44 mm (208 × 160 mm). Duitsland?, negentiende eeuw. Halfleren band, donkerbruin kalfsleer over karton. Platten bekleed met okerbruin stijfselverfpapier. Rug met twee dubbele ribben: op bovenste rugveld oud papieren titelschild met erboven 43. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd; op de staartsnede, SERM. ANT: DE VERC:. **Prov.:** 'Conventus sancti gregorii' (op titelblad, weggeschrapt). 'Fratris Hieronimi de bononia' (op laatste fol. v°, 16de e.). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1979. **Gebruik:** rode lombarden. Aantekeningen in margine, laat zestiende eeuw.

Van de minderbroeder Antonius de Vercellis († 1483) zijn voornamelijk preken bekend. Brugnolus wordt ook Brognolus gespeld.

11 Aristoteles, *De natura animalium; de partibus animalium; de generatione animalium.* Transl. Theodorus Gaza.-Venezia: Bartolomeo Zani & Ottaviano Scoto, 1498.08.09.2°. Ref. GW 2353. BMC V 433. Goff A-976. IDL 398. BSB-Ink A-681. CIBN A-522. IDL 398. IGI 806. Klebs 85.4.

Ex. Inc. 9/3. Bijgebonden: **2** Barbarus (zie nummer 19). **1** Plinius C. Secundus (zie nummer 130).

Met deze werken over dierkunde is de physicus Aristoteles Stagirites (384-322 v.C.) aan het woord. Theodorus Gaza (ca. 1400-ca. 1478) had zijn stad, Thessaloniki, voor de Turken ontvlucht en maakte Italië tot zijn tweede vaderland. Hij heeft Aristoteles' tekst uit het Grieks vertaald en de uitgave aan paus Sixtus IV († 1484) opgedragen.

12 Augustinus, Aurelius, sanctus, *De civitate Dei.* Comm. Thomas Walleys & Nicolaus Trivet.- Basel: Johann Amerbach, 1489.02.08. 2°. Ref. GW 2887. BMC III 751. Goff A-1243. Polain 365. BSB-Ink A-861. IDL 497. Schreiber 3393.

Ex. Inc. 12/1. Bijgebonden: **2** Augustinus (zie nummer 15). **Band:** 134 × 225 × 65/69 mm (303 × 208 mm). Engeland, twintigste eeuw. Halfleren band, okerbruin leer over karton; kapitalen van naturel garen. Platten bekleed met matbruin perkament. Rug met vier dubbele ribben; in het tweede veld en het staartveld titelgegevens zwart

gestempeld. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd. Binderssignatuur boven voorinslag, rechts onder: G.P. O'NAY & COM. CAMBRIDGE. **Prov.:** 'Henricus Bellingham est verus huius libri possessor' (fol. a2 r°, zestiende eeuw). Philip Worsley Wood (ex-libris, op vdb). Verworvan van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** de twee drukken geheel gerubriceerd; op fol. a2 en a3 r° penwerkinitiaalen in blauw en rood. Aantekeningen, zestiende eeuw.

Van de heilige Augustinus (345-430), bisschop van Hippo in Noord-Afrika, zijn twee 'monumenten' overgeleverd: de *Confessiones* en de *Civitas Dei* waarvan de eerste druk in 1467 bij Sweynheym en Pannartz in Subiaco verscheen. Zoals meer voorkomt met vruchtbare en beroemde schrijvers is gaandeweg een groot aantal geschriften onder zijn naam verspreid. Meerdere auteurs hebben commentaar op de *Civitas Dei* geleverd: Thomas Wal(l)eys of Wallensis († 1350), dominicaan, theoloog in Oxford en Parijs; Nicolaus Trivet(us) of Trevet (ca. 1258-ca. 1328) schreef over theologie en leverde commentaren op klassieke auteurs. Op de versozijde van het titelblad de schrijvende Augustinus, anonieme houtsnede.

13 Augustinus, Aurelius, sanctus, *De civitate Dei.* Comm. Thomas Walleys & Nicolaus Trivet.- Venezia: [Boneto Locatello] per Ottaviano Scoto, 1489/90.02.18.2^{o}. Ref. GW 2889. BMC V 437. Goff A-1245. Polain 366. BSB-Ink A-862. CIBN A-687. IGI 979. Essling 73. Sander 670.

Ex.1: Inc. 10/2. Bijgebonden: **1** Augustinus (zie nummer 15).

Ex.2: Inc. 13. **Band:** 323 × 230 × 38/40 mm (310 × 208 mm). Vroeg zeventiende eeuw. Perkament over karton; genaaid op drie ribben, doorgehaalde kapitaalkernen; kapitalen in geel en rood. Rug vlak; belettering in bruine inkt bovenaan S. / AGUSTIN / DE / CIVITATE DEI. Dek- en schutbladen. Snede groenachtigblauw geverfd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Aantekeningen in lichtbruine inkt, in de boven- en buitenrand (laat 16de e.), besnoeid; vijfregelige onklaar gemaakte tekst in donkerbruine inkt in de onderrand van fol. A2 (17de e.?). Krantenknipsel uit Italiaanse krant, 2 kol., 1879 (hs.), 'Un manoscritto di S. Pietro' - er wordt verwezen naar '*Pesti Naplo* del 18 dicembre' (geplakt op vdb).

14 Augustinus, Aurelius, sanctus, *Opus questionum.* Ed. Augustinus de Ratisbona & Jodocus Badius.- Lyon: Jean Trechsel, 1497.04.25. 2°. Ref. GW 2915. BMC VIII 301. Goff A-1297. Polain 394. BSB-Ink A-894. CIBN A-711. IDL 523. Pellechet-Polain 1480.

Ex. Inc. 11. **Band:** 298 × 220 × 58 mm (280 × 202 mm). Zestiende eeuw. Bruin kalfsleer over hout; kapitalen. Platten afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kaders van lijnen, een florale boogjesrol R2 en een slingerende-bloemenrol R1; in het middenveld, begrensd door twee lijnen en een onversierde baan, vertikaal driemaal dezelfde bloemenrol. Rug met vier dubbele ribben; rugvelden bestempeld, in tweede rugveld oud papieren titelschild. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat. Snede onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen. Licht gerestaureerd. **Prov.:** Boies Penrose II (ex-libris). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden.

> Augustinus de Ratisbona (van Regensburg), Judocus Badius Ascensius, of Josse Bade (1461 of '62-1535), van Asse in Brabant, kreeg zijn eerste vorming bij de Broeders des gemenen levens in Gent; tussen 1492 en 1498 werkte hij als corrector bij Jean Trechsel te Lyon; al spoedig werd hem de leiding van de uitgeverij toevertrouwd; tot aan zijn dood werkte hij te Parijs waar hij een toonaangevend humanist en een geleerde van formaat was.
>
> *Imprimeurs & libraires parisiens du XVIe siècle.* Ouvrage publié d'après le manuscrit de Philippe Renouard, 11. Paris, 1969, p. 6-24 e.v. (met bibliografie van zijn drukken uit de 16de e., door Albert Labarre en Sylvie Postel).

R1

R2

15 Augustinus, Aurelius, sanctus, *De Trinitate.* - [Basel]: Johann Amerbach, 1489. 2°. Ref. GW 2926. BMC III 751. Goff A-1343. Polain 416. BSB-Ink A-877. IDL 510.

Ex.1: Inc. 10/1. Bijgebonden: **2** Augustinus (zie nummer 13). **Band:** 323 × ca. 227 × ca. 68 mm (320 × 210 mm). Frankrijk, eerste kwart zestiende eeuw. Bruin kalfsleer over hout, sterk

geschuind; genaaid op witleren riemen; kapitalen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van lijnen, een rol van ruitvormig omlijnde rozetten R1, lijnenbundel, grote rozetten S1 en geometrisch bladornament S2; in het middenveld Sebastiaanpaneel (120 × 178 mm): Sebastiaan aan een staak vastgebonden, de handen boven het hoofd en aan weerszijden een boogschutter, boven zijn hoofd wordt hem de martelaarskroon door twee engelen aangereikt; langs drie zijden omgeven door een rand van slingerende ranken en onderaan, in gotische letter de naam van de binder HEMON LE FEURE. Rug met vier dikke ribben en lijnen in de velden. Dek- en schutbladen, conjugaat; maculatuur tot strookjes versneden ter versterking voor- en achterin. Snede onversierd. Resten op het achterplat van een klampkantsluiting. **Prov.:** 'Hunc librum emit guido curas in claustro sancti benedictj..... die 2a decembr. 1544' (op vdb). 'Emptus 28 st.' (koopprijs op titelblad, zelfde hand). 'de chamberain coenobita' (in hs. op titelblad). 'Lucas Ainstault' (asb, 17de e.?). 'Besnier' (18de e.?). 'c.c.' (vsb v°). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen lombarden. Aan het eind van de druk in eigentijdse hand opgave van het register voor de katernopbouw. Het boekblok rechts boven beschadigd, het bandleer erg geschaafd, het leer én het hout beschadigd aan de randen en de rug, staartkapitaal bijna weg.

> Dit paneelstempel met de heilige Sebastianus op naam van Hémon (of Edmond) le Fèvre, boekverkoper (en boekbinder?) te Parijs van 1509 tot 1535, zou een kopie zijn van het paneel met de naam van André Boule; dit is tenminste de mening van Goldschmidt in tegenstelling tot die van Weale. G.D. Hobson kent twee paneelstempels, waaronder de Sebastiaan, die Lefèvre bezat. Gid en Lafitte signaleren negen drukken met het paneel van Le Fèvre, op één na alle incunabelen.
> Weale II 215. Gruel I p. 59, 122, + pl. Goldschmidt I 56 en pl. XXIV. Gid I 325, 473; II pl. 21. G.D. Hobson, 'Parisian binding 1500-1525' in *The Library*, 4th series, XI, 1931, 4, p. 393-434, vnl. 411, 427 nr. 44, 430 nr. 6, 431 nr. 23. Gid & Lafitte p. 295-296 en pl. 199. Ph. Renouard, *Répertoire des imprimeurs parisiens... jusqu'à la fin du seizième siècle.* Ed. J. Veyrin-Forrer et B. Moreau. Paris, 1965, p. 258.

Ex.2: Inc. 12/2. Bijgebonden: **1** Augustinus (zie nummer 12).

16 Avienus, Rufius Festus, *Opera.* Accedunt: Aratus, *Phaenomena.* Quintus Serenus Samonicus, *De medicina liber.* Omnia ed. Victor Pisanus.-Venezia: Antonio da Strada, 1488.10.25. 4°. Ref. GW 3131. BMC V 294. Goff A-1432. Polain 445. BSB-Ink A-969. CIBN A-495. IDL 602. IGI 1131. Essling 431. Klebs 137.1. Sander 718.

Ex. Inc. 14. **Band:** 200 × 144 × 21 mm (190 × 133 mm). Engeland, negentiende eeuw. Donkerterrasienna schaapsleer over karton; kapitalen in wit en bordeaux. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een dubbellijn, tweemaal langs de rugzijde; links boven in de grote rechthoek een bloemstempel;

op de inslagen rolstempel met driehoekig motief. Rug met vier ribben; langs boven rood leren titelschild, dwars, met betiteling goudgestempeld ARATUS, aan de staart 1488. Dek- en schutbladen van gruismamrmerpapier; vier voor- en achterschutbladen. Snede rood geverfd. Het bandleer hier en daar geschaafd. **Prov.:** 'Cha. Leeson Prince F.R.A.S., Crowborough' (in hs. op vsb); Charles Leeson Prince. 1882 (groot ex-libris, op vdb). Royal Meteorological Society Symons Bequest 1900 - Compartment 14, Shelf H (ex-libris, op adb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen rubricering. De laatste twee blanco bladen ontbreken.

> Avienus (4de e.n.C.) Latijns dichter uit Etrurië, heeft o.m. de Sterrenkunde van Aratos (3de e.v.C.) uit het Grieks vertaald. Samen met de mediche voorschriften van Quintus Sammonicus Serenus

(ca. 200 n.C.), eveneens in hexameters, is het geheel uitgegeven door Victor Pisanus († 1549), Venetiaans patriciër. De verzamelaar Charles Leeson Prince (1821-1899), van Crowborough, Sussex, was chirurg en meteoroloog. De Royal Meteorological Society [in Reading] is de behoedster van het legaat G.J. Symons.

17 Bandellus de Castro novo, Vincentius, *De puritate conceptionis Mariae Virginis.* - Milano: Christoph Valdarfer, 1475. 4°. Ref. GW 3237. BMC VI 726. Goff B-48. Polain 475. BSB-Ink B-33. IGI 1172.

Ex. Inc. 15. **Band:** 230 × 172 × 25/28 mm (220 × 161 mm). Ca. 1900. Donkerbruinlila kalfsleer over karton; kapitalen van groene en rode zijde. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van tweemaal drie lijnen en een floraal rolstempel; in het middenveld een kader van een lijnenbundel met stempeling op de binnenhoeken; centraal ruitvormig stempel met geometrisch decor; op de inslagen lijnen. Rug met vier dubbele ribben; lijnen en fileten in de velden. Nieuwe dek- en schutbladen; drie nieuwe voor- en achterschutbladen. Snede onversierd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. Gebruik: geen rubricering, één blauwe lombard.

Titel ook geciteerd als *Libellus recollectorius auctoritatem de veritate conceptionis beatae virginis Mariae.*

18 Baptista Spagnuoli Mantuanus, *Parthenicae prima sive Mariana.* - Deventer: [Richard Pafraet], 1492.02.10.4°. Ref. GW 3278. BMC IX 55. Goff B-59. CIBN B-44. IDL 650. ILC 327.

Ex. Inc. 16. **Band:** 218 × 153 × 16 mm (208 × 140 mm). Engeland?, negentiende eeuw. Donkerterrasienna leer over karton; kapitalen van naturel garen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van een smal rolstempel; op de kanten een lijn. Rug met vier ribben; een bloemstempeltje in de velden; in het tweede veld, goudgestempeld BAPTISTA / 1492. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; twee nieuwe dubbelbladen voor- en achterin, alle van witolijfbruin papier. Snede onversierd. **Prov.:** 'From the library of George Dunn of Woolley Hall near Maidenhead' (ex-libris op het nieuwe vdb geplakt). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, penwerkinitialen in blauw en rood. Aantekeningen in lichtbruine inkt op de eerste pagina's (ca. 1500).

Verkorte titel *Mariana.* Het boekje is in Deventer tijdens de vijftiende eeuw meermaals verschenen; deze editie is luttele tijd na de eerste gedrukt. Baptista Mantuanus (1447-1516), karmeliet, dichter en humanist, schreef

ook een boekje *De vita beata* dat in 1474 door Dirk Martens te Aalst is gedrukt (ILC 341).

19 Barbarus, Hermolaus, *Castigationes Plinii et Pomponii Melae.* - [Venezia: s.n., per Daniel Barbari, 1493-1494]. 2°. Ref. GW 3341. BMC V 587. Goff B-101. Polain 490. BSB-Ink B-59. CIBN B-72. IDL 661. IGI 1211. Klebs 143.2.

Ex. Inc. 9/2. Bijgebonden: **1** Plinius C. Secundus (zie nummer 130). **3** Aristoteles (zie nummer 11).

20 Bernardus Claraevallensis, sanctus, *Floretus cum commento.* - Lyon, Pierre Mareschal & Barnabé Chaussard, 1499.04.18.4°. Ref. GW 4019. BMC VIII 317. Goff B-397. Pellechet-Polain 2176.

Ex. Inc. 50. **Band:** 230 × 164 × 40 mm (225 × 153 mm). Duitse taalgebied, tweede helft zestiende eeuw. Donkerterrasienna kalfsleer over karton; kapitalen van naturel garen. Platten blind-

gestempeld en op gelijke wijze versierd: kaders van lijnen, een deugdenrol R1, gedateerd 1555 met (voor zover te onderscheiden) PRVDEN[TIA], FORTITV[DO], VENVS, IVDIT; een rankenrol R2, langs de korte zijden tweemaal geprent; in het middenveld een gestileerd bloemstempel S1 in de hoeken en tweemaal hetzelfde stempel als centraal motief. Rug met drie dubbele ribben; in het tweede veld, in inkt geschreven 1499. Dek- en schutbladen van papier; een achterschutblad vastgeplakt op laatste tekstbladzijde. Snede sterk afgesneden en onversierd.

R1

R2

S1

Striksluiting: zandkleurige sluitveters, vernieuwd (en weer beschadigd). **Prov.:** verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekeningen in margine, laat zestiende eeuw.

Bernardus van Clairvaux (ca. 1090-1153) ligt aan de basis van de cisterciënzerorde, onderhield betrekkingen met voorname geestelijke en wereldlijke geleerden en heeft vanuit Bourgondië, zijn heimat, Vlaanderen en het Rijnland bezocht. Heel wat titels zijn hem ten onrechte toegeschreven: Pseudo-Bernardus. Zo ook *Floretus*, door de BSB-Ink als anoniem behandeld, want niet van Bernardus. Pierre Mareschal (1460?-1529), bedrijvig te Lyon tussen 1492 en 1529, drukker/boekverkoper afkomstig van Bresse, ging een vennootschap aan met Barnabé Chaussard (1460?-1527), afkomstig van Nevers en te Lyon van 1492 tot 1527 werkzaam.

21 *Bernardus Claraevallensis, sanctus, *Meditationes et opuscula.* - Paris: [Jean Morand] pour Denis Roce, [après 1500]. 8°. Ref. GW III kol. 722 (na 4042). Pellechet-Polain 2127. Polain 592.

Ex. Inc. 22. **Band:** 141 × 96 × 13 mm (131 × 88 mm). Engeland?, negentiende eeuw? Lilabruin ‘gewafeld’ marokijn over karton; kapitalen van rode en gele zijde. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een lijn met op de snijpunten een klein rozetje. Rug met vijf ribben; goudgestempelde lijnen naast en op de ribben; belettering in tweede en vijfde veld. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede verguld. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen rubricering.

Titel ook geciteerd als *Meditationes de interiore homine.* Denis Roce, boekhandelaar te Parijs van 1490 tot 1517, heeft veel zonder drukjaar laten verschijnen. Door de GW toegeschreven aan de drukker Morand, of Maurand (fl. 1493-1500/01), op grond van de lettertypen in de zestiende eeuw.

22 Bernardus Claraevallensis, sanctus, *Sermones de tempore et de sanctis.* - Mainz: Peter Schöffer, 1475.04.14. 2°. Ref. GW 3940. BMC I 32. Goff B-436. Polain 601. BSB-Ink B-320. CIBN B-262. IDL 757. *Afb. p. 18.*

Ex. Inc. 21. **Band:** 377 × 280/285 × 72/75 mm (360 × 267 mm). Duitse taalgebied, zestiende eeuw. Zwijnsleer over hout; kapitalen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kaders van lijnen, palmettenrol R2, kandelaberrol R3 en medaillonsrol R1; in het middenveld een Andreaskruis. Rug met vijf dubbele ribben;

kordeerlijnen; in kopveld sporen van een handgeschreven titel. Dek- en schutbladen; een voor- en achterschutblad. Snede watergroen geverfd. Twee klampriem-kantsluitingen. **Prov.:** 'Liber Monast.' [... geheel weggeschrapt] en onderaan twee regels 'fr Joachim [.]oelbe[.] in steinheim' (in hs., fol. 1). Verworven van Antiquariaat Thulins (Zweden) op beurs te Zürich, in 1978. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, drie penwerkinitialen in blauw, rood en groen. Talrijke aantekeningen (correcties?) in margine (16de e.), langs de frontsnede soms afgesneden. Het laatste blanco blad ontbreekt.

De stempels niet in het Wrijfselarchief KvR. Of met Steinheim (Rijnland?, Baden-Württemberg?) de benedictijnenpriorij, opgeheven in 1543, bedoeld is, is zeer de vraag.

23 Bernardus Claraevallensis, sanctus, *Sermones super Cantica Canticorum.* - Rostock, Fratres vitae communis, 1481.07.28.2°.- Ref. GW 3934. Goff B-427. CIBN B-272. IDL (Suppl) 762a.

Ex. Inc. 19. **Band:** 320 × ca. 225 × 60 mm (303 × 218 mm). België, tweede helft twintigste eeuw. Oranjebruin leer over hout; kapitalen. Platten afgeschuind en onversierd. Rug met vijf dubbele ribben. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; een dubbelblad voor- en achterin, alle

R1
Cat. 22.

R2

R3

van olifantpapier. Snede onversierd; sporadisch schepranden; op frontsnede, BERN / IN CAN. Binderssignatuur: L. DANHIEUX en 1976, resp. op voor- en achterdekblad. **Prov.:** 'Ex libris Henrici [...]' (fol. 1), verder doorgestreept; 'Bibliotheca Ov[.....]lass' (rechthoekig stempel, fol. 1 v°). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden blauw of rood, één penwerkinitiaal. Aantekeningen in margine, zestiende eeuw. Het incipit in GW, 'Repertorium notabilium sententiarum...' ontbreekt hier.

De *Sermones super Cantica Canticorum* is een van de vier gedateerde werken die de 'Michaelisbrüder' in hun 'Domus Horti viridis ad S. Michaelem' in Rostock, Mecklenburg, in de vijftiende eeuw hebben gedrukt (hun officina bleef werken tot in 1532). Het Rostocker fraterhuis heeft omstreeks dezelfde tijd als het Brusselse (zie nrs. 62 en 65) een drukpers geïnstalleerd, zonder schrijf- en bindwerk daarom te staken. Het boek is gezet uit een nieuw type, de zg. Venetiaanse rotunda. Behalve deze letter is ook een aantal teksten humanistisch geïnspireerd. De vermoedelijk oorspronkelijke band bestond nog in 1975 maar was bij de aankoop kort daarna door een nieuwe band vervangen. Uit een ingelegd vel papier van antiquaar John Howell, San Francisco, 11 nov. 1975 (cat.?, nr. 16), blijkt immers dat het boek in 1975 nog in een oude band zat: 'contemp. full calf over wooden boards, expertly rebacked with part of calf spine retained; 2 brass clasps, covers blind tooled'. Waarom Luc Danhieux (1923-1999), restaurator te Brugge, dit zonodig moest herbinden, blijft ongewis, maar het zal in opdracht van de antiquaar zijn gebeurd.
Ursula Altmann, *Buchdruck in Rostock 1476*, Rostock, 1976. Hildegard Thierfelder, 'Rostock (1462-1559)' in *Monasticon Fratrum Vitae Communis, II: Deutschland.* Ed. W.J. Alberts [e.a.]. Brüssel, 1979 (Archives et Bibliothèques de Belgique = Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr.19[=18/2]), p. 205-216.

24 Bernardus Claraevallensis, sanctus, *Sermones super Cantica Canticorum.* - Brescia, Angelo Britannico, 1500.01.28.4^{o} & 8°. Ref. GW 3938. BMC VII 981. Goff B-431. IDL 765. IGI 1554.

Ex. Inc. 20. **Band:** 210 × 150 × 20 mm (198 × 146 mm). Negentiende eeuw. Witolijfbruin perkament over karton; genaaid op twee doorgehaalde perkamenten riempjes. Platten onversierd. Rug vlak. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat. Snede onversierd. **Prov.:** doorgehaald op het titelblad. Verworven van Antiquariaat Van de Wiele in Brugge. **Gebruik:** geen rubricering.

25 Bertholdus Ratisponensis, o.p., *Horologium devotionis circa vitam Jesu Christi.* Accedunt: Thomas a Kempis, *Meditationes de vita et beneficiis*

salvatoris Jesu Christi cum gratiarum actione. **Gerardus Zerbolt de Zutphen, *Tractatulus de spiritualibus ascensionibus.* - Köln: [Ulrich Zell, ca. 1488]. 16°. Ref. GW 4172. BMC I 199. Goff B-503. Polain 628. BSB-Ink B-395. IDL 798. Voulliéme, Köln 246. Schreiber 3444 & 3444a.**

Ex. Inc. 100. **Band:** 120 × 91 × 8/9 mm (112 × 88 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Roodbruin kalfsleer over karton; kapitalen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van één lijn met cirkeltje op de snijpunten; op de kanten, goudgestempeld, een zigzaglijn; op de inslagen een gestileerde bloemenrol. Rug met vijf ribben; in het tweede en derde veld zwartleren schild met titelelementen. Dek- en schutbladen van spiralenmarmerpapier in blauw, rood, bleekgroen en wit; drie voor- en achterschutbladen. Snede verguld. Donkerrosa repsen leeslint. Binderssignatuur, goudgestempeld op de staart, H. PETIT. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, in rood en blauw. Enkel de katernen A-K: Thomas a Kempis.

Berthold van Regensburg (ca. 1210-1272) was bekend als volkspredikant; Latijnse versie van *Zeitglöcklein des Lebens und Leidens Christi.* De *Meditationes* zijn behalve aan Thomas a Kem-

pis (1379/80-1471) ook toegeschreven aan Henricus Arnoldi (*Zeitschrift f. katholische Theologie*, 1896, p. 171). Gerard Zerbolt van Zutphen († 1398) is een van de grote vertegenwoordigers van de Moderne Devotie. De drie werkjes worden zowel samen als afzonderlijk aangetroffen. Het *Horologium devotionis* is verlucht met 38 hout- en metaalsneden die het leven van Jezus uitbeelden.

26 Bertholdus Ratisponensis, o.p., *Horologium devotionis circa vitam Jesu Christi.* Accedunt: Thomas a Kempis, *Meditationes de vita et beneficiis salvatoris Jesu Christi cum gratiarum actione.* Gerardus Zerbolt de Zutphen, *Tractatulus de spiritualibus ascensionibus.* - Köln: Johann von Landen, [ca. 1498]. 8°. Ref. HC 10991* = H 7923. Goff M-434. Polain 630. Voulliéme, Köln 247.

Ex.1: Inc. 67. **Band:** 137 × 98 × 13 mm (130 × 90 mm). Twintigste eeuw. Terrasienna kalfsleer over karton; kapitalen in rood en geel. Platten onversierd. Rug vlak; vijf kordeerlijnen geven de bindingen aan; goudgestempelde lijn aan kop en staart, in elk veld blindgestempeld een bloem. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede vertoont misschien sporen van verguldsel. Bij het herbinden is het boekblok zeer sterk afgesneden met tekstverlies. **Prov.:** '[... linden de Cruybeke [...]' (in hs., fol. b6 v°). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood. De meeste houtsneden ingekleurd. Aantekeningen op het titelblad en de laatste bladzijde, vijftiende eeuw. Delen II en III ontbreken.

De oude provenance kon niet worden geïdentificeerd: Cruybeke zal wel naar Kruibeke in het Land van Waas, Oost-Vlaanderen, verwijzen.

Ex.2: Inc. 99. **Band:** 148 × 108 × 12 mm (141 × 112 mm). Twintigste eeuw. Bruin geaderd imitatieperkament over karton; na de eerste en voor de laatste katern versterking. Rug vlak; in de lengte, van staart naar kop, beletterd met titelelementen, ten dele in zwart gestempeld, ten dele geschreven. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. Prov.: verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood. Delen I en III ontbreken.

27 Biblia Latina.- Venezia: Ottaviano Scoto, 1480.05.31. 4°. Ref. GW 4245. BMC V 276. Goff B-570. Polain 4206(655a). BSB-Ink B-441. CIBN B-398. IDL 833. IGI 1663.

Ex. Inc. 24. **Band:** 218 × 155 × 58 mm (208 × 145 mm). Negentiende eeuw. Halve band met hoeken van donkerviolet segrijn over karton. Platten bekleed met dito segrijn; op gelijke wijze versierd met een smalle gearceerde rol langs de rug en langs de hoeken; kapitalen van gele en groene zijde. Rug met vier ribben; in de velden

goudgestempeld een geometrisch decor van lijnen met centraal een kruis, verder sterretjes en bloemen; aan kop en staart lijnen; in het tweede veld belettering, in gotische letter BIBLIA SACRA. Dek- en schutbladen van extra-kammarmerpapier; twee voor- en achterschutbladen. Snede verguld. Helgrijsviolet zijden leeslint. **Prov.:** 'Domus generalis pauperes evangelizantur' (stempel op eerste en laatste blad). [Olim Robert Van Biesebroeck?]. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, in rood en blauw; één penwerkinitiaal in hemelsblauw en rood. Sporadisch aantekeningen, zeventiende eeuw. Fol. [a] ontbreekt.

> Aangezien dit een uniek exemplaar in België blijkt te zijn, zal dit waarschijnlijk afkomstig zijn uit de bibliotheek van de jurist Robert Van Biesebroeck (1923-2001), Brugs verzamelaar, bij leven lid van de Société royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique.

28 Biblia Latina. Cum postillis Nicolai de Lyra et additionibus Guillelmi Britonis & Pauli Burgensis. Accedunt: Nicolaus de Lyra, *Quaestiones contra judaicam perfidiam.* - Nürnberg: Anton Koberger, 1485.05.07.2°, ill. Ref. GW 4288. BMC II 427. Goff B-613. Polain 675a. BSB-Ink B-453. IDL 842. Schreiber 3472. *Afb. 3 & 4.*

Ex. Inc. 23 (t.IV). **Band:** 320 × 230/233 × 70 mm (300 × 218 mm). Duitsland, vóór 1717. Lilabruin kalfsleer over hout, langs de binnenzijde sterk afgeschuind; kapitalen van naturel touw. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kaders van lijnen, een palmettenrol (tweemaal langs de smalle zijden geprent), een bloemenrol (eveneens tweemaal langs de smalle zijden) en tweemaal een bladrol (éénmaal langs de korte bovenzijde); in het kleine middenveld centraal een motief van een bloemstempel; op de inslagen lijnen. Rug met vier dubbele ribben; blindgestempelde lijnen boven en onder de ribben; aan de kop belettering in zwarte inkt. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede blauwgroen geverfd. Twee klampriem-kantsluitingen: geen muiters maar een slotpin op de kanten; één klamp weg; borgplaatjes gegraveerd. Klavieren van perkamenten strookjes. **Prov.:** 'Ex libris Joannis Morser parochi in Santeins. A° 1717' en 'Emptus et solutus cum reliquis tribus tomis 13 fl:' (in hs. op titelblad). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** spaarzaam gerubriceerd; gotische bandinitialen in donkerrood. In inkt gepagineerd: 784, [1], XII p. Op de versozijde van het voorschutblad de inhoudsopgave. Sporadisch een aantekening in inkt. Enkel deel IV in deze editie.

> Een van de vele Bijbeledities met de commentaar van de minderbroeder exegeet Nicolaus de Lyra, of Lira, († 1349); de toevoegingen zijn van Guillelmus Britonus Armoricus (ca. 1165-1226) en Paulus Burgensis (ca. 1353-1435). De 38 houtsneden, voorstellingen uit het Oud Testament, zijn volgens Schreiber kleinere kopieën naar een reeks in een Kobergse druk uit 1481. Dit hybridisch exemplaar is samengesteld uit één deel behorend tot de editie 1485 en drie delen behorend tot de editie 1497, hierna beschreven. De vier delen zijn, gelet op de identieke banden, al in de zeventiende eeuw als een homogeen exemplaar beschouwd, wat overigens uit de kopersaantekening blijkt. Waar precies de banden zijn vervaardigd, is niet uit te maken; ook in het Wrijfselarchief KvR zijn de stempels niet terug te vinden. De vier banden zijn gekocht en betaald in 1717.

29 Biblia Latina. Cum postillis Nicolai de Lyra et additionibus Pauli Burgensis. Accedunt: Nicolaus de Lyra, *Quaestiones contra judaicam perfidiam.* - Nürnberg: Anton Koberger, 1497.09.06. 2°, ill. Ref. GW 4294. BMC II 443. Goff B-619. Polain 680. BSB-Ink B-477. CIBN-B 434. IDL 861. Schreiber 3476.

Ex. Inc. 23 (t.I-III). **Band:** zie voor de bandversiering hierboven.

T. I: 340 × 240 × 95/98 mm. Dek- en schutbladen. Geen leeshulpen. **Prov.:** ‘Ex libris Joannis Morser parochi in Santeins. A^{o} 1717’ (in hs. op fol. I); ‘Emptus et solutus tomus iste cum reliquis tribus partibus- 13 fl.’ (hs. op titelblad). **Gebruik:** spaarzame rubricering; lombarden in rood, penwerkinitiaal H en onderrand in blauw, rood, groen en geel en met bladgoud op fol. II r^{o} Eenentwintigregelige aantekening in het Latijn over de auteur (vsb v^{o}, 19de e.). *T. II:* 342 × 240 × 80/82 mm. Dek- en schutbladen; één achterschutblad. Geen leeshulpen. **Prov.:** ‘Ex libris Joannis Morser parochi in Santeins’ en ‘Emptus et solutus tomus iste A^{o} 1717 cum reliquis partibus.- 13 fl.’ (in hs., fol. I r^{o}). **Gebruik:** lombarden in rood, penwerkinitiaal v en bovenen buitenrand in blauw, rood, groen en geel en met bladgoud, op fol. I v^{o}. *T. III:* 340 × 240 × 70/75 mm. Dek- en schutbladen; één voor- en achterschutblad. Geen leeshulpen. **Prov.:** ‘Ex libris Joannis Morser parochi in Santeins’ en ‘Emptus et solutus cum 3 reliquis partibus, A^{o} 1717’ (in hs., fol. I r^{o}). **Gebruik:** lombarden in rood, penwerkinitiaal N en boven- en buiten-

rand in blauw, rood, groen en geel en met bladgoud, op fol. I v^{o} Het bandleer redelijk; onderste klamp met stukje leer bijna afgescheurd.

Delen I-III zijn met deel IV van de editie hierboven tot één exemplaar verenigd. De (weinige) randversiering, van Zuidduitse oorsprong, dateert van voor de band: langs de kop is er doorheen gesneden.

30 Boccaccio, Giovanni, *Genealogiae deorum gentilium libb. xv; De montibus, sylvis, fontibus, lacubus.* -Venezia: Boneto Locatello per Ottaviano Scoto, 1494/95.02.23.2^{o}. Ref. GW 4478. BMC V 444. Goff B-753. Polain 714. BSB-Ink B-586. CIBN B-545. IDL 899. IGI 1800. Essling 799. Sander 1077.

Ex. Inc. 25. **Band:** 300 × 205 × 30 mm (290 × 193 mm). Achttiende eeuw. Bruin gemarmerd kalfsleer over karton; kapitalen van naturel garen. Rug met vijf ribben; goudgestempeld: in de velden een floraal decor begrensd door lijnen en langs de rugzijde een bladtoppenrol; in het tweede veld zwartleren titelschild met, goudgestempeld, BOCCA. / GENEAL. Dek- en schutblad van kammarmerpapier voorin, van papier achterin; één voorschutblad. Rode sponssnede. **Prov.:** geen rubricering. **Gebruik:** het laatste blanco blad ontbreekt.

Genealogiae deorum van de humanist Giovanni Boccaccio (1313-1375) die zowel in het Latijn als het Italiaans schreef, verscheen voor het eerst in 1472, in het Latijn.

31 Bonaventura, sanctus, *Diaeta salutis; Devota contemplatio, seu Meditatio de nativitate Domini; De resurrectione hominis a peccato.* - Venezia: Pietro Quarengi, 1497/98, 02.01. 8°. Ref. GW 4730. BMC V 513. Goff B-879. Polain 768. BSB-Ink G-497. IDL 960. IGI 1890.

Ex. Inc. 27. **Band:** 118 × 111 × 22 mm (148 × 96 mm). Moderne band. Donkerkarmijnbruin leer over karton; kapitalen van wit garen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van een dubbellijn, daarbinnen plaatstempel (117 × 60 mm) met voluten en florale motieven, renaissance geïnspireerd. Rug met vier ribben, begrensd dooreen goudgestempelde lijn, een blindgestempelde op de rib; in de velden, blindgestempeld, een bloem; in het tweede veld, goudgestempeld, BONAV.. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; een dubbelblad voor- en achterin, alle van stug wit papier. Snede onversierd. **Prov.**: verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden.

Heel wat middeleeuwse vroomheidsteksten werden aan beroemde auteurs toegeschreven; dit is misschien ook het geval met deze teksten die sommige bibliografen als Pseudo-Bonaventura bestempelen. De werkelijke auteur van de *Diaeta salutis* is Guillelmus de Lavicea, van de *Devota contemplatio* Johannes de Caulibus. Bonaventura (1221-1274) zelf heeft heel veel geschriften op zijn naam staan.

32 Bonaventura, sanctus, *Meditationes in vita Christi.* - Augsburg, Günther Zainer, [14]68.03.12. 2°. Ref. GW 4739. BMC II 315. Goff B-893. BSB-Ink B-681. IDL 963.

Ex. Inc. 26. **Band:** 310 × 220 × 25 mm (302 × 211 mm). Engeland, twintigste eeuw (vóór 1977). Donkervioletbruin marokijn over karton; kapitalen in wit en vaalrood. Platten blindgestempeld: een kader van één lijn; op de inslagen twee lijnen. Rug met twee (schijn)ribben; tussen beide in, overlangs goudgestempeld belettering; in het staartveld, goudgestempeld, een ruitje. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad, alle van gelig papier. Snede karmijn geverfd. Omhulsel: in stijf omslag en schuifdoos met leren rug en bekleding

in lichtlilabruin linnen; op de rug belettering en het ruitvormig stempeltje, goudgestempeld van staart naar kop. **Prov.:** Albert Ehrman (ex-libris, op vdb). Broxbourne Library (op adb). 'J.P.W.E. Ex dono & RE, 28 aug. 51' (ex-libis, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 14-15.11.1977, lot 24. **Gebruik:** geheel gerubriceerd in donkerrood en blauwachtig groen, één lombard met penwerk. Sporadisch aantekeningen (tekens, geen tekst) in margine. Op het vsb een catalogusknipsel geplakt, nr. 11 met beschrijving van de oude band: 'full brown calf over oak boards, blind tooled borders and panels, brass clasp with leather thongs, enclosed in half morocco slip case'.

Ook dit werk is onder Pseudo-Bonaventura te vinden, en is soms toegeschreven aan Johannes de Caulibus. Cf. BBFN Inc. II p.119-120.

33 Bonaventura, sanctus, *Sermones de tempore et de sanctis.* - Hagenau: [Heinrich Gran], 1496.01.09. 4°. Ref. GW 4815. Goff B-952. BMC III 684. Goff B-952. Polain 807. *Afb.5.*

Ex. Inc. 28. **Band:** 230 × 165/168 × 55/57 mm (215 × 147 mm). Zuidelijke Nederlanden, vroeg zestiende eeuw. Bruin kalfsleer over hout; kapitalen met leer overtrokken. Platten afgeschuind, blindgestempeld en op analoge wijze versierd: op het voorplat drie kaders van tweemaal twee lijnen, aaneengerijd rechthoekig loofstafstempel S1 en drie lijnen; in het middenveld ruitenpatroon van drie lijnen, in de velden een hele S2 of een halve pijnappelstempel S3 en S4; het achterplat is vernieuwd en versierd met een analoog patroon en andere stempels van min of meer gelijke afmetingen. Rug met vier dubbele ribben; vernieuwd. Dekbladen van perkament (hs., Latijn, 2 kol., van verschillende origine); één voorschutblad van papier. Snede onversierd. Twee kantsluitingen, vernieuwd. **Prov.:** 'Librum hunc sermonum contulit nobis frater noster Judocus Heyme professus in Rubeavalle cum pluribus alijs libris[.....] ti fratres & oremus pro eo et perutibus? suis Mercedem capiatur et [.... .....] canto.'; daaronder, in een andere hand en in grotere letter 'Pro libraria rubeevallis anno domini 1531' (titelblad). Monogram R D?, met balans (klein stempel: openliggend boek met zwaard; op vsb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood. Vierregelige aantekening uit de tijd (titelblad).

Bundeling sermoenen waarvan een aantal van Bonaventura. De tekst is soms toegeschreven, ten onrechte, aan Hugo de Sancto Caro (Goff). Niet aantoonbaar maar zeer wel mogelijk is deze band in Rooklooster gebonden; noch in Weale, noch in *Cat. Antw. 1930*, noch in *Cat. Brussel 1930*, noch in het Wrijfselarchief KBH, noch in het Wrijfselarchief V/I (dossier R7) zijn dezelfde stempels aangetroffen. De priorij van de orde van Sint-Augustinus, die bestaan heeft van de late vijftiende eeuw tot aan de Franse Revolutie, is beroemd geworden door haar bibliotheek en scriptorium waar zeer veel handschriften werden afgeschreven en banden

vervaardigd; verschillende binders zijn met name bekend. De Leuvenaar, priester Judocus Heyme (ca. 1510-1580) is bekend als auteur in Rooklooster. De niet bekende restaurator (niet later dan de negentiende eeuw) heeft op het achterplat, dat vernieuwd werd, stempels van ongeveer dezelfde vorm en afmetingen gebruikt.
Monasticon belge, IV, 4. Liège, 1970, p. 1089-1103. M. Smeyers, 'Domus sancti Pauli in Rubeavalle (Rooklooster, Oudergem)' in *Monasticon Windeshemense, 1: Belgien.* Ed. W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler. Brüssel, 1976 (Archives et Bibliothèques de Belgique = Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 16), p. 108-130, en p. 119. A. Maes, *Sur les traces des chanoines réguliers de Rouge-Cloître 1368-1796*, Bruxelles, 1983, p.117, 119.

34 Brack, Wenceslaus, *Vocabularius rerum. De verbis. De modo epistolandi.* Hugo de Sancto Victore, *Didascalicon.* - [Augsburg, Anton Sorg], 1487.09.14. 4°. Ref. GW 4988. BMC II 352. Goff B-1062. BSB-Ink B-795. IDL 1009. Klebs 207.5. *Afb. p. 25.*

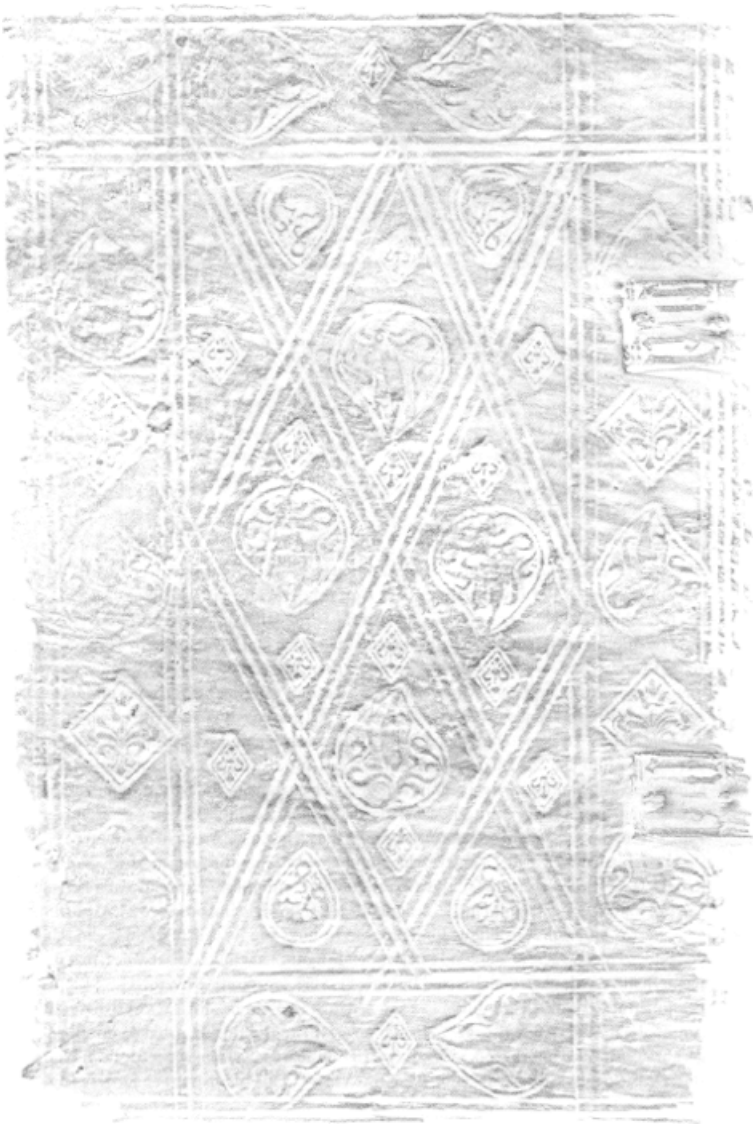
Ex. Inc. 29. **Band:** 205 × 143 × 53 mm (190 × 135 mm). Rijnland?, zestiende eeuw. Bleek zwijnsleer over hout. Platten blindgestempeld en op analoge wijze versierd: twee kaders van vierof driedubbele lijnen; in de baan daartussen een groot traanvormig bloemstempel S2, een ruitvormig bloemstempel S4 en een klein ruitvormig leliestempel S3; in het middenveld een ruitenpatroon van drie lijnen met in de velden het groot S2 en een klein traanvormig stempel S1 en het kleine leliestempel op het voorplat, dezelfde stempels en een smaller ruitvormig bloemstempel S5 op het achterplat. Rug met drie dubbele ribben; lijnen; belettering in donkerbruine inkt, in het bovenste veld VOCABU/LARIU / PERUTILE en in het onderste veld '8036' (van recentere datum). Dekbladen van papier: maculatuur (druk, Lat., got. 2 kol., alfab. lemmata Lucrum, Luctus...); één voor- en achterschutblad van perkament (hs., Lat., got. 2 kol., gerubr.). Sneden met sporen van gele verving. Twee klampriem-kantsluitingen; klamp en muiter gegraveerd met gotische letters MA. **Prov.:** Ex libris J Kemp Waldie (gegraveerd ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden. Aantekeningen, voornamelijk op het titelblad r°-v°.

Wenceslaus Brack (einde 15de e.), uit Saksen, was rector van de stadsschool van Konstanz en publiceerde in die functie ook een Latijnse grammatica. Het *Didascalicon de studio legendi* van Hugo van Sint-Victor († 1141) is al in vroegere drukken van Bracks *Vocabularium* opgenomen. De bandstempels niet in het Wrijfselarchief KvR. De familie Kemp Waldie zou van Canadese origine zijn.

35 Bruno, episcopus Herbipolensis, sanctus, *Psalterium...* - Nürnberg: Anton Koberger, 1494. 4°. Ref. H 4012*. BMC II 439. Goff P-1050. Polain 918. CIBN B-867. IDL 3824.

Ex. Inc. 30. **Band:** 235 × 180 × 44 mm (230 × 173 mm). Duitse taalgebied, zestiende eeuw. Bruinzwart kalfsleer over hout. Platten zonder overstek aan de frontzijde, nauwelijks aan kop- en staartzijde. Blindgestempeld en op analoge wijze versierd: kaders van resp. drie lijnen, loofstafrol R1, drie lijnen, dezelfde loofstafrol en nogmaals drie lijnen; in het middenveld breed ruitenpatroon van drie lijnen met op de snijpunten een kleine rozet S1; in de velden, op het voorplat, telkens onder elkaar, viermaal een grote rozet S2, driemaal een zotskap S3, viermaal een distelbloem S4 terwijl de kleine rozet S1 op de snijpunten en her en der in de velden voorkomt; op het achterplat, in nogal willekeurige orde, driemaal de grote rozet, viermaal het zotskapstempel, driemaal de distelbloem en achtmaal de kleine rozet. Rug met drie dubbele smalle

ribben; blindgestempeld met kleine rozetjes en een leliestempel. Dekbladen van papier. Snede onversierd. Resten van twee klampriem-kantsluitingen: nageltjes op het voorplat; borgplaatjes en klein stukje leer op het achterplat. Het bandleer geschaafd vooral op het achterplat, waar de stempeling in de zijbanen vrijwel niet meer te onderscheiden is; kapjes vernieuwd (niet zo recent). **Prov.:** 'Christianus Closner A.1658' (in hs. op titelblad). 'Ad Bibl. Colleg. BV Auxil... M B H' (stempel, ibidem). **Gebruik:** spaarzame rubricering. Aantekeningen, vijftiende eeuw. (op vdb en sporadisch in margine). Op het laatste blanco blad van de druk, r°, een pentekening: groot wapenschild met helmboswuivend portet in top en de spreuk 'Fides In qua sepultus est'; op het schild centraal een tak in blad met dwarstwijg waaraan links en rechts een gotisch kerkje hangt. Op

Cat. 34-Voorplat.

de versozijde, uit de tijd van de band een kalender beginnend met 1502 en lopend tot 1524. Op het achterdekblad eerste helft een ander kalendergegeven; rechts onder zelfde schild maar minder volledig.

Bruno, bisschop van Würzburg († 1045) heeft dit *Psalterium* 'ex doctorum dictis' samengesteld en er de tekst van de Psalmen aan toegevoegd.

R1

S1

S2

S3

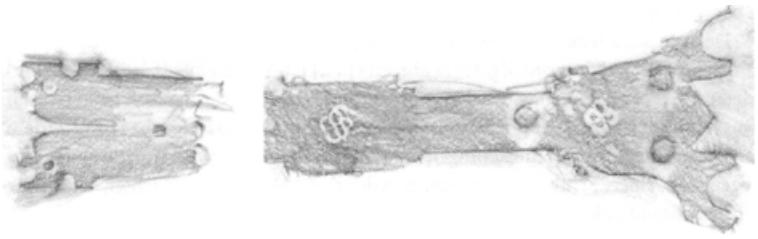
S4

36 Burley, Walter, *De vita et moribus philosophorum et poetarum.* - [Nürnberg]: Friedrich Creussner, 1479.06.30. 2°. Ref. GW 5787. BMC II 451. Goff B-1321. Polain 941. BSB-Ink B-995.

Ex. Inc. 29 bis/1. Bijgebonden: **2** Vitae sanctorum patrum (zie nummer 128), **3** Martyrologium (zie nummer 91). **Band:** 292 × 215 × 90 mm (280 × 205 mm). Duitsland, vroeg zestiende eeuw. Bruin zwijnsleer over zware houten platkernen; genaaid op gevlochten touw. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: twee kaders van twee lijnen; in het middenveld een ruitenpatroon, eveneens van twee lijnen. Rug met een enkele rib aan kop en staart, drie dubbele ribben. Dek- en schutbladen; twee nieuwere en één oud voorschutblad; één nieuwer achterschutblad. Sneden ongeverfd; op de staart, in gotische letter VITA PATRU[M]. Twee klampriem-kantsluitingen; fraai gegraveerde klampen en muiters. Beslag: vijf knoppen; kantbeschermers aan hoeken en rugzijde. Vermoedelijk in de negentiende eeuw gerestaureerd: kapjes vernieuwd, binnenzijde voorplat sporen van een herstelde breuk in het hout, de laatste zeven bladen met textiel aangevezeld, knoppen waarschijnlijk later toegevoegd. **Prov.:** ‘Liber [.]accl. [.]omricj grunisac[...]gs’ (fol. ar^{o}, 16de e.). ‘Hunc librum munificentia viri integerrimi Joh. Georgii Strignitii inclyti senatus assessoris meritissimi possideo M. Augustinus Ci. o. Rector but. stadiensis idibus Junii MDCCXVI.’; links van de laatste naam is een schild geschilderd met op gele achtergond een stappende figuur naar links, in het zwart, met in de rechterhand een donkerrood drieblad (fol. [a] v^{o}). ‘Sijrt. Jesu Gratia Salvatoris [....] [....] cgenae Johanni Georg. striegnit But... ..... ass. Senatus. 1716’ (in hs., fol. a r^{o}). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** ongetwijfeld zijn de drie drukken doorlopend gerubriceerd, enkel in het rood, met vrij zwierige lombarden; alleen de tweede heeft kopregels. De titels van de drie drukken in hs., derde vsb v^{o}. Oude (derde vsb) en jongere (eerste

en tweede vsb) aantekeningen. Talrijke aantekeningen uit de tijd in margine. Contemporaine aantekening, heel klein, vijf en vier regels, op het achterdekblad. Onder het colofon (van de eerste druk) aantekening van 8 rr. in het Latijn over de uitvinding van de boekdrukk. door Laurentius van Haarlem, en perfectae door Gutenberg. Verder, onder het geschilderde schild, een aantekening over de initialen van Schoeffer: 'Am Anfang der Druckgang wurden die Versal Buchstaben bundt gemahlt, mit wol ...iser Arbait sus'... A. 1490 nofund Schoeffer die Kunst bundte buchstaben zu drucken, da hatte diese Ma..ne Kunst ihr fu..' (op vsb, 17de e.).

Walter Burley of Burlaeus (1275-1343) is een leerling van Duns Scotus. Naar analogie met Diogenes Laërtius (zie nrs 55 en 56) stelde hij levensbeschrijvingen van antieke filosofen samen. De mededeling over Schoeffer alludeert op initialen die hij in rood drukte (in plaats van de toen gebruikelijke lombarden met de hand aangebracht). De nieuwere schutbladen lijken negentiende-eeuws.

Klamp en muiter

37 Butrio, Antonius de, *Speculum de confessione.* - Vicenza: Hermann Liechtenstein, 1476.01.31. 4°. Ref. GW 5828. BMC VII 1036. Goff B-1345. Polain 946. BSB-Ink A-632. IGI 734.

Ex. Inc. 51 bis/2. Bijgebonden: **1** Gregorius Magnus (zie nummer 67).

GW en ook ILC (496) stellen de autenticiteit van de auteur in vraag: niet de jurist Antonius de Butrio (ca. 1338-1408) zou de auteur zijn maar veeleer Berengarius Fredoli. Het *Speculum* is een handleiding ten behoeve van de biechtvader; het *Tractatus confessionis* van dezelfde auteur, is voor de biechteling bestemd.

38 Caesar, Caius Julius, *Commentarii de bello gallico, de bello civili.* Ed. Hieronymus Bononius. Accedunt: Raimundus Marlianus, *Index commentariorum C. Julii Caesaris.* - Venezia: Teodoro Ragazzoni, 1490.07.13. 2°. Ref. GW 5870. BMC V 477 en XII 34 (Suppl.). Goff C-23. BSB-Ink C-29. IGI 2327. *Afb. 6.*

Ex. Inc. 31. **Band:** 295 × 227 × 19 mm (288 × 197 mm). Italië?, achttiende eeuw? Soepel perkament; doorgehaalde kapitaalkernen aan kop en staart; kapitalen van rood en naturel garen. Platten onversierd. Rug vlak; aan de kop, in hs. CAES. RES / COMMENTARII / 1490 /. Dek- en schutbladen, conjugaat. Rode sponssnede. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, initiaal G (fol. a2 r°) goud met witte ranken op blauwe achtergrond; onderaan dezelfde pagina is een strook papier aangezet en bij het herbinden inwaarts geplooid; in het midden staat een cirkelvormige miniatuur: omgeven door een groene lauwerkrans, op bruinrode achtergrond een zogenaamd Italiaans schild met een adelaar en de letters 'AL' en 'AR'. Heeft de binder onverhoeds te veel afgesneden? Hier en daar een wat vreemde aanzet voor lombard, duidelijk van later daterend. In het laatste deel, de index, tal-

rijke glossen in margine, in de zestiende eeuw aangebracht naar het voorbeeld van het eerste gedeelte waar de glossen gedrukt zijn. Het eerste blanco blad ontbreekt.

Hieronymus Bononius of Girolamo Bologni (1454-1517) uit Treviso, jurist, trad in de geestelijke stand. Raimundus Marlianus (15de e.). Er bestaan varianten in het zetsel.

39 Campanus, Johannes Antonius, *Opera.* Ed. Michael Fernus.- Roma: Eucharius Silber per Michael Fernus, 1495.10.31. 2°. Ref. GW 5939. BMC IV 117. Goff C-73. Polain 964. BSB-Ink C-63. IDL 1119. IGI 2383. *Afb. 7.*

Ex. Inc. 32. **Band:** 315 × 230 × 55/59 mm (306 × 216 mm). Laat zeventiende eeuw? Perkament over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; kapitalen in lichtrood en groen. Platten onversierd. Rug vlak; goudgestempeld 'titelschild' waarop ANTONII / CAMPANI / OPERA; daaronder, in handschrift, 'Romae 1495'; onder aan de rug oud rechthoekig etiket met in bruine inkt '26.6.8'. Dek- en schutbladen. Snede bleekrood en bleekblauw gespikkeld. **Prov.:** 'Emptus libris Jh. ij vir fvj maij 1542 et pro li[gatu]ra librum v[.....] L.8' (op titelblad). '26.6.3' (op vdb). Ongedetermineerd ex-libris met ovaalvormig gekroond schild en devies 'Maturum reditum policitus. Hor. lib. IV. OD. V.' (op vdb). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekeningen in hs., laat zestiende eeuw, in margine en onderstrepingen. Foliocijfers in inkt, rechts boven, niet doorlopend van voor tot achter, maar waarschijnlijk per hoofdstuk.

De *omnia*-uitgave van de humanist Campanus (1429-1477), bisschop van Cotrone, daarna van Teramo, bevat orationes, brieven, elegieën, epigrammata, naast nog een aantal *opuscula.* Zoals blijkt uit het colofon, heeft de Milanese tekstbezorger, Michael Fernus, eigenlijk Faernus († 1513), de uitgave bekostigd. Op het titelblad een houtsnede met een grote klok en het monogram HAE, verwijzend naar de Latijnse naam van de drukker, Eucharius Argenteus Herbipolensis. Een groot aantal exemplaren is bewaard.

40 Carolus VII, rex Francorum, *Pragmatica sanctio.* Comm. Cosmas Guymier.- Lyon: Jean de Vingle, 1497.04.07. 4°. Ref. C 1463. BMC VIII 312. Goff C-212. Pellechet-Polain 3312.

Ex. Inc. 90. **Band:** 210 × 147 × 30 mm (203 × 138 mm). Oude band. Olijfbruin peau de suède (oorspronkelijk naar het blauw zwemend: zie inslagen) over platkern van op elkaar liggende lagen papier; genaaid op dubbele riempjes. Platten onversierd. Rug met twee dubbele ribben; bovenaan resten van een papieren etiket en van

titelelementen; langs boven los van het blok. Dek- noch schutbladen; één laag papier van de platkern is zichtbaar: druk, Lat., rom., 4°, zestiende eeuw?; geneeskundige tekst. Snede onversierd. **Prov.:** 'Fratrum Minor[um] Conventualium Minarensium' (in hs. op titelblad v^{o}, 18de e.). 'Bibliothèque du Château de La Plagne' (in hs., titelblad r^{o}, 20ste e.). Verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering.

> De Pragmatieke Sanctie uitgevaardigd door Charles VII was in 1488 door een ander Lyonees drukker, Guillaume Balsarin, al gepubliceerd (BSB-Ink C-256). Ook Pragmatieke Sanctie van Bourges (1428) geheten, beoogde de Franse koning hiermee de machtsinperking van het pauselijk gezag.

41 Cassiodorus, Marcus Aurelius, *Historia ecclesiastica tripartita.* - Augsburg: Johann Schüßler, 1472. ca. 02.05. 2°. Ref. GW 6164. BMC II 329. Goff C-237. Polain 4274(1016a). BSB-Ink C-169. IDL 1163. *Afb.8.*

Ex. Inc. 33. **Band:** 316 × 235 × 40/42 mm (306 × 220 mm). Engeland, negentiende eeuw. Groenzwart segrijn ('marocco') over karton; kapitalen in purper en naturel. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van een tripellijn. Inslagen afgezet met een goudgestempelde lijn en een bloemstempeltje op de hoeken langs de frontzijde. Rug met vijf ribben; in het tweede veld HISTORIA: TRIPARTITA: CASSIODORUS; in het derde AUGUSTAE / 1472. Schutbladen: drie dubbelbladen voorin, vier achterin, waarvan één als dekblad. Kopsnede verguld, front- en staartsnede onversierd; hier en daar schepranden; op de staartsnede, .UEOIR TRIPART. Binderssignatuur: BOUND BY J.B. HAWES, CAMBRIDGE (eerste vsb v°). **Prov.:** 'Bibliotheca regia Monacensis' (stempel). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** gerubriceerd, enkel in rood; paar lombarden met penwerk, o.m. 2de bl.. erunt..; op fol. [N] 10 v°, in rood, 'Nullus defectus'; kopregels, in rood, uit de tijd; marginalia uit de tijd, in rood, van voor tot achter. Het eerste blad en de twee laatste bladen, alle blanco, ontbreken; het bandleer licht geschaafd.

> Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (ca. 484-583), staatsman, stichter van het benedictijnenklooster Vivarium of Vivari, aan de Golf van Squillace, Calabrië, waar hij deze kerkgeschiedenis schreef. Dit is de eerste druk. Doublet afgevoerd door de Bayerische Staatsbibliothek München, in de tweede helft van de negentiende eeuw.

42 Cassiodorus, Marcus Aurelius, *Historia ecclesiastica tripartita.* - [Köln: Konrad Winters von Homborch, ante 06.05.1478]. 2°. Ref. GW 6165. BMC I 245. Goff C-238. Polain 1017. BSB-Ink C-170. IDL 1164. Voulliéme, Köln 311.

Ex. Inc. 34. **Band:** 307 × 230 × 53 mm (292 × 210 mm). Rijnland?, uit de tijd. Donkerbruin kalfsleer over hout; kapitalen van naturel garen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: dubbele kader van vier lijnen; in de baan daartussen één vierkant, niet te identificeren stempel (twee naar elkaar toegewende dieren?) S1 steeds herhaald (maar niet aaneengerijd); in het middenveld ruitenpatroon van een dubbellijn en in elk veld een leliestempel S2, lukraak geprent. Rug met vier dubbele ribben, vernieuwd met het oude bandleer er op bevestigd. Geen dekbladen; één nieuw voor- en achterschutblad. Snede onversierd; op de frontsnede in heel kleine letters, titelelementen. Twee klampriem-kantsluitingen, van voor naar achter (één weg); aan het uiteinde van rood geverfd schaapsleer een klamp, uitgerust met een omgebogen haak en, langs de bovenzijde, een oog; gotische letters gegraveerd waaronder een A, op het achterplat de muiter langs de rand voorzien van een omgebogen riggel waar de klamphaak achter grijpt. **Prov.:** 'Marbury-Hall: Arthur Hugh Smith Barry Case

27 Shelf G' (exlibris, op vdb); 'Marbury Library Book case 8, 146' (rood etiket, ibidem). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden; verkorte titel in rood potlood (uit de tijd op fol.[1] r^{o}). De laatste twee bladen in fotocopie, naar een exemplaar met lombarden, en fragment van het laatste, originele blad.

S1

S2

Muiter

De tekst ook te vinden onder Eusebius Caesariensis. De sluitrichting is niet wat verwacht wordt van een band in deze regio; misschien is de band herbruikt of zijn de platten bij de restauratie verwisseld. De stempels niet in het Wrijfselarchief KBH. Arthur Hugh Smith-Barry, 1st Baron Barrymore (1843-1925), van Marbury Hall.

43 Cassiodorus, Marcus Aurelius, *Historia ecclesiastica tripartita.* - Paris: Georges Wolf, ca. 1492]. 4°. Ref. GW 6166. BMC VIII 147. Goff C-239. Polain 1019. BSB-Ink C-171. IDL 1165. Pellechet-Polain 3346. *Afb.9.*

Ex. Inc. 35. **Band:** 212 × 165 × 18 mm (206 × 156 mm). Negentiende eeuw. Bruin heel fijn gespikkeld kalfsleer over karton; kapitalen in rood en naturel. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: twee kaders van een lijn, een bloemstempel op de buitenhoek van de binnenste kader. Op de kanten een lijn. Op de inslagen een golfjesrol. Rug met vijf ribben; goudgestempelde lijnen op en langs de ribben en één stempel in elk veld; in het tweede veld rood titelschild CASSIO/DORUS / HISTORIA / ECCLE-/SIASTICA; in het derde G. WOLF. / S.A. Deken schutbladen van golfslagkammarmer in voornamelijk rode en bleekgele tinten; twee vooren achterschutbladen. Snede rood geverfd. De tafel is voorin gebonden, vóór het titelblad. **Prov.:** 'Herbert Watney, Buckhold, Berks. No S 36, Shelf I' (groot ex-libris, op vdb); naam en plaats herhaald, 'July 1892' (in hs. op vsb v°). C.L. & E. Knight. 'Factis non verbis' (klein ovaal ex-libris, op vsb v°). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden in rood en blauw; enkele penwerkinitialen in rood, blauw en watergroen, heel keurig.

44 Cicero, Marcus Tullius, *De officiis.* Comm. Petrus Marsius; *Paradoxa; De amicitia; De senectute.* - Leuven: Johan van Westfalen, 1483.05.17. 2°. Ref. GW 6951. BMC IX 141. Goff C-599, C-622, C-560. Polain 1079. IDL 1253. ILC 577.

Ex. Inc. 39. **Band:** 304 × 230 × 70/72 mm (ca. 290 × 210 mm). Negentiende eeuw. Roodbruin kalfsleer over hout; kapitalen van rood geverfd (schaaps?) leer. Platten licht afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: twee kaders van elk een dubbellijn, de binnenste onderstreept door een kleine-boogjesrol met een gestileerde lelie op de buitenhoeken. Op de inslagen een rol. Rug met vier dubbele ribben; in het tweede veld CICERO / DE OFFICIIS / ET / PARADOXA / 1483; de overige velden goudgestempeld. Dek- en schutbladen van kiezelmarmerpapier. Snede bleekrood geverfd. Het exemplaar is in deze orde gebonden: *De officiis, Paradoxa, De amicitia, De senectute.* Petrus Marsus' *Andes* ontbreekt. **Prov.:** 'Monasterij S. Salvatoris Antverpiae' (in hs. op fol. a2, laat 16de e.); 'Bibliothecae S. Salvatoris Antverpiae' (in hs. fol. d10 v°, laat 16de e.). 'Gaesdonck me utitur' (in hs. op fol. a

r., blanco, 16de e.). ‘Purchased at Dr. Hawtrey's sale, 1853’ (in hs. op vdb v^{o}). ‘Bibliotheca Heberiana’ (stempel, ibidem). ‘Edmund H. Turton, 3^{d} Dragon Guards’ (ex-libris, op vdb). Albert Ehrman (ex-libris, op vsb; 1842, stempel op asb); Broxbourne Library (ex-libris, op asb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 14-15.11.1977, lot 317. **Gebruik:** geheel gerubriceerd in rood en blauw; een paar penwerkinitialen. Sporadisch aantekeningen.

> Tekstbezorger is Petrus Marsius of Marsus (ca. 1442-1512) uit Cesa, die in de humanistenkringen in Mantua en Rome verkeerde. Deze traktaten van Cicero worden ook afzonderlijk aangetroffen; wanneer ze samen in één band zitten, kan de orde ervan variëren. Jan van Westfalen, die voor de universiteit te Leuven drukte, heeft zich op het drukken van klassieke en humanistische teksten toegelegd, wat zich ook uit in de keuze van een romeins lettertype en een typografische vormgeving die zich uitstekend leent tot het weergeven van de eigenlijke tekst, in een groter corps,

en de glossen in een kleiner corps daarrond. De cisterciënzerpriorij Sint-Salvator te Antwerpen (1446) herrees midden zeventiende eeuw uit haar as onder de naam Peter Potsabdij (naar de naam van de stichter in de vijftiende eeuw). In Gaesdonck bij Goch (Rijnland) stond van in de vroeg vijftiende eeuw een klooster van Windesheim; een aanzienlijk deel van de bibliotheek is nog steeds in Gaesdonck aanwezig. Dr Hawtrey was provost of Eton; zijn boeken werden samen met andere in 1853 verkocht (*Catalogue of a fine collection of rare, valuable, and curious books.* London, Quaritch, 1854). Richard Heber (1773-1833) was wellicht de grootste boekenverzamelaar aller tijden; de catalogus van zijn bibliotheek (de *Bibliotheca Heberiana.* London, 1834-1837 beslaat dertien banden, met heel summiere beschrijvingen); daarnaast verschenen nog catalogi op het continent.
Gregor Hövelmann, 'Domus beatae Mariae in Gaesdonck prope Gogh (Gaesdonck, Goch)' in *Monasticon Windeshemense, II: Deutsches Sprachgebiet.* Ed. W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler. Brüssel, 1977 (Archives et Bibliothèques de Belgique = Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 16), p. 154-167. M. Dyckmans, *L'humanisme de Pierre Marsi.* Città del Vaticano, 1988. Clare A. Simmons, 'Richard Heber (5 January 1774 - 4 October 1833)' in *Nineteenth-century British book-collectors and bibliographers.* Ed. William Baker & Kenneth Womack. Detroit, Washington DC, London, 1997, p. 219-226 (Dictionary of Literary Biography, 184). Arnold Hunt, 'The sale of Richard Heber's library' in *Under the hammer: book auctions since the seventeenth century.* London, 2001, p. 143-171.

45 Cicero, Marcus Tullius, *De officiis.* Comm. Petrus Marsius. *De amicitia.* Comm. Omnibonus Leonicenus. *De senectute.* Comm. Martinus Phileticus. *Paradoxa.* - [Lyon: Gaspard Ortuin, ca. 1494]. 4°. Ref. GW 6964.

Ex. Inc. 38. **Band:** 260 × 180 × 62/65 mm (248 × 173 mm). Laat achttiende eeuw. Bruin kalfs(?)leer over hout; genaaid op leren riemen. Platten onversierd. Rug met drie dubbele ribben; in het bovenste veld, titelgegevens in inkt geschreven; geheel onderaan drukplaats. Dek- en schutbladen. Snede onversierd. Bij het herbinden zijn de houten platkernen vermoedelijk herbruikt. Het eerste katern zit bijna geheel los; het boekblok is langs de kant van het voorplat losgekomen van de rugbekleding. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering; doorgehaalde inscriptie op het titelblad.

De drie teksten van Cicero zijn door drie humanisten uitgegeven; behalve Petrus Marsius (zie boven), treden hier ook als commentatoren op Omnibonus Leonicenus of Ognibene Leoniceno (ca. 1412-ca. 1493) uit de streek van Vicenza, en Martinus Phileticus, Filetico of Filettino (ca. 1430-ca. 1490) uit de buurt van Frossinone.

46 Cicero, Marcus Tullius, *Rhetorica.* Comm. Marius Fabius Victorinus, Franciscus Maturantius Perusinus, Antonius Mancinellus.- Venezia: Filippo Pinzi, 1500.09.12. 2°. Ref. GW 6732. Goff C-685. BSB-Ink A-824. IDL 1308. IGI 2974.

Ex. Inc. 37/1. Bijgebonden: **2** J.M. Tricaelius (zie nummer 131). **Band:** 320 × 220 × 38 mm (305 × 210 mm). Zeventiende eeuw? Soepel geel perkament over karton met omgezette randen over de frontsnede; doorgehaalde kapitaalkernen; genaaid op witleren riemen; kapitalen van geel en groen garen. Rug vlak; aan de staart, in rood, '274', een bibliotheeknummer. Dekbladen; twee achterschutbladen. Snede karmijnbruin geverfd. Resten van twee striksluitingen: twee paar smalle sluitveters. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Devroe te Leuven. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Enkele aantekeningen, zeventiende eeuw.

> Mario Fabio Vittorini (15de e.), Franciscus Maturantius Perusinus, ook Mataracius of Francesco Matarazzo (1443-1518) uit Perugia en Antonio Mancinello (1452 - ca. 1505) uit Velletri, hebben zich alledrie op de studie van Cicero toegelegd.

47 Cicero, Marcus Tullius, *Tusculanae quaestiones.* Comm. anonym. - Milano: Leonhard Pachel, 1494.02.13. 2°. Ref. GW 6897. BMC VI 780. IGI 2995.

Ex. Inc. 36. **Band:** 320 × 224 × 17 mm (307 × 210 mm). Engeland, negentiende eeuw. Donkerbruin kalfsleer over karton; genaaid op touw. Platten blind- en goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een dubbellijn, goudgestempeld, daarbinnen twee rollen van gestileerde bloemen, blindgestempeld. Op de kanten een rol, goudgestempeld. Rug met zes ribben. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** 'John Williams, 1819' (in hs. op vsb2). 'george gregory / book merchant, / a library buyer, / 5 argyle st. BATH' (op donkerbordeaux etiketje op vdb). **Gebruik:** geen rubricering; probationes pennae op fol. [1], blanco. Aantekeningen in margine en op laatste blad, zestiende eeuw.

Indien John Williams te vereenzelvigen is met zijn naamgenoot Rev. John Williams (1799-1873) van Bryntirion, co. Radnor, zou hij al erg jong met verzamelen zijn begonnen.

48 Cleonides, *Harmonicum introductorium.* Transl. Laurentius Valla. Accedunt: Vitruvius, *De architectura libb. x.* Angelus Politianus, *Panepistemon; Lamia.* Julius Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae.* - Venezia: Simone Bevilacqua, 1497.08.03. 2°. Ref. GW 7123. BMC V 522 + XII 37. Goff C-742. Polain 1118. BSB-Ink C-461. IGI 3040. Klebs 281.1. Sander 2017.

Ex. Inc. 40/1. Bijgebonden: **2** Dio Cassius (zie nummer 129). **Band:** 314 × 222 × 23 mm (301 × 210 mm). Twintigste eeuw. Terrasienna leer over karton; kapitalen in geel en rood. Platten goudgestempeld: op het voorplat een kader van een lijn, in het veld een dwarsliggende rechthoek van een lijn met CLEONIDES / VITRUVIUS; op het achterplat enkel de kader. Rug met vier (dubbele?) ribben; de velden afgezet met twee lijnen; in het staartveld 1497 en daaronder vier lijnen. Nieuwe dekbladen; een oud(?) voor- en achterschutblad. Snede onversierd; op de frontsnede belettering over twee regels. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekeningen uit de late zestiende eeuw.

Na de tekst van Cleonides (3de e.v.C.), vertaald door de Romeinse humanist Lorenzo Valla (1407-1457?), zijn nog andere teksten opgenomen.

49 Cora, Ambrosius Massari de, *Vita S. Augustini et commentarii super Regula ipsius S. Augustini.* - Roma: Georg Herolt, 1481.12.08. 2°. Ref. H

5683*. BMC IV 126. Goff C-881. Polain 1163. BSB-Ink A-464. CIBN M-208. IDL 3134. IGI 439.

Ex. Inc. 34 bis/1. Bijgebonden: **2** Ambrosius Cora (zie nummer 50). **Band:** 284 × 210 × 60 mm (272 × 192 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Lilabruin kalfsleer over karton; aangeplakte kapitalen van blauwe zijde. Platten blind- en goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van twee lijnen en een empirerol, goudgestempeld, daarbinnen een kader van een klein-ruitjespatroon, blindgestempeld. Op de inslagen een rol en een lijn, blindgestempeld. Rug met vier ribben; ribben en velden goudgestempeld; in het tweede veld, op donkerder leer goudgestempeld AMBROSIUS CHORIOLANUS / IN REGULAM S. AUGUSTINI. / ET ALIA OPUSCULA.; in het vierde veld 1481.; het onderste veld heeft eendere stempeling. Dek- en schutbladen van fijne kammarmer, in de vouw met een strook textiel versterkt; één nieuw voorschutblad. Snede rood geverfd voor de eerste druk, geel voor de tweede. **Prov.:** Maggs

Antiquariaat (oud catalogusknipsel uit *Bibliotheca incunabulorum, III.* Cat. no. 470, Maggs Bros. London, 1925, 264). Verworven op de veiling Galerij der Kempen, Turnhout, in 1980. **Gebruik:** geheel en doorlopend gerubriceerd, enkel in rood, sporadisch in geel; fraai uitgevoerde simpele lombarden. Initiaal met goudblad op fol. A2 r° en op E1 r°: goud op blauwe en rode met witte ranken opgehoogde achtergrond. Signering, rechts onder, in lichtbruine inkt, geregeld besnoeid.

Ambrosius Massari de Cora, ook Ambrogio Coriolano of Choriolanus of Coranus (15de e.) is afkomstig uit de Romeinse Campagna, theoloog en augustijn.

50 Cora, Ambrosius Massari de, *Defensorium ordinis Eremitarum S. Augustini.* - [Roma: Georg Herolt, 1482]. 2°. Ref. BMC IV 127. Goff C-877 (ca. 1481). Polain 1164 (1481). BSB-Ink A-466. CIBN M-206. IDL 3132. IGI 437.

Ex. Inc. 34 bis/2. Bijgebonden: **1** Ambrosius Cora (zie nummer 49).

De datering [1482] is die van ISTC.

51 Cordiale de quatuor novissimis.- Leipzig: Wolfgang Stöckel, 1497. 4°. Ref. GW 7513. BMC III 654. Goff C-900. Polain 4303(1282a). BSB-Ink G-118.

Ex. Inc. 41. **Band:** 194 × 147 × 13 mm (187 × 138 mm). Duitsland?, negentiende eeuw? Perkament over karton; genaaid op touw. Platten van maculatuur (hs., Lat., got., één lombard met penwerk; kwadraatnotatie op vier notenbalken waarvan één in rood); kapitalen in rood. Rug vlak; langs boven, in hs., de titel, onderaan het impressum. Dekbladen vernieuwd. Snede rood geaderd. **Prov.:** A[lbert] E[hrman], 2019 (stempel, op adb). 'Bundesdenkmalamt' (klein rond stempel op vdb). Verworven op de veiling Galerij der Kempen, Turnhout, 07.04.1919, lot 79. **Gebruik:** bescheiden gerubriceerd, lombarden. Titelblad aangeplakt; fol. GG3-GG4 ontbreken.

Ook Dionysius Carthusianus en Gerardus de Vliederhoven († ca. 1402) - en nog anderen - hebben een *Cordiale* op hun naam staan. Dit boek over de vier uitersten, in ieder geval in de Nederlanden ontstaan, is in de Middeleeuwen bijzonder populair geweest. Op het titelblad van dit exemplaar is een afdruk in spiegelbeeld te zien van de hele tekst van fol. BB3 v. en ook elders nog 'Abklatsch' (géén slecht register, wat het zou kunnen lijken).

52 Cordiale de quatuor novissimis.- Deventer: Richard Pafraet, 1494.12.16. 4°. Ref. GW 7512. BMC IX 56. Goff C-899. Polain 1182. BSB-Ink G-117. IDL 1401. ILC 625.

Ex. Inc. 42. **Band:** 214 × 147 × 10 mm (205 × 135 mm). Negentiende eeuw. Donkerbruinlila halfleren band met hoeken over karton. Platten bekleed met lilapurper stijfselverfpapier; een blindgestempelde lijn langs het leer. Rug vlak, goudgestempeld met lijnen, een bloemstempeltje en, liggend van staart naar kop QUATTUOR NOVISSIMA. 1494. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat. Snede onversierd. Sporen van klavieren. **Prov:** 'F. Fasting, Rio de Janeiro Ex-libris No 4734' (stempel op vdb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Enkele onderstrepingen, sporadisch een aantekening in margine. Een potloodaantekening op het voordekblad stelt 'This book is a specimen of those printed without the initial letters, which were intended to be filled in by hand' (19de e.). Bandbekleding wat geschaafd; bovenrand van fol. a2 weggesneden.

53 Cornelius Nepos, *Vitae imperatorum, seu De vita illustrium virorum.* - Brescia: Giacomo Britannico, 1498.09.17. 2°. Ref. HC 5736. BMC VII 982. Goff C-917. Polain 4305(1189b). BSB-Ink N-16. IDL 3316. IGI 3213. Sander 2208.

Ex. Inc. 97/2. Bijgebonden: **1** Strabo (zie nummer 119).
Gebruik: aantekeningen in margine in humanistisch schrift; begin van kopregels, rechts boven, in dezelfde hand. Breedrandig exemplaar (300 × 227 mm).

Misschien is dit het ex. van Reinhold van Lennep († na 1992), bij leven lid van de Société royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique.

54 Dio Chrysostomus, *De Troja non capta.* Cum additionibus Nicolai Lucari & Petri Mariae Camarini.- Cremona: Bernardino Misinta & Cesare da Parma, 1492.07.22. 4°. Ref. GW 8370. BMC VII 956. Goff D-206. BSB-Ink D-169. IGI 3448.

Ex. Inc. 43. **Band:** 213 × 162 × 8 mm (208 × ca. 158 mm). Engeland, vroeg negentiende eeuw. Fijn gespikkeld donkerterrasienna kalfsleer over karton; kapitalen. Platten goudgestempeld; op het voorplat een kader van een dubbellijn, centraal een wapen; op het achterplat enkel de kader. Op de kanten dwarse lijntjes en punten. Rug met vijf ribben; goudgestempeld; in het tweede veld de titel, aan de staart het impressum gestempeld. Dek- en schutbladen, conjugaat; vier voorschutbladen, vijf achterschutbladen. Snede onversierd. **Prov.:** 'ex libris Julij Milt' (op fol. a2; 18de e.) en daarboven een doorgehaalde inscriptie. Michael Woodhull (super-exlibris). George Dunn of Woolley Hall near Maidenhead, N° 1006 (ex-libris, op vdb). John Arthur Brooke, Fenay Hall (ex-libris, op vdb). 'Bundesdenkmalamt' (stempel op vdb). Albert Ehrman (ex-libris, op vdb; 1817, stempel op adb). Broxbourne Library (ex-libris, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 14-15.11.1977, lot 127. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekening over de tekst (op vdb, op fol. a r°, blanco, ca. 1600); over een exemplaar van Maffei Pinelli van de hand van Woodhull (ibidem).

Dio(n) uit Prusa (Bithynië), bijgenaamd Chrysostomus (ca. 40-120 n.C.), was zoals zijn naam verraadt, een befaamd redenaar. Behalve tal van redevoeringen zijn veel andere teksten van hem bewaard waaronder Troja, uit het Grieks vertaald. Nicolaus Lucarus, Niccolo Lucari (15de e.) uit Cremona, leerling van Petrarca; Petrus Maria Camarinus (15de e.) uit Pavia is de auteur van een kort gedicht over Troje. De aantekening op het eerste achterschutblad 'Aug. 22d 1802' wijst vermoedelijk op de datum waarop de band is afgeleverd; hij werd door Michael Woodhull of Wodhull (1740-1816), van Thenford, Northamptons., besteld, misschien wel bij Roger Payne of Mrs. Weir. Woodhull kocht voornamelijk incunabelen en

klassieke auteurs; zijn nalatenschap berust in Brasenose College in Oxford. Vermoedelijk is John Arthur Brooke de zoon van de grote bibliofiel Sir Thomas Brooke (1830-1908) wiens collectie tussen 1909 en 1923 via aucties bij Sotheby's op de markt kwam; de veiling van Sir John Arthur Brooke's boeken vond plaats op 25 mei 1921. *Contributions towards a dictionary of English book-collectors.* London, 1969, p. 312-316.

55 Diogenes Laertius, *Vitae et sententiae philosophorum.* (Transl. Ambrosius Traversarius. Ed. Benedictus Brognolus). - Venezia: Nicolas Jenson, 1475.08.14. 2°. Ref. GW 8379. BMC V 175. Goff D-220. BSB-Ink D-156. IDL 1532. IGI 3459. Klebs 338.2. *Afb. 10.*

Ex. Inc. 45. **Band:** 261 × 185 × 27/29 mm (250 × 170 mm). Engeland, negentiende eeuw. Bruinzwart [groen volgens de antiquaar] marokijn over zwaar karton, licht afgeschuind; kapitalen van rode, gele en groene zijde. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: lintenpatroon met bloemstempels; op de kanten een lijn, op de inslagen een lijn langs de randen en

bloempatroon aan de hoeken. Rug: vijf ribben; goudgestempeld; kapjes gearceerd; in het tweede veld DIOGENIS / LAERTII / VITAE &C., aan de staart het impressum. Spiegels en een dubbelblad als voor- en achterschutschutbladen, van velijn. Snede verguld. Binderssignatuur op de voorinslag onder in het midden HENDERSON & BISSET EDIN. **Prov.:** 'Ad usum Fris Gabrielis Bucii qui emit & omnium legere volentium' (in rood, fol. [4] v^{o}, 16de e.?). Maria Ferragatta Carmag. Or. S. (gegraveerd ex-libris, op heel dun papier: een ovaal schild, doorsneden; fol. [1] r^{o}, 18de e.). **Gebruik:** gerubriceerd, vnl. lombarden in rood of blauw; de sierinitiaal P op fol. [5] r^{o}, bij het begin van de tekst is wat opmerkelijk: donkerblauw met goud, het oog rood met witte uitsparingen, parelrand. Sporadisch aantekeningen in margine, ca. 1700, besnoeid; op het laatste blad, blanco, vijfregelige tekst 'M^{o} cccc^{o} lxxxi^{o} die xxvi^{a} septembris... dns marchio nr dns ludovicus Sulu.. duxit uxorem dnam Johannam... dni marchionis montisferrate dni Guilermi felia/ Quo anno refecta fuit campana. co... die XXV octobris...'; op het eerste, blanco, blad r^{o}, een vijfregelige tekst slecht leesbaargemaakt; erboven misschien een naam.

> Diogenes Laertius (laat 3de e.n. C.) schreef een geschiedenis van de Griekse wijsbegeerte. De handschriftenoverlevering ervan is alles behalve duidelijk. De humanist Ambrogio Traversari (1386-1439) uit Camalduli, vertaalde ze in het Latijn; Benedetto Brognolo, of Benedictus Prunulus (1427-1502) was corrector bij Nicolaus Jenson, onder de vele uitstekende een van de befaamdste drukkers in de lagunestad. De vennootschap Henderson & Bisset, in 1823 opgericht als 'Bookbinder to Her Majesty', heeft een vruchtbare loopbaan gekend.
> Ramsden, UK p. 201.

56 Diogenes Laertius, *Vitae et sententiae philosophorum.* (Transl. Ambrosius Traversarius & ed. Benedictus Brognolus). - Venezia: [Boneto Locatello] per Ottaviano Scoto, 1490.12.18. 4°. Ref. GW 8381. BMC V 438. Goff D-222. Polain 4323(1291a). BSB-Ink D-157. IDL 1534. IGI 3461.

Ex. Inc. 44. **Band:** 213 × 162/165 × 17/19 mm (209 × 158 mm). Oude soepele perkamenten band met doorgehaalde riempjes, genaaid op vier touwen; kapitalen. Platten onversierd. Rug vlak; in inkt, van kop naar staart, met bruine inkt geschreven DIOG. LAER. DE VITA ET MORIB. PHILO. Dek- en schutbladen, conjugaat. Snede onversierd. **Gebruik:** geen rubricering. Sporadisch aantekeningen. Op het voorplat rechts onder aan de frontzijde een smalle strook van het perkament afgerukt; rug aan kop beschadigd, stukje perkament aan de bovenste binding losgescheurd. Het papier hier en daar gevlekt; restauraties van wormkanalen.

57 Dionysius de Leeuwis, Carthusianus, *Specula omnis status vitae humanae.* Ed. Petrus Danhauser.-Nürnberg: Peter Wagner, 1495, 01.28. 4°. Ref. GW 8419. BMC II 465. Goff D-248. Polain 1306. BSB-Ink I-19. IDL 1549.

Ex. Inc. 46. **Band:** 224 × 168 × 24 mm (215 × 157 mm). Negentiende eeuw. Grijsblauw stijfselverfapier over karton. Rug vlak, bij het midden papieren titelschild zonder belettering. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd; hier en daar nog schepranden aanwezig. Op het laatste blanco blad, resten van klavieren. **Prov.:** Herbert McLean Evans (ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood.

Van de kartuizer Dionysius van Rijkel (Limburg), of van Leeuwen (1402/03-1471), verscheen onder meer *Speculum conversionis peccatorum*, waarvan de eerste editie bij Dirk Martens en Johan van Westfalen in 1473 te Aalst verscheen (ILC 725). De Neurenbergse druk is een bundeling van

vijf *specula* die eigenlijk op naam van Jacobus de Gruytrode († 1475) staan. De themagebonden geschriften van beide auteurs zijn vaak gebundeld op de markt gebracht. Cf. ook nr. 37.

58 Duns Scotus, Johannes. *Quaestiones quodlibetales.* Ed. Thomas Penketh. - Venezia: Johann Herbort, Johann von Köln, Nicolas Jenson, 1481.11.14. 4°. Ref. GW 9070. BMC V 302. Goff D-395. Polain 1362. BSB-Ink D-320. IGI 3595.

Ex. Inc. 47. **Band:** 230 × 160 × 27 mm (223 × 150 mm). Negentiende eeuw. Groenzwart leer over karton; lichtblauw en naturel kapitalen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: en kader van een gestileerde-bloemrol. Rug vlak en goudgestempeld; twee lijnen verdelen de rug in velden; in het tweede veld SCOTUS. Dek- en schutbladen; één voor- en achterschutblad, negentiende eeuw. Snede bleekrood gespikkeld; op de kopsnede, in inkt, '10: 3:'. **Prov.:** Niet gedetermineerd stempel 'binmo/tnbo.e/portiun/culae' (op fol. A2 r°). 'St. Patric's..... CO. Cork...'. Verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering; oude foliëring rechts boven, gedeeltelijk besnoeid. Het eerste blanco blad ontbreekt.

De tekstbezorger van de grote Schotse filosoof Johannes Duns (ca. 1265-1308), Thomas Penketh († 1487) is augustijn en filosoof in Warrington bij Penketh, Merseyside.

59 Epistolae diversorum philosophorum, oratorum et rhetorum. *[Grieks].* Ed. Marcus Musurus & Aldus Manutius. - Venezia: Aldo Manuzio, 1499. 4°. Ref. GW 9367. BMC V 560. Goff E-64. Polain 1416. BSB-Ink E-86. IDL 1723. IGI 3707. Klebs 379.1.

Ex. Inc. 48. **Band:** 211 × 152 × 47/49 mm (200 × 142 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Blauwzwart langnervig marokijn over karton; kapitalen van bleekrose en bleekgroene zijde. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van een rankenrol gevat tussen een dubbellijn; in de hoeken een bloemstempel; op de kanten een lijn en arceringen aan de hoeken; op de inslagen een gestileerde bladrol. Rug vlak; goudgestempeld; twee lijnen verdelen de rug in zes velden; in het tweede veld belettering VARIAE / EPISTOLAE / GRAECAE en in het derde ALDUS / 1499. Op de kapjes arceringen. Dek- en schutbladen, conjugaat, van helpurper gewaterd taf; één voor- en achterschutblad. Snede verguld. Kobalt zijden leeslint. Binderssignatuur: op de staart, goudgestempeld REL. P. BOZERIAN JEUNE. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering. Sterk verbleekte inscripties op fol. a1 r°.

De Kretenzer Marcus Musurus (ca. 1470-1517), wiens tweede vaderland Italië was geworden, werd er bevriend met Aldus Manutius en geprezen door Erasmus en Latomus; hij doceerde Grieks aan de Universiteit van Padua. Aldus Manutius (1449-1515) was uit Latium naar Venetië gekomen, waar hij de beroemdste aller drukkers werd. Als humanist waakte hij over de teksten uit de Oudheid waarvan hij heel vaak de eerste editie (*editio princeps*) bezorgde. Zijn zoon Paulus en kleinzoon Aldus (junior) drukten de voetstappen van Aldus senior zonder evenwel zijn niveau te evenaren. De binderssignatuur is te lezen als 'Relié par Bozerian jeune'; hierachter gaat François schuil (fl. 1801/02-1820), broer van de grote Jean-Claude.

Paul Culot, *Jean-Claude Bozerian: un moment de l'ornement dans la reliure en France.* Bruxelles, 1979, p. 7.

60 Eusebius Pamphilus, Caesariensis episcopus, *Historia ecclesiastica.* Transl. Rufinus Aquileiensis. - Mantova: Johann Schall, 1479.07.15. 2°. Ref. GW 9437. BMC VII 933. Goff E-127. Polain 1428. BSB-Ink E-112. IDL 1743. IGI 3762. *Afb.11.*

Ex. Inc. 49. **Band:** 266 × 190 × 40 mm (260 × 179 mm). Vroeg negentiende eeuw. Roodbruin kalfsleer over karton; kapitalen in bleekgroen en -geel. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een bloemrol. Rug goudgestempeld; lijnen verdelen de rug in ongelijke velden; langs boven roodleren titelschild EUSEB.CES. / HYST.ECCL., onderaan op groen schild MANTUAE / MCCCCLXXIX. Dek- en schutbladen van oker- en donkerokerbruin agaatmarmerpapier; één voor- en twee achterschutbladen, negentiende eeuw, één oud achterschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** doorgehaalde inscriptie (fol. b2 r°). 'Est fratris Agapiti de Fino' (ibidem, 16de e.). 'Conventus Sti Dominicj Pisanae' (in hs. op fol. [oud] 74 v° = nieuw 83, ca. 1600?). John Francis Neylan (ex-libris, op vdb). 'Vollbehr. Inkunabel-Sammlung' (ex-libris, op vdb). Piepklein rond stempel zonder tekst, met een niet te onderscheiden afbeelding van een voorwerp (fol. a v°). Ovaal etiketje met het nummer '6952' (adb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** heel spaarzaam gerubriceerd; op fol. [9] r°, bij het begin van de tekst sierinitiaal P in miniatuur, met in het oog van de letter portret van een klerk; op fol. [10] r° initiaal S met portret van een bisschop, Italiaans. Doorlopend aantekeningen in margine en op het achterschutblad, ca. 1600; foliëring in de rechterbovenhoek, in bruine inkt, achttiende eeuw?; foliëring in potlood uiterst rechts, niet overeenstemmend.

De auteur, doorgaans Eusebius Caesariensis (ca. 260-339 n.C.) genoemd, schreef een kerkgeschiedenis in het Grieks, in het Latijn vertaald door Tyrannius Rufinus van Aquileia (ca. 435-510). De eerste editie verscheen in 1474 te Utrecht (ILC 968). De druk uit 1479 verscheen in Mantova; de twee verluchte initialen zijn misschien in de omgeving, in ieder geval in Noord-Italië gemaakt. In de late zestiende eeuw was het boek in ieder geval nog in het bezit van een dominicanenklooster in Pisa. Otto H.F. Vollbehr (1872-na 1930), chemicus van vorming en zeer bereisd, bezat zowat 3000 incunabelen, waaronder een Gutenberg-Bijbel; een groot deel van de collectie werd in 1930 door de Library of Congress in Washington aangekocht.
[Herbert Reichner], 'Die Vollbehr-Sammlung' in *Philobiblon* (Leipzig), 3, 1930, p. 295-297.

61 Gaietanus de Thienis, *Expositio super libros De anima Aristotelis; Quaestiones de sensu agente, de sensibilibus communibus et de intellectu.* Accedit: Joannes de Janduno, *Quaestiones super librum De substantia orbis Averrois.* - Venezia: Boneto Locatello per Ottaviano Scoto, 1493.12.23.

2°. Ref. HC 15504. Goff G-27. Polain 4374(1525C). BSB-Ink C-36. IGI 2341. Sander 2991.

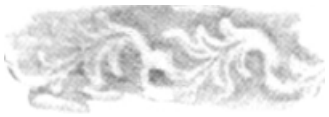
Ex. Inc. 51. **Band:** 320 × 216 × 28 mm (302 × 203 mm). Italië?, zeventiende eeuw. Halve band van donkerroodbruin kalfsleer over hout, in dezelfde kleur getint; over een breedte van 120 mm is het hout niet bekleed; kapitalen. Platranden langs de binnenzijde afgeschuind; platten over een breedte van 80 mm blindgestempeld: een kader van twee lijnen en een rankenrol; in het middenveld een langgerekt ruitenpatroon met in de velden een sterretje. Rug met drie ribben; blindgestempeld met lijnen, een Andreaskruis in de velden. Schutbladen: dekbladen van perkament. Snede onversierd; op de staartsnede titelelementen in bruine inkt (niet meer te ontcijferen). Vier klampriem-kantsluitingen, van voor naar achter. **Prov.:** 'Iste liber est ad usum fratris Cipriani de regio emptus ap[..]ro suo' (in hs. op fol. A1 v°, ca. 1500). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1980. **Gebruik:** geen rubricering; doorlopend aantekeningen in margine, in minstens twee handen, 17de e.?

> Ga(i)etanus de Thienis of Thenis (1387-1465) uit Thiene (Vicenza) is een averroist, doceerde logica in Padua en bestudeerde Aristoteles. Joannes de Janduno of de Gandano of de Gandavo († 1328) uit Jabdun, Ardennen, heeft verschillende werken van Aristoteles en Averroes becommentarieerd.
>
> Correctie: 3 ffnc. Signat. A-S^{6}T$^{6(+1)}$. De band moet van na de zeventiende-eeuwse aantekeningen dateren, gezien het tekstverlies in margine.

62 Geilhoven, Arnoldus de, *Gnotosolitos sive Speculum conscientiae.* - Brussel: [Fratres vitae communis], 1476.05.25. 2°. Ref. GW 2512. Goff A-1063. Polain 1558. BSB-Ink A-749. CIBN A-567. IDL 417. ILC 280.

Ex. Inc. 52. **Band:** 405 × 310 × 107/110 mm (388 × 280 mm). Zuidelijke? Nederlanden, uit de tijd. Donkerlilabruin kalfsleer over hout. Platten lichtjes afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: binnen kaders van drie lijnen, waartussen aaneengerijd bladstempel s1, een kleine-ruitenpatroon van drie lijnen met in de velden een rond omlijnd leliestempeltje s2; verder twee rozetjes s3 en s4. Rug met zes zware dubbele ribben; in de rugvelden een Andreaskruis. Nieuwe dek- en schutbladen. Sneden onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen, klampen en muiters gegraveerd. Beslag: vijf messing knoppen, vernieuwd, messing kantbeschermers. Beide bandvlakken gerestaureerd, reliëf platgedrukt; rug vernieuwd. Van het zg. 'Presens'-blad zijn de twee varianten aanwezig, van het 'Honestis'-blad één van de twee. **Prov.:** verworven bij Sotheby's London, Auction 14.11.1977, lot 84. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, zorgzaam; lombarden in rood. Penwerkinitialen niet helemaal volgens de structuur van de tekst. Beide soorten initialen zijn door elkaar aangebracht.

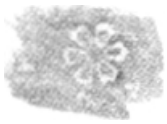
Arnold Geilhoven, van Rotterdam (ca. 1375-1442), theoloog en jurist, verbleef in het Windesheimse klooster Groenendaal bij Brussel. Van zijn vele geschriften is het *Gnotosolitos* het enige dat in druk verscheen; het is daarbij de eerste en enige druk van dit werk. De drukkerij van het Brusselse fraterhuis 'Nazareth' was nog maar pas ingericht, toen dit monumentale boek op de pers werd gelegd. Bepaalde passages in de eerste bladzijden en in de colofon zijn opnieuw gezet (varianten). Een gaaf exemplaar, maar zonder geschiedenis. De stempeling is moeilijk te onderscheiden doordat het bandvlak gesleten is. Echter, het ruitenpatroon en de vier kleine stempels komen ook voor op een exemplaar van dezelfde druk in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag: dit kan op eenzelfde atelier wijzen, misschien wel het Fraterhuis in Brussel zelf (of elders), wat dan tegen het gangbare gebruik ingaat dat de drukken *in albis* werden verhandeld.
C. de Backer, 'Arnold Gheylhoven van Rotterdam († 1442) en zijn Gnotosolitos' in *Miscellanea Neerlandica: opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag.* Red. E. Cockx-Indestege & F. Hendrickx. Leuven, 1987, III, p. 124-133 [n.a.v. de handschriften]. E. Cockx-Indestege, 'The "Gnotosolitos" of Arnold Geilhoven published by the Brothers of the Common Life in Brussels in 1476: observations on the surviving copies as evidence for the distribution' in *Incunabula: studies in fifteenth century printed books presented to Lotte Hellinga.* London, 1999, p. 27-77, vnl. 41-42 en het daar geciteerde artikel van P. Verheyden, met afb. pl. 12.

S1

S2

S3

S4

63 Gerardus Zerbolt, de Zutphen, *De spiritualibus ascensionibus tractatulus.* - [Deventer: Richard Pafraet, ca. 1483-1485]. 8°. Ref. GW 10686. Goff G-174 (ca. 1486). Polain 1581. BSB-Ink G-124. IDL 1924. ILC 1076.

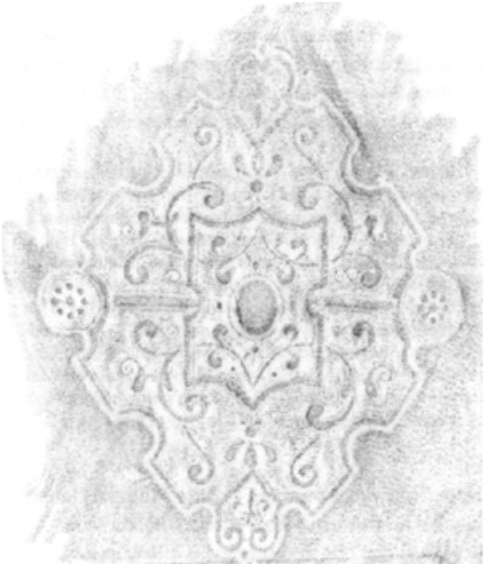
Ex. Inc. 110. **Band:** 114 × 113 × 28/30 mm (145 × 113 mm). Twintigste eeuw. Perkament over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; nieuwe kapitalen van naturel garen. Platten met omgezette randen over de frontsnede. Rug vlak. Dek- en schutbladen; drie voorschutbladen en twee achterschutbladen. Snede onversierd. Twee striksluitingen; de veters vernieuwd. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, aanduidingen in margine of interlineair, alles enkel in rood, soms eindigend op lichte elegante krulletjes: op k6 v° in de linkermarge een vijfbla-

dig bloemetje (met cirkeltjes gevormd) en straaltjes naar buiten. Op fol. m8 v° onderaan, in bruine inkt 'Item folia sunt h[.] tu[.]sposita ideo respice litteras alphabeti.' terwijl de bladen van katern n en 01 telkens onderaan rechts en bovenaan links dezelfde letter in dezelfde bruine inkt, van A tot I, hebben. (De tekst schijnt niet te volgen).

64 Gerardus Zerbolt, de Zutphen, *De spiritualibus ascensionibus tractatulus.* Accedit: David de Augusta, *De exterioris et interioris hominis compositione libri II, 1 (De quatuor in quibus incipientes Deo servire debent esse cauti*).- [Basel: Johann Amerbach & Johann Petri, nicht nach 1489]. 8°. Ref. GW 10689. BMC III 752. Goff G-177. Polain 1584. BSB-Ink G-127. IDL 1927

Ex. Inc. 54. **Band:** 150 × 108/110 × 16 mm (145 × 104 mm). Zuidelijke Nederlanden?, Frankrijk?, tweede helft zestiende eeuw. Donkerlilabruin leer over karton; genaaid op twee brede platte riemen; kapitalen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van lijnen, in het middenveld een ruitvormig plaatstempel met maureskenpatroon (80 × 63 mm) P1; oud papieren etiket op het voorplat geplakt met titelgegevens, negentiende eeuw. Rug vlak; vier ribben gemarkeerd door lijnen. Dekbladen van perkament, herbruikt (hs., Lat., brevitura, 15de e.). Snede vaalblauw geverfd. Sporen van twee striksluitingen. Twee gevlochten klaviertjes, sporen van een derde. Het eerste blad ontbreekt (a2 is verkeerdelijk a3 gesigneerd). **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd in rood en blauw; keurige lombarden.

> Als novicemeester in Regensburg schreef de minderbroeder David van Augsburg (1200/10-1272) *De exterioris et interioris hominis compositione*, dat een onderdeel vormt van de titel *Profectus religiosorum.*

P1

65 Gerson, Johannes Charlier de, *Opuscula.* - [Brussel: Fratres vitae communis], 1475.03.03. 2°. Ref. GW 10718. Goff G-246. Polain 4380 (1593a). Elliott-Loose 257. IDL 1999. ILC 1090.

Ex. Inc. 55/2. Bijgebonden: **1** Bernardus de Parentis, O.P., *Lilium seu Elucidarius vel Expositio missae.* Inc.: '... Omnia tabula tractatus divini officij misse et dividitur in tres partes vm° / De materia huius sacramenti / De officio misse / etc.' Expl.: 'Explicit tercia partes totius operis et per..... totum opus in studio heydelbergensi sub anno domini Millesimo ccc.° Nonagsimo sexto... mensis Julii. finita et scripta per manum Nicholay comitis anno millesimo cccc.° septuagesimo secundo die prima mensis novembris.' Handschrift: papier, 2°, signat. 1-8^{12} 9^{8}, [2], C, [6 blanco] f., 2 kol., brevitura, gerubriceerd, 15de eeuw.

Band: 298 × 225 × 80/85 mm (282 × 203 mm). Rijnland?, Zuidelijke Nederlanden?, uit de tijd. Donkerbruin leer over zware houten platkern. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: sporen van een ruitenpatroon, stempeltjes niet of nauwelijks te onderscheiden. Rug met vier dubbele ribben, vernieuwd; kapjes gestikt. Dekbladen van perkament, voorin nieuw, achterin oud; twee voor- en achterschutbladen van papier. Snede onversierd; schepranden (afm. blad 280 × ca. 210). Klavieren. Twee klampriem-kantsluitingen. Beslag: bovenaan het voorplat fenestra (7 regels tekst); sporen van knoppen. Het bandleer is op nieuwe platten aangebracht, rug, schutbladen en slotlippen vernieuwd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel (handschrift en druk) gerubriceerd, in rood; in de regel eenvoudige lombarden, soms met uitsparingen (opvallend op fol. ccxix r°: I en op fol. cccxiij: I). Eigentijdse signering, rechts onder. Foliëring, in rood, doorlopend voor het handschrift en de druk: 1-C (hs.), Cxi t/m cccxlij (druk). Kopregels in betrekkelijk kleine letter, met bruine inkt, gerubriceerd. Op fol. cccxi bovenaan 'Vacat quod p.us h' ante positus est hic tractatus'. Voorin de inhoudsopgave geschreven: 7 traktaten die naar het hs. verwijzen; dan volgen de gedrukte traktaten van Gerson. Ingelegd wat vermoedelijk uit de oorspronkelijke band afkomstig zal zijn, twee fragmenten van archiefstukken op perkament, gedeeltelijk verknipt: één van 14 regels (Godefridus de Loe, provinciaal van de Nederduitse provincie te Keulen, gedateerd 18 april 1445), het andere van 21 regels, een akte uit het Leuvense, september 1444 (o.m. met de namen de Bierbeke, vanden Kerchove, Lievens). De orde van de traktaten stemt overeen met die van de (gedrukte) inhoudsopgave, die hier evenwel ontbreekt.

> Van de kanselier van de Parijse universiteit, Jean Charlier (1363-1429), hebben de Brusselse fraters een bundeling kortere traktaten gedrukt onder de titel *Opuscula*; de meeste hiervan zijn telkens op een nieuw vel gedrukt, zodat afzonderlijke verkoop mogelijk was. De editie, zonder impressum, is destijds door Proctor als een Keulse druk aangezien. Robert Proctor (1868-1903), Engels 'bibliographer', een van de grondleggers van de incunabulistiek, is de auteur van de classificatie van al de lettertypen in de vijftiende eeuw gebruikt. Hij kon dit doen dank zij de rijke collecties van de Bodleian Library en het British Museum, nu de British Library, waar hij werkzaam is geweest. Hij liet het leven bij een bergbeklimming

in de Oostenrijkse Alpen. Typologisch onderzoek van de door de fraters gebruikte lettertypen heeft inderdaad naar Keulen geleid, waar Johan Veldener lettersnijder was. E. Cockx-Indestege, in *Vijfhonderdste verjaring*, 92. Martin Davies, 'Robert Proctor (13 May 1868 - circa 6 September 1903)' in *Nineteenth-century British book-collectors and bibliographers*. Ed. William Baker & Kenneth Womack. Detroit; Washington DC; London, 1997, p.354-363 (Dictionary of Literary Biography, 184).

66 Gerson, Johannes Charlier de, *De passionibus animae tractatus.* - [Paris: Philippe Pigouchet, ca. 1493?], 8°. Ref. GW 10801. Goff G-249. Polain 1625. IDL 1962. Pellechet-Polain 5206.

Ex. Inc. 79/3. Bijgebonden: **1** Raoul de Montfiquet (zie nummer 93), **2** Nicolaus de Lira (zie nummer 96), **4** *Alphabetum divini amoris* (zie nummer 5).

Gebruik: lombarden, in rood. Onder het explicit, in hs. 'Parisiis, par Philip Pigouchet' (19de e.?).

67 Gregorius Magnus, sanctus, *Pastorale.* - [Basel: Martin Flach, nicht nacht 1472]. 4°. Ref. GW 11441. BMC III 739. Goff G-437. BSB-Ink G-324. IDL 2102.

Ex. Inc. 51bis/1. Bijgebonden: **2** Antonius de Butrio (zie nummer 37). **Band:** 203 × 150 × 55 mm (200 × 140 mm). Duitse taalgebied?, vijftiende eeuw. Roodgeverfd schaapsleer over sterk geschuinde zware houten platkernen; bijna geen overstek. Kapitalen in naturel garen, vernieuwd. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader waarbinnen ruitenpatroon van twee lijnen. Rug met vier dubbele ribben; in het tweede en derde veld oud papieren titelschild met handgeschreven titelgegevens. Oude dekbladen van perkament; dubbelblad van papier als voor- en achterschutbladen. Snede onversierd. Eén klampriem-kantsluiting over de frontsnede: borgplaatje en stukje riem vernieuwd, klamp en muiter gegraveerd MARIA. Beslag: vijf knoppen, nieuw. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, vermoedelijk niet dezelfde rubricator voor de twee drukken. Aan het eerste tekstblad is onderaan rechts een hoek weggescheurd.

> Gregorius (ca. 540-604) schreef deze handleiding voor het pausambt, ook *Liber regulae pastoralis* geheten. Dit exemplaar is waarschijnlijk herbonden in de oude band - hij zit nu erg strak.

68 Guido de Bayzo, *Rosarium decretorum.* Ed. Petrus Albinianus Trecius. Cum additionibus Pauli Pisani.-Venezia: Rainaldus de Novimagio, 1480.12.12. 2°. Ref. GW 3746. BMC V 256 (not before 13 Dec.). Goff B-287. IGI 4555.

Ex. Inc. 18. **Band:** 415 × ca. 280 × 100/105 mm (395 × 262 mm). Duitsland, zestiende eeuw. Zwijnsleer over hout; kapitalen. Platten afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd, met uitzondering van het medaillon: drie opeenvolgende kaders van een dubbele palmettenrol R3, een medaillonsrol met vier koppen R2, een rol met bijbelse taferelen, tel-

P1

P2

R1

R2

R3

kens gescheiden door een tweeregelige tekst die telkens onvoltooid is (ECCE AGN/VS DEI QVIT/[OLLIT]; HIC EST FIL/IVS MEVS DIL/[ECTVS]; ECCE VIRG/O CONCIPIE[T]; MORS ERO M/ORTVA OMO[RS]) R1; in het middenveld bloemstempel in de binnenhoeken, centraal een ovaal met op voorplat het wapen van de Sint-Michaelsabdij in Metten P1, op het achterplat de aartsengel Michael P2. Rug met vijf dubbele ribben, lijnen op en langs de ribben; handgeschreven titel in het koprugveld. Dek- en schutbladen; één voorschutblad. Snede rood geverfd. Twee klampriem-kantsluitingen: slotlip vernieuwd. **Prov.:** 'Iste liber C.S. Michaelis Archangeli Patroni in Mro.an' (fol. a2 r°, 17de e.). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** gerubriceerd in rood en blauw, lombarden. Kopregels, vaak half afgesneden bij het herbinden. Aantekening in het Frans, negentiende eeuw, over de bandversiering

‘... orné de médaillons représentant les papes de la famille des farnese’ (vsb 2). Het laatste blanco blad ontbreekt.

Guido de Baisio of Baysio († ca. 1313), aartsdiaken van Bologna; zijn naamgenoot en broer was jurist. De benedictijnenabdij Metten, aan de Donau, Neder-Beieren (einde 8ste e.-1830) heeft als patroonheilige de aartsengel Michael. Niet in Haebler, noch in het Wrijfselarchief KvR die het atelier misschien in Deggendorf, Neder-Beieren, situeert.

69 Guido de Montrocher, *Manipulus curatorum.* - Köln: [Heinrich Quentell], 1492.09.29. 4º. Ref. GW 11818. BMC I 277. Goff G-602. BSB-Ink G-460. IDL 2145. Voulliéme, Köln 520. Schreiber 4141 & 4141a.

Ex. Inc. 56. **Band:** 197 × 140 × 17 mm (190 × 130 mm). Twintigste eeuw. Donkerlilabruin leer over karton; kapitalen in rood en geel. Platten onversierd. Rug met vijf ribben. Nieuwe dek- en schutbladen; één voor- en achterschutblad, negentiende eeuw. Snede met sporen van enige verving. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Onleesbaar gemaakte inscriptie onder de titelhoutsnede. Talrijke aantekeningen in margine, laat zestiende eeuw, zeer sterk besnoeid bij het herbinden.

Ook Guido de Monte Rochen, de Monte Rocherii (fl. 14de e.), theoloog en pastoor, heeft met dit werk een soort bestseller geschreven. In de vijftiende eeuw alleen al zijn over de honderd edities bekend (GW 11716-11834). Het boek geeft een overzicht van de taken van de pastoor, in het bijzonder met betrekking tot de sacramenten.

70 Guilelmus Altissidiorensis, *Summa aurea in IV libros Sententiarum.* Ed. Guilelmus de Quercu.- Paris: Philippe Pigouchet pour Nicolas Vaultier & Durand Gerlier, 1500/1501.04.03. 2º. Ref. GW 11861. BMC VIII 122. Goff G-718. Polain 1787. IDL 2170. *Afb. 12 & 13.*

Ex. Inc. 57. **Band:** 298 × 210 × 65 mm (285 × 200 mm). Zuidelijke Nederlanden, uit de tijd. Terrasienna kalfsleer over hout; genaaid op leren riemen; kapitalen in bruin en naturel. Platten sterk geschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: dubbele kader van een tripellijn, in de baan daartussen afwisselend een rozet s2 en een ruitvormig stempel met dubbele adelaar s1; in het middenveld ruitenpatroon van tripellijnen, in de velden een hele of een halve pijnappelstempel s3, s4 en s5. Rug met vier dubbele ribben; in het tweede veld, tussen een goudgestempelde bloemrol, ALTISSIODORESIS / SUMMA AUREA / IN 4 LIBROS. Nieuwe deken schutbladen; vijf achterschutbladen. Snede onversierd; op de frontsnede, ALTISSIODORENSIS. Sporen

van kantsluiting: nageltjes. Rug en schutbladen vernieuwd. **Prov.:** ‘Societatis Jesu Brugis, M B’, zeventiende eeuw. (in hs. op titel). Een stempel op de titel, onleesbaar, met daarnaast geschreven ‘double’: afgevoerd ex. dus, van de jezuïeten te Brugge. Albert Ehrman (ex-libris, op vdb; stempel, op adb en in hs., 1098). Broxbourne Library (ex-libris, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 8-9.05.1978, lot 441. **Gebruik:** geen rubricering. Sporadisch aantekeningen, zestiende eeuw.

Guilelmus Autissiodorensis († 1231/37) of Willem van Auxerre, scholasticus die in Aristoteles meer dan de auteur van de *Logica* zag. De *Summa aurea* is het enige werk van hem dat in druk verscheen, dank zij Guilelmus de Quercu. De datering 1501 berust op de staat van Gerliers uitgeversmerk, maar het ‘ante Pascha’ in de datering wijst op de paasstijl, d.w.z. net voor Pasen 1501. Volgens een catalogusknipsel (uit Specht?) gaat het om een ‘cont. Flemish blindstamped calf... cloth chemise’.

S1

S2

S3

S4

S5

71 Guilelmus de Gouda, *Expositio mysteriorum missae.* - Deventer: Richard Pafraet, 1496. 4°. Ref. GW 11884. BMC IX 58. Goff G-629. Polain 1800. BSB-Ink G-490. Elliott-Loose 280. IDL 2161. ILC 1133. BBFN Inc. 34.

Ex. Inc. 59. **Band:** 207 × 146 × 102 mm (200 × 137 mm). Negentiende eeuw. Halve band met hoeken. Bruin schaapsleer over karton. Kapitalen verdwenen. Platten bekleed met ringkiezelmarmerpapier in bruine tinten. Rug vlak; goudgestempelde belettering van staart naar kop met titelgegevens. Dek- en schutbladen van gebloemd ripspapier: op bleek ultramarijne achtergond donkerblauwe ranken en gouden bloemen; één voorschutblad, vijftien achterschutbladen, alle nieuw. Snede onversierd. Eén koperen stiftkoker-kantsluiting over de frontsnede: identieke bladvormige muiter en klamp, aan de muiter op de kant een slotpin, aan de klamp op de kant twee kokertjes. Binderssignatuur?: CHINA (stempel op laatste achterschutblad). De scharnieren langs binnen met een strook textiel verstevigd; niettemin is het achterplat bijna geheel los; kapitalen weg; sluitstift verdwenen. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden.

> Willem van Gouda (fl. 1458-ca. 1480), minderbroeder observant van de Keulse provincie, schreef een boekje dat tegelijk bestemd was voor de priester bij het opdragen van het misoffer, en voor de leek om die met de symboliek vertrouwd te maken. Meer dan dertig drukken verschenen in de Nederlanden en Duitsland, nog vóór het einde van de eeuw.

72 Guilelmus de Parisiis, o.p., *Postilla super Epistolas et Evangelia de tempore et de sanctis.* - [Speier: Peter Drach, nicht vor 1476]. 2°. Ref. GW 11924. BMC II 488. Goff G-648. BSB-Ink H-134.

Ex. Inc. 1/2. Bijgebonden: **1** Albertus Magnus (zie nummer 2).

Van de commentaar op de Brieven en de Evangelieteksten voor het liturgisch jaar door de dominicaan Guilelmus de Parisiis, ook Guillerinus, Guillelmus en Guillermus Parisiensis († ca. 1485/86), bestaan in de vijftiende eeuw over de honderd edities, waarvan vele niet gedateerd; deze druk van Peter Drach behoort tot de vroegste. De tekst gaat in wezen terug op het werk van die andere dominicaan Johannes Herolt; Guillelmus de Parisiis is dus veeleer de bewerker en uitgever van de *Postilla.*

73 Guilelmus de Parisiis, o.p., *Postilla super Epistolas et Evangelia de tempore et de sanctis.* - Paris: Ulrich Gering & Guillaume Maynial, 1479/80.03.29. 4°. Ref. GW 11942. Goff G-672.

Ex. Inc. 58. **Band:** 204 × 150 × 40/42 mm (198 × 132 mm). Vroeg achttiende eeuw. Roodbruin gemarmerd kalfsleer over karton; kapitalen in naturel garen. Platten onversierd. Rug met vijf ribben; goudgestempeld (bloemen, ranken, punten, sterretjes); in het tweede veld belettering EVANGELIA / ET / EPISTOLAE. Dek- en schutbladen van kammarmerpapier; drie voorschutbladen en één achterschutblad. Snede gemarmerd in matkobalt met wit uitgespaarde vlekken. **Prov.:** rechtoekig etiket met typografische rand op vdb, onleesbaar gemaakt, waarschijnlijk een gedrukt ex-libris met handgeschreven nummer, links 13/14, recht 1869. Verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd in rood en blauw. Heel sporadisch aantekeningen in margine. Fol. a1, blanco en G5-6 ontbreken.

74 Haedus Cavretto, Petrus, *Anterotica seu De amoris generibus libb. III.* - Treviso: Gerardus de Lisa, 1492.10.13. 4° Ref. GW 12109. BMC VI 885. Goff H-2. Polain 1843. BSB-Ink H-2. CIBN H-1. IDL 2197. IGI 4642.

Ex. Inc. 60. **Band:** 180 × 140 × 15/18 mm (177 × 135 mm). Zeventiende eeuw? Soepel perkament met omgezette randen over de frontsnede. Rug vlak, met drie doorgehaalde riempjes; belettering in gotische letter, in bruine inkt, van kop naar staart. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd. Striksluiting: twee paar smalle sluitveters. De omgezette randen zijn platgedrukt, één sluitveter afgerukt. **Prov.:** Skene Library: 'Virtutis regia merces F.2.8' (ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Sporadisch aantekeningen, ca. 1600, herhaaldelijk besnoeid. Het laatste blanco blad ontbreekt.

De auteur heet eigenlijk Pietro Capretto (of Cavretto), in het Latijn Haedus (1427-1504); afkomstig van Pordenone luidt zijn naam in het Friulaans Del Zochul. Slechts enkele van zijn vele geschriften verschenen in druk. Hij sloot vriendschap met de in Friul gevestigde Vlaming Gerardus de Lisa (Geraert van der Leye), die tussen 1471 en ca. 1498 actief was, afwisselend te Treviso, Venetië, Cividale en Udine, alle in Il Veneto gelegen. Zijn productie is niet groot, maar zijn invloed op het eerste Aalsterse atelier van Dirk Martens en Jan van Westfalen staat vast. Hij drukte voornamelijk kortere humanistische teksten. De naam Skene is te verbinden met de Skene Memorial Library in Fleischmanns, NY, omstreeks 1900 door de weduwe van Dr Skene opgericht.

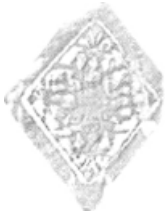
75 Hieronymus, episcopus Stridonensis, sanctus. *Commentaria in Bibliam.* Ed. Bernardinus Gadolus.- Venezia: Giovanni & Gregorio de' Gregori, 1497-1498.08.25. 2°. Ref. H 8581*. CR 2952. BMC V 350. Goff H-160. Polain 1946. BSB-Ink H-259. IGI 4729. Essling 1170. Sander 3386.

Ex. Inc. 62. **Band:** 368 × ca. 248 × 82 mm (347 × 227 mm). Zuidelijke Nederlanden, uit de tijd. Donkerbruin kalfsleer over hout; gevlochten kapitalen, nieuw. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van lijnen en in de baan daartussen vierkante griffioen s1, ruitvormig blad ornament s2, rozet s3; in het middenveld een ruitenpatroon met op de snijpunten de rozet en in de velden hele s4 resp. halve pijnappelstempels s5 en s6. Rug met vier dubbele ribben, vernieuwd. Dek- en schutbladen. Snede onversierd; op frontsnede, in rood, PRIMA PARS HIER..; erboven, zwart, 28 (bibliotheeknummer). Twee klampriem-kantsluitingen, slotlip vernieuwd. Vernieuwde gevlochten leesknopjes. **Prov.:** ovaal stempel (fol. met inhoudsopgave) onleesbaar gemaakt. Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** niet gerubriceerd, maar een paar lombarden (fraaie L bij het begin van lib. II van Amos), zo te zien op die plaatsen waar geen gedrukte sierinitiaal voorkwam. Enkel fol. [1-402].

Gadolus, of Gadalus, heeft Hieronymus' (ca. 348-420) Bijbelcommentaren bezorgd. Het bandleer is erg geschaafd, de rug en de slotlip vernieuwd; misschien is de band hernaaid.

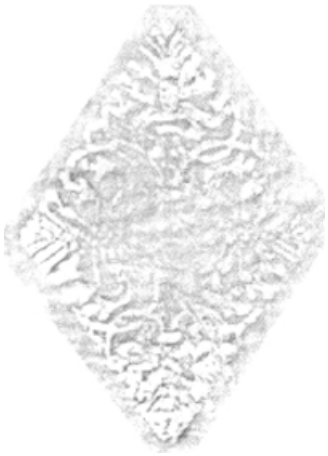
S1

S2

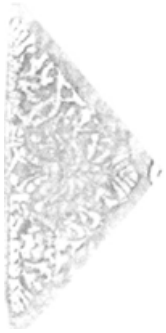
S3

S4

S5

S6

76 *Horae secundum usum Romanum. - Paris: Thielman Kerver pour Gilles Remacle, 08.03.1504. 8∞. Ref. Polain 4423 (1926a). H. Bohatta, *Bibliographie der Livres d'Heures (Horae B.M.V.)...*, Wien, 1924[2], 788. B. Moreau, *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle*, I, Paris, 1972, 1504/53 ('mai' ipv 'mars').

Ex. Inc. 78 (ex. op perkament). **Band:** 180 × 120 × 28/30 mm (172 × 110 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Donkerlilabruin marokijn over karton; kapitalen van gele en rode zijde. Plat-

ten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kaders van een lijn, een tripellijn, van dieren-in-vakken en weerom een tripellijn; op de kanten goudgestempeld, twee lijnen; op de inslagen, goudgestempeld, een bloemenrol, twee lijnen en een bladtoppenrol. Rug met vijf ribben, blindgestempeld; op de kapjes goudgestempelde arceringen; in het tweede veld, goudgestempeld, titelelementen. Dek- en schutbladen van kammarmerpapier; twee nieuwe vooren achterschutbladen van perkament. Snede verguld. Groen-roos en wit gestreept zijden leeslint. Binderssignatuur midden op de voorinslag CHAMBOLLE-DURU. **Prov.:** 'vvv 16bis' (in potlood op vsb, 20ste e.). [Olim Van Biesebroeck]. Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** initialen in rood en blauw geschilderd, met goud gehoogd. Fol. P8 en Q4 ontbreken.

Talloze getijdenboeken in Parijs gedrukt, zijn zonder jaartal verschenen, wat niet betekent dat het eerste jaar in de kalender voorin aangegeven, een terminus ante quem aangeeft. Het gebeurde namelijk vaker dat een drukker een oude kalender gewoon overnam. Eén ander exemplaar in de ÖNB in Wenen. Chambolle-Duru nam in 1863 het bindersatelier over van Hippolyte Duru (fl. 1843-1863), befaamd Parijs boekbinder, door Devauchelle 'le relieur pour bibliophiles' genoemd! Devauchelle III, p.44.

77 *Horatius Flaccus, Quintus, *Carmina.* Comm. Porphyrion, Landinus, Acron et Mancinellus.- Venezia: Donnino Pinzi, 1405 [i.e. 1505].02.05. 2°. Ref. HC Add. 8892. Goff H-457. IGI VI p. 197 (1505). Pellechet-Polain VI 6098 (1495). Essling 1165. Sander 3457.

Ex. Inc. 65. **Band:** 332 × 222 × 48/52 mm (318 × 220 mm). Italië, ca. 1900?. Halfperkamenten band, de oude houten platkern niet bekleed; aan de frontzijde geen overstek. Rug met drie dubbele ribben; aan de kop auteursnaam in bruine inkt. Geen dek- of schutbladen. Snede met titel op de frontsnede in bleekbruine inkt HORATIUS. Vier kantsluitingen, van voor naar achter; gegraveerde muiters. Borgplaatjes vernieuwd, de muiter aan de kop verdwenen, klampen verdwenen. **Prov.:** 'Dni Balthassaris Hippoliti de Paradiso' (fol. a1 r°, ca. 1600). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1980. **Gebruik:** geen rubricering; hier en daar gevlekt.

De commentatoren van Horatius' *Carmina* komen voor een deel uit de neoplatonische hoek: Porphyrius (tweede helft 3de e.n. C.) uit Tyros en Cristoforo Landino (1424-1498), lid van de Academia Platonica in Firenze.

78 Horatius Flaccus, Quintus, *Carmina.* Comm. Acron, Porphyrion, Landinus et Mancinellus; cum annotationibus Jacob Loeber.- Straßburg: Johann Grüninger, 1498.03.12. 2°. Ref. HC 8898*. BMC I 112. Goff H-461. Polain 1989. BSB-Ink H-370. CIBN H-285. IDL 2399. Schreiber 4240.

Ex. Inc. 66. **Band:** 322 × 234 × 38 mm (307 × 216 mm). Vroeg negentiende eeuw. Halve band: donkerviolet segrijn over karton; aangeplakte kapitalen van rode en gele zijde. Platten bekleed met een soort vlekkenmarmerpapier in groen, paars en bleekgeel. Rug met vijf ribben; goudgestempeld; kapjes beschadigd; in het tweede veld HORATIUS / 1498. Dek- en schutbladen van moiré-schaduwmarmerpapier in olijfbruin, blauw geaderd; één voor- en achterschutblad. Snede met blauwe adermarmering op bleek olijfbruine grond. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** gerubriceerd, enkel in rood. Houtsneden sporadisch ingekleurd. Twintigregelige aantekening in het Latijn over de inhoud (vsb v^{o}, 19de e.). Op ingelegd catalogusknipsel (Gilhofer & Ranschburg, Luzern, juli 1979, 2) is een ander

exemplaar van deze druk beschreven (‘contemp. blind stamped calf, rebacked, clasps missing, gilt and partly gauffered edges’). Het laatste blanco blad ontbreekt.

79 Hugo de Vinac, de Prato Florido, O.P., *Sermones dominicales super Evangelia et Epistolas.* - [Straßburg: Drucker des *Jordanus* = Georg Husner, nicht nach 1482]. 2º. Ref. HC 9003*. BMC I 130. Goff H-509. Polain 2018. BSB-Ink H-416. CIBN H-308. *Afb.14.*

Ex. Inc.68. **Band:** 322 × 230 × 95 mm (313 × 220 mm). Rijnland, uit de tijd. Matbruin zwijnsleer over hout; gevlochten kapitalen. Platten zonder overstek langs de frontzijde en nauwelijks aan kop en staart, blindgestempeld en op analoge wijze versierd: twee kaders van twee lijnen met in de baan daartussen een aaneengerijde bladstempel s7; in het middenveld een patroon van (38!) ruiten van twee lijnen en in elk veld een stempel, op het voorplat: meermin s1, adelaar s2, een grotere en een kleinere rozet s5, s6, ster s8, op het achterplat een ruitvormig en een rond leliestempel s3 en s4. Rug met vier dubbele ribben. Dekbladen van papier; half perkamenten vel herbruikt voor- en achterin (hs. perk., Lat., rom., opengevouwen half vel van 145 mm. breed, gerubriceerd en geglosseerd). Snede onversierd, schepranden aanwezig. Twee klamparm-riemsluitingen, vernieuwd; één klamp met riem ontbreekt. Beslag: vijf koperen knoppen. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden. Aantekeningen in rood uit de tijd: zo bv. correcties of aanvullingen op het derde en het vierde blad van Sermo XIII; aantekeningen in bruine inkt, in margine in een veel latere hand, Latijn en Duits.

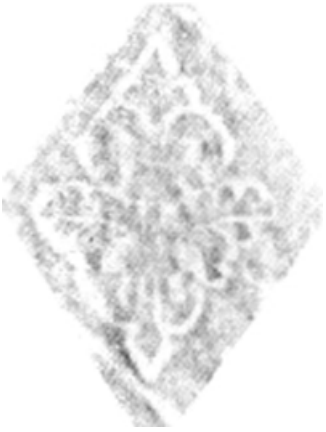
De dominicaan Hugo de Prato, ook de Prato Florido of Pratensis († 1322), bekend als predikant. Het drukjaar berust op een exemplaar in de UB Würzburg met een 1482 gedateerde kopersaantekening (I. Hubay, *Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg.* Wiesbaden, 1966, 1135). Al de stempels zijn door Kyriß aan een onbekend atelier ‘Meerweib II’ toegeschreven dat hij in Bohemen situeert tussen zo ongeveer 1470 en 1488. In de Schwenke-Sammlung wordt evenwel s1 als het waarmerk van de benedictijnenabdij Sponheim (Rijnland) aangezien; op de twee banden waarvan Schwenke wrijfsels had genomen, komen buiten het meerminstempel slechts drie andere voor: de adelaar (waarschijnlijk ons s2) en twee lelies. Elk eigendomsmerk uit de tijd dat in

S1

S2

S3

S4

S5

S6

S7

S8

dezelfde richting zou kunnen wijzen, ontbreekt jammer genoeg aan de hierboven beschreven band. Toch is het zeer aannemelijk dat deze band in Sponheim is vervaardigd.
Kyriß 185 + pl.363, 1, 2, 6, 7, 8, 9. Schwenke-Schunke I p.203, Mensch 51 en p.9, Adler 241; II p. 241-242.

80 Hugo de Vinac, de Prato Florido, O.P., *Sermones dominicales super Evangelia et Epistolas.* - [Basel: Michael Wenßler, ca. 1485]. 2°. Ref. H 9002* = 9004. Goff H-511. Polain 2019. BSB-Ink H-418. IDL 2415.

Ex. Inc.69. **Band:** 315 × 220 × 70 mm (298 × 205 mm). Rijnland?, eerste helft zeventiende eeuw. Donkerbruin kalfsleer over hout, langs de binnenzijde afgeschuind; genaaid op witleren rie-

R1

R2

R3

S1

Muiter

men. Platten blindgestempeld: op het voorplat opeenvolgende kaders van lijnen, een medaillonsrol R1 en een volutenrol R2; in het middenveld, binnen een kader van een enkele en een dubbele gestileerde bladrol R3 en een lijnenkader met binnenwaartse hoekstempels S1, een ruitvormig plaatstempel met linten-en-maureskenpatroon (104 × 75 mm) P1; daaronder 16 15; op het achterplat dezelfde versiering met uitzondering van het middenveld: hier een Andreaskruis van een tripellijn; op de inslagen volutenrol R2. Rug met vier dubbele ribben. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat. Snede rood geverfd. Twee klamparm-kantsluitingen: gegraveerde muiters en klampen; gotische P N op de muiters. Beslag: twee hoekstukken, gegraveerd. Prov.: 'Joannes Ks[.]nittingerius Sti[.]nij procurator In Krembsa est possessor huius codicis Anno salutis meae 1543' (in hs., titelblad). Verworven van Antiquariaat De Graaf te Nieuwkoop, in 1978. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden. Sporadisch aantekeningen in margine (16de e., met tekstverlies). Fol.[a] en het laatste blad, beide blanco, ontbreken; titelblad gerestaureerd.

Krembsa verwijst ongetwijfeld naar de benedictijnenabdij van Kremsmünster, bij Linz.

81 Hugo de Sancto Victore, *De sacramentis christianae fidei.* - Straßburg: [Drucker des *Jordanus* = Georg Husner], 1485.07.30. 2°. Ref. HC 9025*. BMC I 133. Goff H-535. Polain 2034. BSB-Ink H-433. CIBN H-326. IDL 2426.

Ex. Inc.70/1. Bijgebonden: **2** Johannes Chrysostomus (zie nummer 84). **Band:** 280 × 207 × 38/40 mm (267 × 192 mm). Achttiende eeuw. Bruin schaapsleer over karton; kapitalen van naturel garen. Platten onversierd. Rug met vijf ribben; goudgestempeld; in het tweede veld goudgestempeld titelelementen van de eerste druk in de band, in het derde veld roodleren titelschild met titel van de tweede druk. Dek- en schutbladen. Snede rood geverfd. **Prov.:** 'Joannes Le Seusz est possessor huius libri' (op titelblad en laatste blad v°, ca. 1500). 'isto perfectat Domino Jacobo Walz glesgiw comite de mala griberij. et victor' (in rood, op titelblad v° en op laatste blad v°, vroeg 16de e.?). Verworven van Antiquariaat Glorieux te Marke, Kortrijk. **Gebruik:** de twee drukken doorlopend gerubriceerd, enkel in rood, lombarden. Probationes pennae voornamelijk van de naam Seulz, Le Sael, Seaz, Le Seulz op het titelblad en op het laatste blad, v°

Hugo van Sint-Victor (ca. 1096-1141) afkomstig uit Duitsland, verbleef in Saint-Victor te Parijs, abdij van reguliere kanunniken van Sint-Augustinus (12de e.). Uit de rubricering en het oudste eigendomsmerk blijkt dat de twee drukken al zeer vroeg samengebonden waren.

82 Jacobus de Voragine, *Legenda aurea sanctorum.* - Straßburg: [Drucker des *Jordanus* = Georg Husner], 1490.08.16. 2°. Ref. CR 6454. Goff J-124. BSB-Ink I-96.

Ex. Inc. 109 = Inc. 93/2. Bijgebonden: **1** Werner Rolevinck (zie nummer 113).

De dominicaan Jacobus de Voragine (1228/30-1298) uit Varazze (Genua) is behalve door zijn sermoenen, beroemd geworden door zijn levensbeschrijvingen van heiligen, al vóór 1480 in het Nederlands vertaald en gedrukt onder de titel *Passionael.*
R. van Lennep, 'La tradition manuscrite et les impressions incunables et postincunabels du texte et des adaptations de la *Légende dorée* de Jacques de Voragine' in *Le livre & l'estampe*, 38, 1992, nr 137, p.7-74.

83 Jamblichus Chalcidensis, *De mysteriis Aegyptiorum, Chaldeorum, Assyriorum.* [Transl. Ed. Marsilius Ficinus]; Accedunt: Proclus, *In Platonicum Alcibiadem; De sacrificio et magia.* Porphyrius, *De divinis et daemonibus.* Synesius, *De somniis.* Psellus, *De daemonibus.* Priscianus et Marsilius Ficinus, *In Theophrastum De sensu.* Alcinous, *De doctrina Platonis.* Speusippus, *De Platonis definitionibus.* Pythagoras, *Aurea verba et symbola.* Xenocrates, *De morte.* Marsilius Ficinus, *De voluptate.* - Venezia: Aldo Manuzio, 1497.09. 2°. Ref. HC 9358*. BMC V 557. Goff J-216. Polain 2236. BSB-Ink I-127. CIBN J-147. IGI 5096. IDL 2615. Klebs 529.1. Margaret Lane Ford, *Christ, Plato, Hermes Trismegistus: the dawn of printing.* Catalogue of the incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, In de Pelikaan, 1990, I² 127 (Pimander, 1). *Afb.15.*

Ex. Inc. 71. **Band:** 328 × 230 × 29 mm (320 × 218 mm). Italië, achttiende eeuw. Papier over karton: platten en rug bekleed met bruinkarmijn bronsvernispapier met een patroon van ruitvormige bloemmotieven in tegelvorm. Rug vlak; aan de kop, in inkt. 9, langs onder een grote C en een kleinere L, aan de staart 64, een bibliotheekplaatskenmerk. Dek- en schutbladen; één voorschutblad. Snede onversierd; op de kopsnede kleine belettering langs de zijde van het voorplat. Klavieren in rosa geverfd schaapsleer. **Prov.:** 'M: Eccardus, A.M.J.S. 15 H 51' (op laatste blad). 'Bibliotheca regia Monacensis' (stempel op titelblad); 'Duplum Bibliothecae R. Monac.' (ibid.); 'Duplum Biblioth. regiae Monacensis V 3' (in hs. op vdb). 'Max Luginbühl / Kandersteg B.D.' (simpel rechthoekig etiket op vdb). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1979. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood, fraai gevormde lombarden (Q op fol.h7 r°). Aantekeningen in margine, omstreeks 1600. Het laatste blanco blad ontbreekt.

> De Florentijnse humanist en neoplatonist Marsilius Ficinus (1433-1499), oprichter van de Academia Platonica in Firenze, heeft teksten van Jamblichus (ca. 250-325), Pythagoras (6de e.v.C.) en anderen vertaald en gebundeld voor het eerst uitgegeven.
> Sebastiano Gentile & Carlos Gilly, *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto = Marsilio Ficino and the return of Hermes Trismegistus.* (Mostra presso la Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze). Firenze, 1999, p. 156-158.

84 Johannes Chrysostomus, sanctus, *Epistola ad Cyriacum episcopum et exulem.* Transl. Leodrisius Crebellus. Accedunt: *Sermones morales; Epistola ad Theodorum.* Transl. (Christophorus Persona).- [Köln: Johann Koelhoff der Ältere, ca. 1487], 2°. Ref. HC 5040*. BMC I 228. Goff J-284. Polain 2254. BSB-Ink 356. IDL 2626. Voulliéme, Köln 643.

Ex. Inc. 70/2. Bijgebonden: 1 Hugo de Sancto Victore (zie nummer 81).

Johannes Chrysostomus (4de e.), die dezelfde bijnaam kreeg als Dio (zie nr. 54), uit Antiochië in Syrië, patriarch van Constantinopel, staat bekend als de belangrijkste Griekse predikant. Leodrisius Crebellus, Cribellus of Crivelli (15de e.) uit Milaan, vertaalde één tekst van Johannes Chrysostomus, de twee andere zijn vertaald door Christophorus Persona (1416-1485), wilhelmiet en prefect van de Biblioteca Vaticana.

85 Johannes Chrysostomus, sanctus, *De providentia libb. III; De dignitate humanae originis.* Transl. Theseus Ambrosius Camaldulensis.- Aalst: Dirk Martens, 1487/88.03.22. 4°. Ref. HC 5053. BMC IX 127. Goff J-293. Polain 2261. CIBN J-188. IDL 2623. ILC 1347.

Ex. Inc. 72. **Band:** 202 × 139 × 15 mm (193 × 130 mm). Italië, achttiende eeuw. Terrasienna schaapsleer over karton; kapitalen. Platten onversierd; op de kanten een goudgestempel-

de rol. Rug met vijf ribben; goudgestempeld, in het tweede veld roodleren titelschild. Deken schutbladen. Snede rood geverfd. **Prov.:** Albert Ehrman (ex-libris, op vdb; stempel, R 584, in potlood, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 14-15.11.1977, lot 7. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood. '14 st. legatura' (op vdb), 14 stuivers voor de band dus. Oud catalogusknipsel op voorschutblad: 'From the first press in Belgium' (lot 120).

86 Johannes Gallensis, *Summa collationum.* - Venezia: Gorgio Arrivabene, 1496.07.30.8°. Ref. H 7446*. BMC V 386. Goff J-333. Polain 2283. BSB-Ink I-580. CIBN J-224. IGI 5266. *Afb.16.*

Ex. Inc. 73. **Band:** 165 × 114 × 48 mm (160 × 110 mm). Frankrijk?, eerste kwart zestiende eeuw. Kalfsleer over karton. Beide platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een tripellijn, waarbinnen een vierledig paneelstempel omgeven door een brede rand: op de hoeken, de evangelistensymbolen vergezeld van hun naam op een spreukband (S.IEHAN, S.LUCAS, S.MARC, S.MATHEUS) en verder vogels, andere dieren en ranken; in het middenveld vier compartimenten met de heiligen Barbara, Johannes de Doper, Nicolaas van Myra en Catharina (P1); kapitalen. Rug met drie dubbele ribben; in de rugvelden blindgestempeld ruitvormig lijnendecor. Voordekblad van perkament, achterdekblad, één voor- en achterschutblad van papier. Snede verguld en geciseleerd met een ruitenpatroon met in de velden een rozetje. Striksluiting: twee paar witleren sluitveters, wat gehavend. **Prov.:** 'Ad usum Joannis Herlij commorantis apud dominum Jacobum vanden Heede vicecomitem de vijve dominum de neckervliet et consiliarium regie [....]eslatis. Post nubila Phaebus' (op vsb, vroeg 16de e.). 'Ex liberali dono pie et religiose dominae dominae Magdalenae vanden heede jacentem fere in extremis [...] a° domini 1581. Requiescat in pace eterna' (titelblad); in andere hand 'ex libris Alexandri Lodewijck ex Moorseele 1799' (in hs., ibidem). Verworven van particulier d.b.v. Dr. R. Pannier, Brugge. **Gebruik:** geen rubricering, lombarden in rood en blauw. Bandvlak erg gesleten.

> Johannes Wallensis, Guallensis of Gallensis (fl. 1283), afkomstig uit Wales (John Waleys, John of Wales) was minderbroeder te Oxford en doceerde theologie in Parijs. Het vierledig paneelstempel is kenmerkend voor de Parijse productie in de vroeg zestiende eeuw, ook al komt het buiten Parijs voor. Meer dan twintig variante paneelstempels, met wisselende omkadering, waren Hobson in 1930 al bekend; voor vele binders tot over de grenzen heen is het oorspronkelijke stempel (van Pierre Guiot?) een bron van inspiratie geweest, waarbij de heiligen en hun plaats kunnen variëren. Jacobus vanden Heede, heer van Neckervliet, is ongetwijfeld in Brabant te situeren (cf. Nekkerspoel bij Mechelen). In de late achttiende eeuw is het exemplaar in Moorsele (Wevelgem, West-Vlaanderen) terechtgekomen.
> Cf. Gruel II 88-89; Goldschmidt 55 + pl. XXII (Gipot [sic]). G.D. Hobson, 'Parisian binding 1500-1525' in *The Library*, 4th series, XI, 1931, p. 393-434, vnl. p. 407-409, 426 nr. 19, 431 nr. 19, 432 nr. 33. Cf. Miner

184 + pl. XXXVII (Guiot); J.B. Oldham, *Blind panels of English binders.* Cambridge, 1958, pl. LVIII, LVIX. E. Kyriß, 'Parisian panel stamps between 1480 and 1530' in *Studies in bibliography*, 7, 1955, p. 113-124, vnl. 119-120. Cf. H.M. Nixon, *Five centuries of English bookbindings.* London, 1978, 9 (Engeland); *Fine and historic bookbindings from the Folger Shakespeare Library.* Washington, 1992, 4:6 (G.R., Engeland); Gid II pl. 24 st. 14, I nr. 258 (Parijs atelier); Gid & Lafitte p. 272 nr. 188 (Roce); Emile Van der Vekene, *Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque nationale de Luxembourg.* Luxembourg, 2000, nr. 14 (Guiot). Auctiecatalogus Henri Godts, Brussel, 08.06.2002, 125.

P1

87 Johannes de Sacrobosco, *Sphaera mundi.* Gloss. Georgius de Monteferrato.-Venezia: [Giacomo Penzio] per Georgio da Monferrato, 1500/01.01.28. 4º. Ref. HCR 14126. BMC V 566. Goff J-421. IGI 5353. Essling 264. Klebs 874.30. Sander 6668.

Ex. Inc. 53. **Band:** 216 × 165 × 12/15 mm (212 × 158 mm). Achttiende eeuw. Perkament over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; kapitalen. Platten onversierd. Rug vlak. Dek- en schutbladen van spiralenmarmerpapier in hoofdtoon helkarmijnrood; één voor- en

achterschutblad. Snede groenblauw geverfd. Grijsgroen zijden leeslint. De band schotelt; fol. 2 aan rechter bovenhoek tekstverlies, papier gerestaureerd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Van de Wiele te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering. Oud catalogusknipsel op vsb v°, niet geïdentificeerd, maar met aanduiding van lot 88516 en de commentaar 'Volume rare; raccommodage dans le haut du prem. feuillet enlevant quelques mots de texte.'

Johannes de Sacrobosco of John Holywood († 1256) is voornamelijk bekend door zijn boek over astronomie dat onder de titel *Tractatus de sphaera* of *Sphaera mundi* talrijke edities heeft gekend; de eerste druk van deze bestseller dateert uit 1472 (Klebs 874.1). Georgius de Monteferrato, 'artium & medicinae doctor', heeft het werk geglosseerd en op zijn kosten laten drukken. De typografische vormgeving laat twee soorten marginalia zien: echte randnoten (nootletter) en een trefwoord.

88 Justinianus Imperator, *Institutiones.* Cum apparatu Accursii. - Basel: Michael Wenßler, 1486. 2°. Ref. GW 7612. BMC III 730. Goff J-528. Polain 2351. BSB-Ink C-649. IDL 2791. *Afb.17.*

Ex. Inc. 74. **Band:** 354 × 242 × 21 mm (345 × 235 mm). Negentiende eeuw. Karmijn leren rug en hoeken, over karton. Platten bekleed met lichtolijfbruin kievitsmarmerpapier. Rug vlak; goudgestempelde fileten markeren de plaats van de (zes) ribben; in het tweede veld blekerbruin titelschild, goudgestempeld. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één oud voorschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** 'N. Tydeman' (in hs. ca. 1900, op oud vsb r° en op titelblad). 'M. & W.M. O'Ablaing' (klein stempel op titelblad). Een etiket in de linkerbovenhoek van het voordekblad afgehaald. 'Ex libris 1967 Ir. F.G.F. Lemmink Nijmegen' (stempel op vdb). Verworven op veiling Beijers te Utrecht, nov. 1975, lot 1694. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, in rood en blauw, lombarden. Overvloedige aantekeningen in kleine letter uit de vroeg zestiende eeuw, en van later, besnoeid met tekstverlies. Op laatste blad, nn^{8} 'Mundi preces meas aeterna sapientia' (ca. 1600).

Het hele *Corpus iuris civilis* is vele malen op de pers gelegd; de *Institutiones* die er het eerste gedeelte van uitmaken, verscheen voor het eerst te Mainz bij Peter Schoeffer in 1468 (GW 7580). De Bazelse drukker Michael Wenßler gaf ze voor het eerst in 1476 uit. De commentaar is van Franciscus Accursius, of Francesco Accorsi (ca. 1185-ca. 1260) uit Toskane, die bekend staat als de beroemdste glossator van Romeins recht aan de universiteit te Bologna.
The library of the Mennonite Church of Amsterdam, The fourth portion. And rare and fine books from other properties, Beijers, Utrecht, auction sale 4-5 November 1975, 1694.

89 Juvenalis, Decimus Junius, *Satyrae.* Comm. Domitius Calderinus. Accedit: Domitius Calderinus, *Defensio adversus Brotheum.* - Venezia: Battista Torti, 1485.03.30. 2°. Ref. HC 9697*. BMC V 324. Goff J-650. BSB-Ink I-684. IGI 5588.

Ex. Inc. 75. **Band:** 322 × 225 × 20 mm (310 × 210 mm). Laat achttiende eeuw. Donkerterrasienna gespikkeld leer over karton; kapitalen. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een dubbellijn; op de kanten een goudgestempelde rol. Rug met zes ribben; goudgstempeld; in het tweede veld titelschild, gedeeltelijk weg, in het derde veld '4s'. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; twee voor- en achterschutbladen. Snede gesponst. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** enkele bladzijden gerubriceerd, slordig. Het laatste blanco blad ontbreekt.

> De humanist Domitius Calderinus of Domizio Calderini (ca. 1447-1478), afkomstig uit Verona, werd pauselijk secretaris onder Sixtus IV en telde onder zijn leerlingen o.a. Aldus Manutius, Petrus Marsus. Hij publiceerde commentaren op Juvenalis en andere dichters uit de Oudheid.

90 Juvenalis, Decimus Junius, *Satyrae.* Comm. Domitius Calderinus; Mancinellus et Georgius Valla.- Venezia: Teodoro Ragazzoni, 1491.06.16. 2º. Ref. HC 9704*. BMC V 477. Goff J-675. Polain 2399. BSB-Ink I-688. CIBN J-364. IGI 5594.

Ex. Inc. 75bis. **Band:** 322 × 225 × 35/37 mm (313 × 215 mm). Zestiende eeuw. Donkerkarmijnbruin kalfsleer over hout, afgeschuind; kapitalen van naturel garen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: dubbele kader van telkens twee lijnen, in de hoeken een grote rozet, in de banen een kleine rozet; in het middenveld patroon van (24) ruiten van twee lijnen. Rug met vier dubbele ribben, vernieuwd; blindgestempeld met een Andreaskruis van een enkele lijn, op de ribben een lijn. Dek- en schutbladen, negentiende eeuw. Snede onversierd; schepranden; op de frontsnede van kop naar staart IVVENALIS PERSIVS SALVSTIVS. Twee klamparmriemkantsluitingen, klamp en muiter gegraveerd. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood; enkele sierinitialen met penwerk (fol.a2 v°). Het laatste blanco blad ontbreekt.

Behalve Calderinus (zie boven) hebben ook de humanisten Mancinellus en Georgius Valla de *Satyrae* van Juvenalis (ca. 60-140 n.C.) van commentaar voorzien. De snedetitel wijst er op dat deze druk oorspronkelijk samen met een tekst van Persius en Sallustius samengebonden was. Bij de restauratie in de negentiende eeuw zullen de drie drukken elk afzonderlijk zijn gebonden.

91 Martyrologium seu Viola sanctorum.- [Augsburg: Johann Keller], 1482. 2º. Ref. HC 10868*. BMC II 360. Goff M-334. BSB Ink V-222.

Ex. Inc. 29bis/3. Bijgebonden: **1** Walter Burley (zie nummer 36), **2** Vitae sanctorum patrum (zie nummer 128).

Eerder onder de titel *Viola sanctorum* bekend.

92 Martyrologium seu Viola sanctorum.- [Straßburg: Johann Prüß], 1499.02.08. 4º. Ref. HC 10873*. BMC I 124. Goff M-339. Polain 2635. BSB-Ink V-227. CIBN M-199. IDL 4661. Pellechet-Polain 7739(7649). Schreiber 4594.

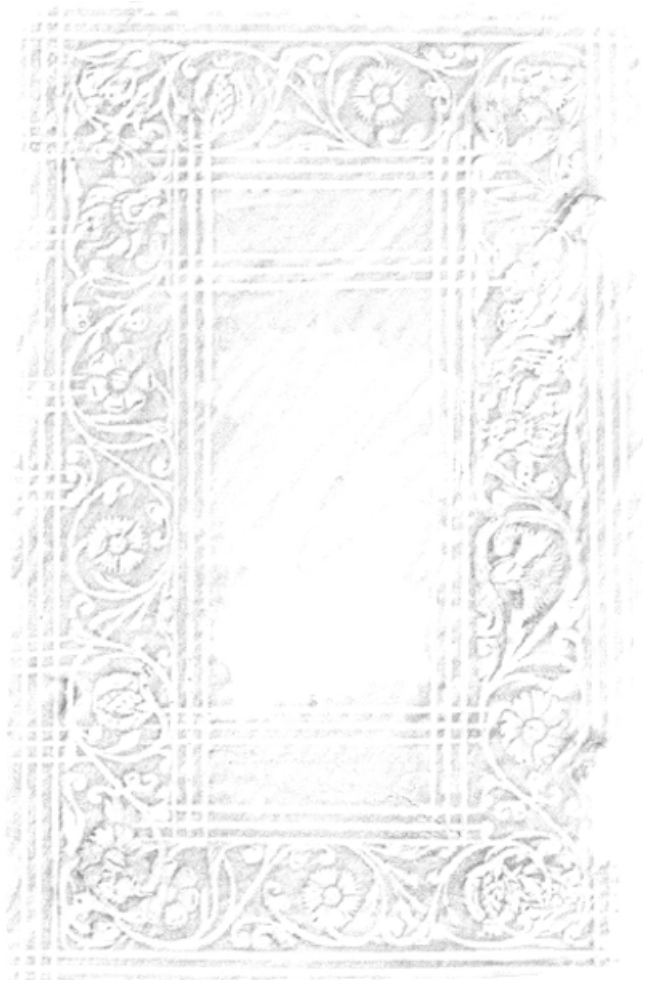
Ex. Inc. 80. **Band:** 184 × 135 × 22 mm (179 × 127 mm). Engeland, laat negentiende eeuw. Donkerlilabruin leer over karton; kapitalen in karmijnbruin. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een dubbele kader van tripellijnen, daartussen aaneengerijde vierpasstempels; belettering goudgestempeld enkel op het

voorplat VIOLA SANCTORUM bovenaan, 1499 onderaan; op de inslagen drie lijnen. Rug met vier ribben; blindgestempeld met lijnen en in elk veld hetzelfde vierpasstempel; in het tweede veld, goudgestempeld, titelelementen. Nieuwe deken schutbladen, conjugaat; twee voor- en achterschutbladen. Snede rood geverfd. Binderssignatuur: BOUND BY ZAEHNSDORF 1922 gestempeld op het eerste voorschutblad v^o, onderaan links. **Prov.:** Fernand Heitz (ex-libris, gesigneerd R H[ansi], op vdb). Klein niet geïdentificeerd stempeltje zonder tekst (op adb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** sporadisch gerubriceerd. Drie oude catalogusknipsels op laatste asb v^o: 1. Baer Frankfurt Cat. 780 (1933), lot 688: 'Lederband mit Blindpressung auf Holzdeckeln'. 2 Baer?: 'ais de bois recouv. de cuir orn. à froid'. 3. 'Versteigerung 144 am 10 und 11. Mai 1935 (vente Halle par Graus?, 1935), lot 45'; dit alles heeft betrekking op andere exemplaren.

> De firma Zaehnsdorf werd door Joseph (1814-1886) opgericht, in de late negentiende eeuw dankzij zijn volmaakte beheersing van de techniek een leidende figuur in de Londense boekbinderswereld; de firma bleef actief tot bij het einde van WO II. Heitz is een bibliofiel uit de negentiende eeuw.

93 Montfiquet, Radulphus de, *Tractatus de existentia totius Christi in sanctissimo altaris sacramento.* - Paris: [Pierre Levet pour les Marnef, ca. 1493]. 8°. Ref. HC 11605. BMC VIII 102. Goff M-856. Polain 2787. CIBN M-543. IDL 3304. Pellechet-Polain 8215(8141).

Ex. Inc. 79/1. Bijgebonden: **2** Nicolaus de Lira (zie nummer 96), **3** Johannes Gerson (sie nummer 66), **4** Alphabetum divini amoris (zie nummer 5), **5** Gregorios Dekapolites (zie nummer 132). **Band:** 145 × 105 × 38/40 mm (137 × 90 mm). Zeventiende eeuw. Roodbruin kalfsleer over karton; genaaid op leren riempjes; kapitalen van naturel garen. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een dubbele kader van drie lijnen, daartussen een slingerende bloemen-en-vruchtenrol (R1); drie dwarslijnen boven en onder in het middenveld. Rug met drie dikke ribben, blindgestempelde lijnen. Dekbladen; twee voor- en drie achterschutbladen. Snede heeft sporen van grijsblauwe verving. Sporen van een snoersluiting. **Prov.:** P.N.V.C.V.S.

R1

(resten van aanduiding in inkt bovenaan het titelblad). Frédéric Verachter (in hs. onderaan het titelblad). Verworven van Antiquariaat Glorieux te Marke, Kortrijk. **Gebruik:** geen rubricering, enkel lombarden, in rood.

De auteur, Raoul of Radulphus de Montfiquet († 1501), is priester en theoloog. De oplage is voor rekening van de uitgevers E. & G. de Marnef wier merk op het titelblad staat. Van de bibliotheek van Frédéric Verachter (1797-1870), stadsarchivaris en -bibliothecaris van Antwerpen, is een aanzienlijk deel door die andere Antwerpse bibliofiel, Gustaaf van Havre, verworven.

94 Nicolaus de Ausmo, *Supplementum Summae Pisanellae.* Accedunt: *Canones poenitentiales fratris Astensis.* - Nürnberg: Georg Stuchs für Anton Koberger, 1488.06.20.4°. Ref. HC 2168*. BMC II 467. Goff N-66. Polain 2808. BSB-Ink N-84. CIBN N-47. IDL 3335. *Afb.18 & 19; 20.*

Ex.1: Inc. 82. **Band:** 242 × 180 × 83/85 mm (230 × 168 mm). Duitse taalgebied, uit de tijd. Roodbruin kalfsleer over hout. Platten, afgeschuind langs binnen, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: in een kader van drie lijnen een ruitenpatroon van drie lijnen, in de velden afwisselend stempels met dubbele adelaar S1, lelie S2, bloemstempel S3; een palmetstempel S4 op het plat aan elke rib. Rug met drie dubbele ribben; in het bovenste veld oud papieren etiket met titelelementen; in het tweede veld papieren etiket met, in hs., het nummer '368'. Vernieuwd voordekblad van papier; een strook perkament (hs., Lat., 2 kol.) voor- en achterin, vermoedelijk gedeelte van de oude dekbladen, meegenaaid met de eerste en de laatste katern. Snede onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen, muiter en klamp gegraveerd, vernieuwd. **Prov.:** 'De L. d. Johannes Grüe[n]walt Vtta.y i[n] Althay[m]' in schriftwimpel; daarboven '1510'; daaronder 'd^{t} B[e]n[e]dict[us] pictor i[n] Burckhfeim]' (in hs., fol.a2 r°). 'Ad Conventum See[man]shusanum ord: Erem: S.C. Augustini' (in hs. ibidem, ca. 1700). Theodor Freiherr v. Cramer-Klett in Hohen-Aschau (ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** enkele bladzijden, voor en achter, gerubriceerd, lombarden. Op fol.a r° (sporen van inslagen), in rood 'Cuius quid: vbi: p[er] quod: q[uo]cie[n]s: cur: quo°: & qu[an]do' (15de e.).

De franciscaan Nicolaus de Ausmo, Auximo of de Osimo (Ancona) (1427-ca. 1454) is de auteur van een supplement op de *Summa* Pisani 'seu Pisanella appellatus' zoals in verschillende edities van het werk staat. De oorspronkelijke auteur, Pisanus, is onder meer dan één benaming bekend: Bartholomeus Pisanus de sancto Concordio en Bartholomeus Granchi, Pisanus [van Pisa]. De stempels niet teruggevonden. Burckheim of Burgheim is de naam van een oord in Beieren en in Baden-Württemberg

aan de Boven-Rijn. In Seemanshausen, bisdom Regensburg, bestond een klooster van de augustijnen-eremieten.

S1

S2

S3

S4

Ex.2: Inc. 83. **Band:** 242 × 180 × 70 mm (231 × 165 mm). Rijnland, vijftiende eeuw. Donker bruinachtigrood (oorspronkelijk roodlila) leer ('deerskin', herteleer) over hout; genaaid op touwen; kapitalen in rood en naturel. Platten blindgestempeld en op analoge wijze versierd: op het voorplat een dubbele kader van een dubbellijn, op de hoeken met elkaar verbonden door het MARIA-naamstempel S4; in de baan daartussen enkele malen rozetstempel S2; in het middenveld een ruitenpatroon en in de velden rozetten S1 en S2, sterretje S3; op het achterplat geen Maria-naamstempel, geen ruitenpatroon maar een Andreaskruis met de twee kleinere rozetten S2 en S3. Rug met vier dubbele ribben. Geen dekbladen meer: twee bladen herbruikt perkament (hs., Lat., 2 kol., currens) voor- en achterin. Snede onversierd; op de staartsnede, van rug naar frontsnede, in kleine letter PISANELLI; op de frontsnede van staart naar kop PISANELLA. Twee klamparm-kantsluitingen, klamp en muiter gegraveerd. Klavieren. Leer van het kopveld afgerukt (en bijgekleurd); schaarse resten van het achterdekblad. **Prov.:** 'Conventus Franckfordensis fratrum predicatorum' (in hs. onderaan fol.a2 r°, 15de e.). 'N° 1541 C. fr. de P.' (in hs., fol.a1 v°, 17de e.). Oud catalogusknipsel lot 353 op vdb ('pink sheepskin'). 'Veräusserte Dublette der Stadtbibliothek Frankfurt am Main' (rood stempel op fol.a r^{o}, onder links). Albert Ehrman (ex-libris, op vdb; stempel AE 700, op adb). Broxbourne Library (ex-libris, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 8-9.05.1978, lot 399. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, met lombarden, enkel in rood. Koptitels in donkere inkt, vijftiende eeuw.

> Volgens de beschrijving van de antiquaar 'probably bound at the Dominican monastery in Frankfurt.' Het dominicanenklooster in Frankfurt/M had omstreeks 1500 een van de rijkste bibliotheken in de stad (In Ohly & Sack 2081, staan drie exemplaren van deze editie waarvan twee uit het dominicanenklooster in Frankfurt; zie ook de Inleiding daar). Als doublet van de Stadtbibliothek (nu integrerend deel van de Stadt- und Universitätsbibliothek), die omstreeks 1800 begiftigd werd met de dominicanenbibliotheek, is dit exemplaar vermoedelijk in de negentiende eeuw afgevoerd. Cf. Miner, 146 & 147. Gerhard Powitz, *Die Handschriften des Dominikanenklosters... in Frankfurt am Main*, Frankfurt/M, 1968, Einleitung. *Handbuch der Historischen Buchbestände in Deutschland.* ed. Bernhard Fabian, 5, Hessen: A-L (1992), p. 117-125.

S1

S2

S3

S4

95 Nicolaus de Lira, *Postilla super Evangelia et Epistolas.* - [Marienthal: Fratres vitae communis, ca. 1474]. 2°. Ref. H 10385. Goff N-129. Polain 2826. CIBN N-67. IDL 3357.

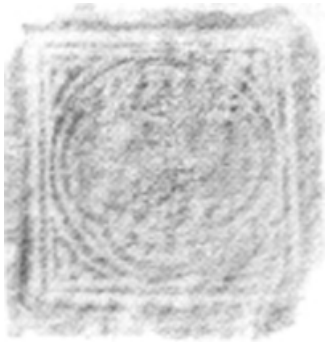
Ex. Inc. 77. **Band:** 328 × 225 × 80/90 mm (317 × 213 mm). Rijnland?, uit de tijd. Donkerbruin leer (de antiquaar heeft het over 'peau de truie brune', bruin zwijnsleer) over zware houten platkernen; genaaid op witleren riempjes; kapitalen van rood en groen garen. Platten afgeschuind, blindgestempeld en op analoge wijze versierd: breed kader met vrijstaand op het voorplat rond stempel met pelikaan S1, bloem S2, grote en kleine rozet S3 en S4, grote en kleine ruitvormige lelies S5 en S6; in het middenveld rechthoek opgebouwd met een langwerpig loofstafstempel S7 en opgevuld met een langwerpig basiliskstempel S8. Rug met vier dubbele ribben, vernieuwd; goudgestempeld met fileten en titelelementen in het tweede veld. Nieuwe dekbladen; op het achterdekblad resten van oud perkamenten blad. Snede onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen; klampen weg. Beslag: vijf messing knoppen op elk plat.

Gevlochten knopjes van leer waarvan twee met kleurig textiel overtrokken. Het bandleer heel erg gesleten of platgedrukt, zodat er bijna geen reliëf meer is; voorplat gerestaureerd, rug vernieuwd (18de e.?). In de benedenmarge van het eerste blad is iets weggewerkt. **Prov.:** 'F. Wernerus Winter Müschenheimius sibi et suis confratribus et B. Mariae Virgini in Arnspurgk Anno Domini 1511.' (in hs. op fol.[1] r^{o}). Albert Ehrman (stempel, op adb). Verworven van Antiquariaat Gerritsen te Amsterdam op de beurs, RAI, in 1983. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, met veel onderstrepingen en rubriektekens, lombarden; zeldzame sporen van signering, rechts onder, in rood. Op laatste blanco blad, v^{o} 'In 19 47 v 21 ij^{N}' (in hs.); misschien heeft het iets met een prijs voor de band te maken.

Nicolaus de Lira, of Lyra, in Normandië (ca. 1270-1349), franciscaans theoloog, is de auteur van grondige Bijbelcommentaren in de loop van de vijftiende eeuw herhaaldelijk uitgegeven. De kloosters van de Broeders des gemenen levens in Rostock (zie nr. 23), Brussel (zie nrs. 62 en 65) en Marienthal zijn de enige fraterhuizen die behalve een scriptorium ook een drukkerij hadden ingericht. In Marienthal zijn in de loop van de vijftiende eeuw meer dan twintig drukken van de pers gekomen. Dit exemplaar van een prachtige druk stond van in de vroeg zestiende eeuw in de bibliotheek van het cisterciënzerklooster te Arnsburg, Hessen. Waar het werd gebonden is niet duidelijk: één stempel, S1, komt ook voor op banden uit het atelier van het Michael- en Bernwardklooster in Hildesheim, Nedersaksen.
Franz Falk, *Die Presse zu Marienthal im Rheingau und ihre Erzeugnisse.* Mainz, 1882. Wolf-Heino Struck, 'Marienthal (1464/65-1554)' in *Monasticon Fratrum Vitae Communis, II Deutschland.* Ed. W.J. Alberts [u.a.]. Brüssel, 1979 (Archives et Bibliothèques de Belgique = Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 18/2), p. 167-179. Schwenke-Schunke I, p. 212 Pelikan 68a (waarschijnlijk = Sprandel-Krafft, p. 384 Pelikan 4); II p. 121.

S1

S2

S3

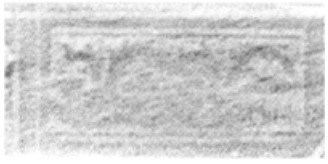
S4

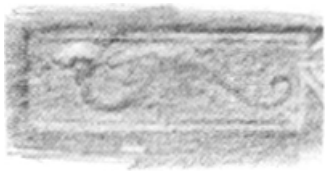
S5

S6

S7

96 Nicolaus de Lira, *Praeceptorium divinae legis.* Accedit: *Compendium de vita Antichristi.* - Paris: Philippe Pigouchet, [ca. 1491]. 8°. Ref. H 10402.. C 3717. BMC VIII 114. Goff N-140. Polain 2837. Pellechet-Polain 8365(8288).

Ex. Inc. 79/2. Bijgebonden: **1** Raoul de Montfiquet (zie nummer 93), **3** Johannes Gerson (zie nummer 66), **4** *Alphabetum divini amoris* (zie nummer 5), **5** Gregorius Decapolita (zie nummer 132). **Gebruik:** lombarden, in rood. Sporadisch aantekeningen in margine.

Beide werken - het eerste onder de titel *De decem praeceptis* - zijn van Henricus de Frimaria Senior (BSB-Ink) of Henricus de Vrimach of Weimar († 1354).

97 Nider, Johannes, *Sermones aurei de tempore et de sanctis, quadragesimales, etc.* - [Reutlingen: Michael Greif, nicht nach 1480]. 2°. Ref. HC 11798*. BMC V 277. Goff N-219. Polain 4608(2884a). BSB-Ink N-174. IDL 3405.

Ex. Inc. 84. **Band:** 295 × 215 × 60/64 mm (287 × 202 mm). Achttiende eeuw? Bruinzwart leer over karton; kapitalen van karmijnbruin garen. Platten onversierd. Rug met vier (dubbele?) ribben. Dek- en schutbladen voorin, conjugaat; één achterdekblad. Snede onversierd. **Prov.:** 'de st Francois de Rennes' (op fol. [1] r°, op het laaste blad v°, en elders 18de e.?). Ongedetermineerd ex-libris met schild met drie lelieachtige motieven, gekroond, twee wilden uit Zuid-Amerika als schildhouders (op vdb). **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Aanzet van een tekening in rood potlood, van een leeuw?, als schildhouder (op adb).

Johannes Nider (ca. 1380-1438), dominicaan uit het Duitse taalgebied. De late, handgeschreven herkomst duidt ongetwijfeld op het minderbroedersklooster St. François te Rennes.

98 Paulus Barbo, Soncinas, *Metaphysicales quaestiones.* - Venezia: Simone Bevilacqua, 1498.09.28. 2°. Ref. HC 12495*. Goff P-208. Polain 3014. BSB-Ink P-83. CIBN P-75.

Ex. Inc. 85. **Band:** 309 × 220 × 30 mm (305 × 213 mm). Zeventiende eeuw? Perkament over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; kapitalen van naturel garen. Platten met omgezette randen over de frontsnede, onversierd. Rug vlak. Dek- en schutbladen voorin, conjugaat; één voorschutblad; twee achterschutbladen. Snede onversierd. **Prov.:** 'Joannis Stephani Goletti S.T.D. et Canonicus S. Andreae' (in hs. op fol.[a] r°, ca. 1800). 'Conventus S^ti^ [...]' (doorgehaalde inscriptie, ibidem). 'Ad usum Johannis Thomae Boggati Lecci.' en 'Fratris Thomae Boggecij Lectoris' (ibidem,?, keurig met een strookje papier overplakt). **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Aantekeningen in margine, index op het hele werk op de laatste bladen (één blanco en twee schutbladen), 19de e.? Ingelegd een dubbelblad uit een schrijfboek met een concordantie tussen een Hebreeuws woord, de transcriptie, de vertaling in het Latijn (19de e.?).

Ook Paulus Soncinas of Paulus de Soncino genoemd († 1494), uit de streek van Cremona, is deze dominicaan theoloog en filosoof.

99 Peregrinus, *Sermones de tempore et de sanctis.* - [Straßburg: Johann Prüß], 1493. 4°. Ref. H 12586*. Goff P-269. Polain 3044. BSB-Ink P-186.

Ex. Inc. 86. **Band:** 203 × 142 × 35 mm (190 × 130 mm). Vroeg negentiende eeuw. Bruin gemarmerd kalfsleer over karton; kapitalen in donker en naturel. Platten onversierd. Rug vlak; goudgestempeld; in het tweede veld roodleren titelschild, in het vierde zwartleren titelschild. Dek- en schutbladen van boeketmarmerpapier in donkerrode en blauwe tinten; één voorschutblad. Snede onversierd. Leeslint van gele, roodoranje en groene zijde. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1980. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Aantekeningen uit de tijd. Het laatste blanco blad ontbreekt.

Peregrinus, eigenlijk Peregrinus de Oppeln, in Ober-Schlesien (fl. 1303-1333), was eerst prior van de dominicanen in Ratibor, daarna provinciaal van de Poolse provincie. In Polain S1 3044 is melding gemaakt van een ex. te Edinghen, ‘à éliminer’; het is niet uit te maken of het om dit exemplaar gaat.

100 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Johannes Britannicus et Bartholomaeus Fontius.- Venezia: Bernardino Benali & Matteo Codeca', 1491.08.03. 2°. Ref. HC 12736*. BMC V 373. Goff P-353. BSB-Ink P-250. CIBN P-144. IGI 7503. Morgan 35.

Ex. Inc. 111P. **Band:** 334 × 226 × 20 mm (310 × 212 mm). Italië, zestiende eeuw? Halve band van karmijnbruin leer over hout; over een breedte van 131 mm is het hout niet bekleed; nieuwe kapitalen van wit garen. Platten over een breedte van 85 mm. blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: de lengte over vier vakken verdeeld, begrensd door lijnen, in elk vak een Andreaskruis van vier lijnen en in de velden een geometrisch ornament; het leer van het achterplat is geheel vernieuwd, van het voorplat goeddeels maar met behoud van fragmenten van het oude bandleer. Rug met drie dubbele ribben, vernieuwd. Nieuwe dekbladen, drie voor- en achterschutbladen. Snede onversierd. Vier klampriem-kantsluitingen, van voor naar achter; muiters, gegraveerd, origineel, de klampen vermoedelijk vernieuwd, de leren slotlippen vernieuwd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Devroe te Leuven. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Op fol.a r° '860' en 'Persius [...] Ven. 1491' (18de e.?).

Deze druk van de *Satyrae* is, evenals de vier volgende, door Johannes Britannicus († na 1518) - niet uit Engeland maar van Brescia (verwant overigens met Angelo en Giacomo Britannico, drukkers te Venetië en Brescia) - en Bartholomaeus Fontius of Bartolomeo Fonte (ca. 1445-1513) bezorgd en van commentaar voorzien.

101 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Johannes Britannicus et Bartholomaeus Fontius.- Venezia: Bartolomeo Ragazzoni, 1492/93.01.17. 2°. Ref. HC 12737*. BMC V 536. Goff P-354. Polain 4642(3056a). BSB-Ink P-251. IDL 3567. IGI 7504. Morgan 36.

Ex. Inc. 112P. **Band:** 295 × 205 × 15 mm (282 × 200 mm). Twintigste eeuw. Halve band in perkament, platbekleding in imitatieperkament. Rug vlak. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. **Prov.:** klein etiket, gestempeld '608' (fol.a r°), bibliotheeknummer. Verworven bij Reiss & Auvermann, Auktion 28, 12-16 April 1983, lot 1296. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Aantekeningen in margine, sterk besnoeid bij het herbinden (vroeg 16de e.). Op fol.h4 r°-v° strofische tekst van dezelfde hand: resp. drie tienregelige strofen en, over één kolom, aantekeningen, uit de tijd.

102 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Johannes Britannicus et Bartholomaeus Fontius. Ed. Bartholomaeus Merula.- Venezia: Giovanni

Tacuino, 1494/95.02.14. 2º. Ref. HC 12738. BMC V 529. Goff P-356. IGI 7505. Essling 794. Sander 5563. Morgan 41.

Ex. Inc. 113P. **Band:** 329 × 224 × 14 mm (312 × 213 mm). Achttiende eeuw. Perkament over karton. Rug vlak; in bruine inkt titelelementen dwars van staart naar kop. Nieuwe dek- en schutbladen. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam. **Gebruik:** geen rubricering. Kopregels in lichtbruine inkt (laat 16de e.?).

> De tekstbezorger staat expliciet vermeld: Bartholomaeus Merula (15de e.), uit Mantova. De houtsnede is eerder gebruikt in een Juvenalis-uitgave door dezelfde drukker in januari 1494 (Essling 784): het rechter gedeelte heeft de houtsnijder nu vervangen door een ander blok, dat bij het resterende gedeelte van het oorspronkelijke blok vrijwel naadloos aansluit.

103 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Johannes Britannicus et Bartholomaeus Fontius.- Venezia: Pietro Quarengi, 1495.04.13. 2º. Ref. HC 12739*. BMC V 512. BSB-Ink P-252. IDL 3568. IGI 7507. Morgan 43.

Ex. Inc. 114P. **Band:** 318 × 216 × 8 mm (310 × 210 mm). Moderne perka-

menten band over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; oude kapitalen. Rug vlak; bovenaan in bruine inkt titelelementen, dwars, van staart naar kop. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. **Prov.:** Gulielmus Torianus (in hs. op titelblad, vroeg 16de e.). Verworven van Antiquariaat Parikian te Londen, in 1981. **Gebruik:** geen rubricering.

104 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Lucius Annaeus Cornutus, Johannes Britannicus et Bartholomaeus Fontius.-Venezia: Giovanni Tacuino, 1499.11.04. 2º. Ref. HC 12744*. Goff P-362. BSB-Ink P-253. CIBN P-149. IDL 3571. IGI 7511. bavi P-146. Essling 796. Morgan 47. Sander 5565. *Afb.21.*

Ex. Inc. 115P. **Band:** 300 × 214 × 17 mm (290 × 200 mm). Frankrijk, negentiende eeuw. Roodbruin marokijn over karton; kapitalen van naturel garen. Platten onversierd; op de kanten drie goudgestempelde lijnen; op de inslagen, goudgestempeld, een rankenrol, een puntenrol, lijnen en een boogjesrol. Rug met vijf dubbele ribben; in het tweede en het derde veld titelelementen, goudgestempeld. Nieuwe dekbladen; drie nieuwe voorschutbladen, één oud voorschutblad; twee achterschutbladen. Snede verguld. Rood en geel zijden leeslint. Binderssignatuur: DAVID midden op voorinslag. **Prov.:** 'XV.D.18', oud bibliotheeknummer (op oud vsb). 'Conte Leonardo Vitetti ambasciatore d'Italia [in hs.] Sala A - sui tavoli' (ex-libris, op vdb). Ongedetermineerd ex-libris met monogram HRE (?) en devies 'Bene vixit qui bene latuit' (op vdb). Verworven van Antiquariaat De Graaf te Nieuwkoop, in 1988. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekening over de editie (19de e. op oud vsb). Het laatste blanco blad ontbreekt.

Van Lucius Annaeus Cornutus (ca. 20-65 n.C.) is commentaar mee opgenomen. De drukker Tacuino heeft het blok gebruikt dat voor de Juvenalis-uitgave dienst heeft gedaan (cf. nr. 102), maar heeft wijzigingen aangebracht (of laten aanbrengen): het rechter, nieuwe blok, heeft hier één personage aan de lessenaar en op de rugleuning staan twee bollen (repr. in Essling II p.237). De namen boven de personages zijn gewijzigd: ANTO.MANCI. / IVENALIS / DO.GEOR.VAL. hebben plaats gemaakt voor CORNVTVS / PERSIVS./ IO.BRI.BAR.FON. Bernard David (fl. 1855-1890) was boekbinder te Parijs en is door zijn zoon, Salvator, opgevolgd. Graaf Leonardo Vitetti (fl. 20ste e.), diplomaat bij de Verenigde Naties, verzamelde o.m. Vlaamse wandtapijten.

105 Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Jodocus Badius Ascensius.-Paris: Thielman Kerver pour E.J. & G. de Marnef et Jean Petit, 1500.05.12. 4º. Ref. HC 12731. Goff P-360. IGI 7512 (pour Jean Petit). Pellechet-Polain 9255. Morgan 59.

Ex. Inc. 116P. **Band:** 205 × 143 × 18 mm (197 × 133 mm). Achttiende eeuw? Zeemleer over karton. Rug met drie dubbele ribben. Dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en één achterschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Devroe te Leuven, in 1982. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekeningen op eerste bladzijden (16de e.). Oud catalogusknipsel ingelegd, nr. 845. Het titelblad en het laatste blad met drukkersmerk ontbreken.

Van de vier exemplaren in de VSA zijn er drie voor de Marnefs en één voor Petit.

106 *Persius, Aulus Flaccus, *Satyrae.* Comm. Scipio Ferrarius.- [Venezia: Giacomo Penzio, dopo 1501.01.30]. 4°. Ref. R 671. Goff P 352. IGI IV p. 236. Morgan 56.

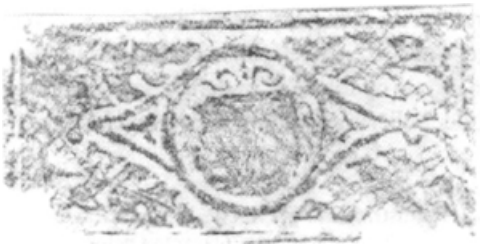
Ex. Inc. 117P. **Band:** 220 × 165 × 19 mm (210 × 155 mm). Achttiende eeuw? Perkament over karton; doorgehaalde kapitaalkernen; kapitalen van bruin en naturel garen. Rug vlak; vijf ribben; in het tweede veld auteursnaam in bruine inkt. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede rood geverfd. **Prov.:** 'patronus Hieronymus Arze S. Theologiae doctor' (in hs. op titelblad en op

laatste blad, ca. 1600). Blauw etiket op staart van rug met het nummer ‘1189’. Verworven van Antiquariaat Parikian te Londen, in 1981. **Gebruik:** geen rubricering, geen lombarden. Zevenregelige aantekening in hs., 1630 (op titelblad); in een vermoedelijk latere hand, overvloedige aantekeningen op enkele plaatsen.

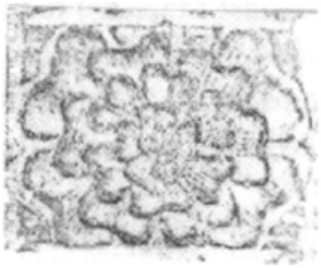
Met commentaar van de Venetiaan Scipio Ferrarius of Scipione Ferrari. Door Morgan aan Bernardinus de Choris, ca. 1498? toegeschreven, in de *BM STC Italian, 1470-1600* aan Pentius of Penzio. Het privilege is 30 januari 1501 gedateerd (Goff); de druk is, strikt beschouwd, een postincunabel.

107 Petrus Scotello, de Aquila. *Quaestiones super libros Sententiarum.* - Speier: Peter Drach der Ältere, 1480. 2°. Ref. H 1325*. BMC II 491. Goff P-446. Polain 3082. BSB-Ink P-341. IDL 3616.

Ex. Inc. 87. **Band:** 407 × 304 × 60 mm (393 × 288 mm). Duitse taalgebied, uit de tijd. Geelbruin zwijnsleer over hout; kapitalen van wit en grijsbruin garen, nieuw. Platten blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: drie kaders van drie lijnen; in de buitenbanen in het midden een grote rozet S2; in de tweede baan afwisselend wapenstempel S1 en rozet; in het middenveld een rankenruitenpatroon S4 met in de velden een distelstempel S3. Rug met vijf dubbele ribben; kapjes gerestaureerd. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. Klamp-kantsluiting: klamp en muiter van messing, misschien vernieuwd; borgplaatjes en slotlip eveneens. Herbonden en gerestaureerd in de 20ste eeuw: kapitalen, schutbladen en sluitingen vernieuwd. Omhulsel: in bruin stijfselverfpapieren schuifdoos met treklint. **Prov.:** ‘Sum Mgri Martini Gradzijsko penitentiarij ad Cathedram Poz[na]n’ (op uitgeknipt strookje van vermoedelijk het oude schutblad, nu op het vdb geplakt). Verworven door ruiling met de UB Krakow, in 1981 (niet in Bohonos-Szandorowska). **Gebruik:** geheel gerubriceerd in rood en

S1

S2

S3

S4

blauw; zwierige fraaie lombarden. ‘10 st. [.] pro ligatura’ (tien stuivers voor de band; op klein uitgeknipt strookje van het oude sb, nu op het vdb geplakt), de prijs van het bindwerk. ‘I 1 10’, vermoedelijk oud bibliotheeknummer (geplakt zoals hierboven). ‘Aquila in Magisterum Sententiarum’ (in hs., 16de e., fol. 1 r°). Naar het einde toe op de tekstbladzijden sporen van wat papierrestauratie kan zijn geweest, met tekstverlies (witte wormachtige vormpjes in spiegelbeeld zijn misschien sporen van lijm - of misschien echte wormgaten).

> Petrus Scotello of Petrus de Aquila, celestijn te Bologna (fl.1438). Twee stempels, S2 en S1 zijn door Schwenke-Schunke toegeschreven aan de Leipziger boekbinder Valentin Bormann (fl. 1500).
> Schwenke-Schunke I p. 257, Rosette 210, p.67 en Blattwerkornament 484 = Wappen 48; II p.152.

108 Petrus de Herenthals, *Collectarius seu Expositio libri Psalmorum.* - [Köln]: Konrad Winters von Homborch, 1480.08.10. 2°. Ref. HC 8364. BMC I 248. Goff P-471. Polain 3103. BSB-Ink P-348. CIBN P-232. IDL 3623.

Ex. Inc. 61. **Band:** 301 × 223 × 90 mm (285 × 210 mm). Zuidelijke Nederlanden, uit de tijd. Donkerbruin kalfsleer over hout, lichtjes afgeschuind. Platten blindgestempeld en op bijna gelijke wijze bestempeld: een kader van lijnen met daartussen een stempel met Christus aan het kruis tussen Maria en Johannes S1, een langwerpig loofstafstempel S2, twee ronde schriftstempels, een met IHS S3, een met MARIA S4; in het middenveld breed Andreaskruis met het Maria-naamstempel in de velden en op het centrale snijpunt. Rug met vier dubbele ribben; vernieuwd; op het tweede veld donkerbruin leren titelschild met goudgestempeld, de titelelementen. Nieuwe dekbladen, twee nieuwe voor- en achterschutbladen. Snede onversierd. Twee klampriem-kantsluitingen. Vermoedelijk in de 19de eeuw gerestaureerd; het bandleer zeer beschadigd, op beide platten gedeeltelijk weg, hoeken van houten platkern weg; klampen en één borgplaatje verdwenen. **Prov.:** ‘Est Bibliothecae Montis Lucis’ (fol.a2 r°, ca. 1500). Een zwart stempel (ibidem) niet leesbaar maar er overheen in paars ‘verwijderd doublet’. Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood. Sporadisch aantekeningen in margine; op fol. a6 v° onderaan kol.2, bladverwijzing voor de 150 psalmen, in lichtbruine inkt. Foliëring in dezelfde hand rechts boven. Catalogusknipsel, Engeland, 1903, lot 514.

> Petrus de Herentals of Harentals (1322-1391/92), premonstratenzer in Floreffe. Het minderbroedersklooster Lichtenberg, ook Mons Lucis, conventus Divinae Gratiae en Slavanten geheten, te Lichtenberg bij Maastricht, is gesticht midden vijftiende eeuw door de prins-bisschop van Luik, Johan van Heinsberg, in 1578 door de Staatsen verwoest en in de

zeventiende eeuw herrezen. De bibliotheek moet niet onbelangrijk zijn geweest. De stempels niet in het Wrijfselarchief KBH.
Dalmatius van Heel, *Het minderbroedersklooster te Lichtenberg bij Maastricht genaamd 'Slavanten'*. Gouda, (1951), vnl. p.59-65.

S1

S2

S3

S4

109 Platina (Rodolfo Bartolomeo de' Sacchi), Baptista, *De honesta voluptate et valetudine.* - Cividale: Gerardus de Lisa, 1480.10.24. 4°. Ref. HC Add. 13052*. BMC VII 1094. Goff P-763. Polain 3183. BSB-Ink P-561. CIBN P-439. IDL 3710. IGI 7850. Klebs 783.3.

Ex. Inc. 88. **Band:** 230 × 148 × 18 mm (208 × 147 mm). Engeland, negentiende eeuw. Terrasienna marokijn over karton; kapitalen van groen en rode zijde. Platten blind- en goudgestempeld, en op gelijke wijze versierd: lijnenkaders, afwisselend goud- en blindgestempeld; de kleinste goudgestempelde kader heeft op de vier buitenhoeken een goudgestempeld fleuron; op de kanten een lijn; op de inslagen lijnen. Rug met vijf ribben, goudgestempeld, in de velden ander fleuron; in het tweede en het derde veld titelelementen, goudgestempeld. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede verguld. Binderssignatuur: BOUND BY F. BEDFORD op voorinslag, onderaan in het midden. **Prov.:** 'Ex musaeo Huthii' (ex-libris, op vdb). Albert Ehrman (ex-libris, op eerste vsb); '1805' (stempel, op adb). Broxbourne Library (ibidem). Verworven bij Sotheby's London, Auction, 14-15.11.1977, lot 98. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, in rood en blauw. Aantekeningen in margine, zeventiende eeuw?

> Bartholomaeus Platina (1421-1481), geheten naar zijn plaats van afkomst, Piadena, in het Latijn Platina, bij Cremona. Hij schreef zo uiteenlopende werken als levensbeschrijvingen van pausen - hij was de eerste prefect van de Biblioteca Vaticana - en een boek met medische en culinaire recepten, het allereerste kookboek in druk verschenen en waarvan deze editie de derde is. De eerste (gedateerde) druk is van 1475. Zie over de drukker van deze editie nr. 74. Francis Bedford († 1883), samen met vennoot Clarke als boekbinder gevestigd in Westminster; van 1892 tot 1894 werd onder de naam van F. Bedford in Londen gewerkt, zowat de vaste boekbinder van Huth. De verzameling van Henry Huth (1815-1878) werd door zijn zoon Alfred (1850-1910) verder uitgebouwd. Het gros van de bibliotheek werd in de jaren 1911-1920 op verschilende aucties bij Sotheby's te Londen verkocht (Sotheby, auction 17 July 1917, 5834). Seymour de Ricci, *English collectors of books & manuscripts (1530-1930) and their marks of ownership.* Cambridge, 1930, p.149-157.

110 Plutarchus, *Vitae parallelae illustrium virorum.* Accedit: Sextus Rufus, *De historia Romana.* - Venezia: Bartolomeo Zani, 1496.06.08. 2°. Ref. HC 13130*. BMC V 432. Goff P-834. Polain 4664(3212a). BSB-Ink P-628. CIBN P-492. IDL 3750. IGI 7924. Essling 595. Sander 6782.

Ex. Inc. 89. **Band:** 330 × 230 × 50 mm (314 × 212 mm). Italië, uit de tijd? Halve band van bruinzwart leer over hout; de platten zijn voor minder dan tweederde onbekleed; kapitalen in rood en naturel. Platten over een breedte van 85 mm. blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van tweemaal een

geometrisch-florale rol R1; in het middenveld, centraal van boven naar beneden aaneengerijd een vlechtwerkstempel S1. Rug met drie dubbele ribben, in de velden hetzelfde vlechtwerkstempel. Nieuwe dek- en schutbladen. Snede onversierd. Vier klampriem-kantsluitingen, van voor naar achter: klampen, muiters en borgplaatjes gegraveerd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering.

> De eerste editie verscheen bij Ulrich Han in Rome omstreeks 1470-71. Een hele schare vertalers hebben met vereende krachten de Griekse tekst van Plutarchus (ca. 46-120 n.C.) in het Latijn omgezet, maar wie de tekst aan de drukker bezorgd heeft, is niet expliciet meegedeeld. Sextus Rufus' *De historia Romana* is ook onder de naam Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* te vinden.

111 Rolevinck, Werner, *Fasciculus temporum.* Cum additionibus. *[Nederlands].* - Utrecht: Jan Veldener, 1480.02.14. 2°. Ref. HC 6946. BMC IX 12. Goff R-278. Polain 3379. CIBN R-188. IDL 3950. Schreiber 5122a.

Ex. Inc. 91. **Band:** 280 × 215 × 60 mm (270 × 200 mm). België?, negentiende eeuw. Halfleren band: donkerokerbruin leer over karton; kapitalen van bruin en blauw garen. Platten bekleed met kiezelmarmerpapier in bleekbruine tinten. Rug vlak; vier fileten verdelen de rug in vijf velden: in het tweede en het vierde donkergroen leren titelschilden met, goudgestempeld, titelelementen; de overige velden blindgestempeld, kop- en staart goudgestempeld; kapjes. Dek- en schutbladen van gruismarmerpapier in bruinrode en gele tinten; één achterschutblad. Snede versierd met ringkiezelmarmering. **Prov.:** 'Bibliothecae Grimbergensis' (in hs., 17de e. op fol. ij r°). Th. de Jonghe (ex-libris, op vdb). Monogram met devies 'Nvnc nox mox lvx' (stempel op vsb v°). **Gebruik:** geheel gerubriceerd; houtsneden ingekleurd. Aantekeningen, zestiende eeuw. Het tweede blad is vervangen door een handgeschreven tekst met een gedrukte bandwerkinitiaal G uitgeknipt en opgeplakt. 'Geerberga gravinne van Brussel en van Loven f.235' en andere annotaties meer (onderaan fol.[6]); het laatste blad geheel in handschrift: CCCxxx, en de uitvoerige colofon; op de versozijde een pentekening van een geblinddoekt figuur. Rug half losgekomen. De ontbrekende gedeelten, zoals het tweede blad, een hoek van fol. xvi en het laatste blad met colofon, in de zestiende eeuw door een handgeschreven tekst vervangen.

De Keulse kartuizer Werner Rolevinck (1425-1502), ook Rolewinck, behoort dank zij zijn *Fasciculus temporum* tot de bekende middeleeuwse auteurs. Anders opgevat dan die van Hartmann Schedel (zie nr. 115) heeft deze wereldkroniek Christus' geboortejaar als uitgangspunt; vandaar gaat het terug in de tijd tot de Schepping, vooruit tot zo recent mogelijk in de eigen tijd. Dit zette aan tot vermeerderde edities tot kort voor het drukken begon. De typografische vormgeving is doordacht maar voor ons niet meteen sprekend! Johan Veldener die in Keulen werkzaam was (zie nr. 65) en daarna in Leuven en Utrecht een drukkerij had, heeft een groot aandeel in de totstandkoming van dit boek gehad; de lay-out is in alle oude edities terug te vinden. De eerste druk verscheen in 1474, een Nederlandse vertaling in 1480. Het twintigtal houtsneden is in deze druk niet voor de eerste maal gebruikt. De premonstratenzerabdij Sint-Servaas in Grimbergen (Brabant) (1128) herbergt nog steeds het archief en de oude bibliotheek. De collectie van Jean-Baptiste-Théodore de Jonghe (1801-1860), geboren Brusselaar van Oostvlaamse herkomst en rasecht bibliofiel (en numismaat), werd in drie forse banden beschreven voor de veiling bij F. Heussner te Brussel in 1860-1861. Charles Ruelens schrijft in de inleiding tot de veilingcatalogus dat sedert Van Hulthem en Lammens in België geen geleerdenbibliotheek van dit formaat meer werd aangelegd. Nog volgens Ruelens verleende de koning hem de titel van ridder en van officier in de Leopoldsorde; Linnig heeft het over baron en nog elders is er een burggraaf Théodore de Jonghe.

W. & L. Hellinga, in *Vijfhonderdste verjaring*, 74 en 76. G. Weyns, 'Abbaye de Grimbergen' in *Monasticon belge*, IV, 3, 1969, p. 721-746. *Catalogue des livres et manuscrits formant la bibliothèque de feu M.J.B.Th. de Jonghe*, II 3557.

112 Rolevinck, Werner, *Fasciculus temporum.* - Venezia: Erhard Ratdolt, 1480.11.24. 2°. Ref. HC 6926*. BMC V 283. Goff R-261. BSB-Ink R-240. Polain 3371. CIBN R-169. IDL 3938. IGI 8414. Essling 277. Redgrave 17. Sander 6526. Schreiber 5111a.

Ex. Inc. 92. **Band:** 290 × 213 × 17 mm (280 × 205 mm). Achttiende eeuw. Halve band in bleekbruin leer over karton; kapitalen. Platten bekleed met kievitsmarmerpapier in bruin en zwart. Rug met zes ribben; goudgestempeld, in het tweede veld karmijnbruin leren titelschild, goudgestempeld. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad, negentiende eeuw. Rode sponssnede. **Prov.:** 'Caroli Chais' (in hs., 17de e.?). 'Z... X...8. Q... 2... 21. Lib.' bibliotheeknummer (op vsb). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1980. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekeningen in hs., zestiende eeuw (op het eerste, blanco blad

r°); op de versozijde geplakt een houtsnede (21 × 15,5 cm) met geschreven titel in een grote cartouche, gevat in een sierrand. Sporadisch een aantekening. Ingelegd een dubbelblad (21 × 16,5 cm) met tekst in het Frans over het werk (twee pagina's), negentiende eeuw.

113 Rolevinck, Werner, *Fasciculus temporum.* - [Straßburg: Johann Prüß, nach 1490.04.06]. 2°. Ref. HC 6916*. Goff R-276. Polain 3362. BSB-Ink R-250. CIBN R-180. IDL 3948. Schreiber 5119. *Afb.22 en p.68.*

Ex. Inc. 93/1. Bijgebonden: **2** Jacobus de Voragine (zie nummer 82). **Band:** 295 × 213 × 95/100 mm (280 × 205 mm). Duitsland, uit de tijd. Terrasienna leer over hout; genaaid op witleren riempjes; kapitalen in blauw en naturel. Platten blindgestempeld en op analoge wijze versierd: kaders van lijnen, een loofstafrol R2 op het voorplat, een bloem-met-vruchtrol R3 op het achterplat, en een rennende-hondenrol R1; in de buitenste hoeken spitsovaal palmet S1; in het middenveld patroon van bloeiende rankenruiten S3 met in de velden een distelstempel S2. Rug met vier dubbele ribben, de velden blindgestempeld met een Andreaskruis van lijnen en de stempels S1, en een driehoekig bloemstempel S4; in het bovenste veld oud papieren titelschild met, in bruine inkt, titelelementen; gerestuareerd. Dek- en schutbladen, conjugaat. Snede onversierd (sporen van snijden); hier en daar schepranden. Resten van twee klampriem-kantsluitingen: klampen en slotlip weg. Beslag: vijf platte knoppen. **Prov.:** 'Ex bibliotheca monasterii Neüstadt ad Moenum' (in hs. op titelblad, vroeg 16de e.). Verworven van Antiquariaat Merlijn te Middelburg. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, ook de bijgebonden druk, vermoedelijk door één en dezelfde hand.

De stempeling van deze band biedt niet meteen de sleutel tot het atelier waar hij vervaardigd is: S1, dat overigens in veel varianten voorkomt, is gebruikt in het atelier van het benedictijnenklooster St. Stephan in Würzburg (2de helft 11de e.), door Sprandel-Krafft WÜ 1 geheten; S3, de rankenruit, en S2, de distelbloem, zijn gebruikt in het atelier van het cisterciënzerklooster Bildhausen (1156) bij Münnerstadt ten noorden van Würzburg, door Sprandel-Krafft WÜ 7 geheten. Dat beide kloosters hetzelfde stempelmateriaal op enigerlei wijze zouden hebben gebruikt, lijkt onwaarschijnlijk. Niet teruggevonden zijn de twee rollen en het driehoekig bloemstempel S4; niets in het Wrijfselarchief KvB. Het vroeg-zestiende-eeuwse eigendomsmerk verwijst naar de oude benedictijnenabdij in Neustadt/Main, bisdom Würzburg. Misschien is het boek daar wel gebonden en met oude en nieuwe (de rollen) stempels versierd.
G. Mälzer, *Die Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg.* Würzburg, 1986, p. 57 e.v., 78, 91 e.v., 224 e.v. Sprandel-Krafft, WÜ 1, p. 159-172, p.171, 29 + p.383, 12; WÜ 7, p.195-198 + p.399, 41 en p.329, 128. H. Endres, 'Zur Geschichte der Buchbinderei des Benediktinerklosters St. Stefan in Würzburg' in *Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst*, 10, 1958, p.254-261.

114 Salicetus (Widenbosch), Nicolaus, *Antidotarius animae.* Accedit: Andreas de Escobar, *Modus confitendi.* - Delft: Christiaan Snellaert, 1495.04.14. 8°. Ref. HC 14167. BMC IX 24. Goff S-43. Polain 3422. IDL 3990. ILC 1908.

Ex. Inc. 94. **Band:** 147 × 117 × 33 mm (140 × 95 mm). Noordelijke Nederlanden, uit de tijd. Donkerbruin kalfsleer over hout. Platten afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van lijnen, in het middenveld een ruitenpatroon van een tripellijn met in de velden kleine stmpels: een ruitvormig leliestempel S1, een rond leliestempel S2, een zonnetje S3, een rozetje S4. Nog twee kleine stempels zijn vrijwel niet te onderscheiden. Rug met vier dubbele ribben; vernieuwd met het oude bandleer op de nieuwe rug bevestigd. Nieuwe deken schutbladen, conjugaat; twee voor- en achterschutbladen. Snede onversierd; sporadisch schepranden. Twee klampriem-kantsluitingen: muiters en klampen gegraveerd. Resten van

R1
Cat. 113.

R2

R3

S1

S2

S3

S4

rosa geverfde klavieren. Niet recent gerestaureerd; stempeling erg gesleten. Het laatste blad gelamineerd. **Prov.:** verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood, lombarden.

> De arts en latere monnik Nicolaus Salicetus († 1493), uit Straatsburg, was abt in de cisterciënzer-abdij te Baumgarten (Pomarium) in de Elzas. In sommige repertoria wordt hij ook Weidenbosch of Wydenbosch geheten. In dit boekje, herhaaldelijk opnieuw uitgegeven, reikt hij antidota aan voor de ziel.
> Carolus de Visch, *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis...* Coloniae Agrippinae, 1656, p. 251.

115 Schedel, Hartmann, *Liber chronicarum.* - Augsburg: Johann Schoensperger, 1497.02.01. 2º. Ref. HCR 14509. BMC II 370. Goff S-308. Polain 3470. BSB-Ink S-196. CIBN S-162. IDL 4061. Klebs 889.2. Schreiber 5204. *Afb. p.70.*

Ex. Inc. 76. **Band:** 303 × 205 × 85/89 mm (287 × 185 mm). Duitse taalgebied, zeventiende eeuw. Bleek zwijnsleer over hout; nieuwe kapitalen van blauw en geel garen. Platten, sterk afgeschuind naar binnen, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: opeenvolgende kaders van meestal drie lijnen, een palmettenrol R1 langs de lange zijden en een dubbele palmettenrol langs de korte zijden, een gestileerde bladrol R2, een slingerende bloemrol R3; in het middenveld centraal- en hoekstempeling: een bloemstempel S1 in de hoeken, in het midden ornament met hetzelfde stempel opgbouwd; op de inslagen lijnen. Rug met vijf ribben; blindgestempelde lijnen; in het bovenste veld, in bruine inkt, titelelementen. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; nieuw voorschutblad, oud achterschutblad. Snede bleekgrijsblauw geverfd. Twee stiftoog-kantsluitingen waarbij enkel de slotpinnen in de kant van het voorplat nog aanwezig zijn, de klinknagels op het achterplat; overigens zijn er nieuwe sluitriemen, vermoedelijk geen imitatie van wat er oorspronkelijk was. Fol. ii en fol. [840], blanco, ontbreken en zijn door een fotografische reproductie vervangen; fol. lxxix is tweemaal aanwezig. **Gebruik:** heel zeldzaam een bladzijde gerubriceerd.

> De opmerking dat de grote Duitse kroniekschrijver Hartmann Schedel uit Neurenberg (1440-1505), die na een studieverblijf in Italië in zijn vaderstad tot de orde der dominicanen of predikheren toetrad, met zijn *Weltchronik* een monument heeft nagelaten, geldt evenzeer voor de drukkers: een groot-folioformaat van om en bij de 330 bladen, met meer dan 1800 houtsneden (stadsgezichten en 'portretten') geïllustreerd. De eerste druk verscheen bij Anton Koberger in 1493, binnen het jaar door een Duitse vertaling gevolgd. Bijzonder interessant voor de boekhistoricus -en uitzonderlijk in de geschiedenis van de oude drukken zijn de bewaarde ontwerpen voor de vormgeving en de houtsneden. In deze editie zijn de

houtsneden in een kleiner formaat gekopieerd, ‘une contrefaçon plus maniable que l'original’ volgens Schreiber.
Adrian Wilson, *The making of the Nuremberg Chronicle.* Assisted by Joyce Lancaster Wilson. Amsterdam, 1976. (Béatrice Henrad), *Die Graphiksammlung des Humanisten Hartmann Schedel.* München, 1990.

116 Seneca, Lucius Annaeus, *Epistolae ad Lucilium.* Accedit: Hermannus Buschius, *Vita Senecae.* - [Köln: Cornelius von Zierickzee, nach 1512-1513]. 4°. Ref. H 14598 (Straßburg, J.R. Grüninger, 1490?). BSB-Ink S-263.

Ex. Inc. 95. **Band:** 198 × 140 × 12 mm (192 × 138 mm). Engeland?, negentiende eeuw. Halfleren band: roodbruin leer over karton. Platten bekleed met spiralenmarmer in groene, rode en okergele tinten. Rug vlak; blindgestempelde fileten verdelen de rug in vijf velden; in het twee-

R1
Cat. 115.

R2

R3

S1

de veld goudgestempelde titelelementen, in de overige blindgestempeld, een ster. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één achterschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** 'Thèta: Q: 8', oud bibliotheeknummer (in hs. op vdb). Robert Proctor (ex-libris, op vdb). Ongedetermineerd ex-libris met leeuw op kroon in krans van geknoopt koord en een medaillon, bovenop een kroon met baret? (op vdb). Ex-libris in de linkerbovenhoek van het vsb weggeschrapt. Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, enkel in rood, lombarden.

Toegevoegd aan deze druk is de levensbeschrijving van Seneca (ca. 55 v.C. - ca. 40 n.C.) door de Westfaalse humanist Hermannus Buschius (1468-1534). Over de toeschrijving aan een drukker en de datum is men het niet eens: Ohly & Sack, 2547a geven 'Köln, C. von Zierickzee, nach 1500', terwijl F. Zehnacker, *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France, XIII: Région Alsace.* Paris, 1997, p. 708 het houdt op Strasbourg, Matthias Hupfuff, ca. 1500-1507?. Over Proctor, zie nr. 65.

117 Sermones Dormi secure dominicales. - Straßburg: [Drucker des *Jordanus* = Georg Husner], 1485.09.15. 2°. Ref. HC 15974*. BMC I 133. Goff J-455. Polain 3510. BSB-Ink I-546.

Ex. Inc. 108. **Band:** 298 × 225 × 25 mm (290 × 212 mm). Engeland, negentiende eeuw. Terrasienna gemarmerd kalfsleer over karton; kapitalen in rood en geel. Platten goudgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van een lijn; centraal een opgeheven voorarm met zwaard in vuist geklemd, op golfjes (twee stempels); op de kanten en de inslagen blindgestempelde arceringen. Dek- en schutbladen van veelkleurig spiraalkammarmer met witte vlekken; één oud en twee nieuwe voorschutbladen, twee nieuwe achterschutbladen. Snede verguld. Binder: Hains (lange potloodaantekening op 2de vsb r.). **Prov.:** Jos. Nève (ex-libris, op adb). Ongedetermineerd groot ex-libris met devies 'Veniam aut inveniam aut faciam' (op vdb). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood. Aantekeningen in margine uit de tijd. Een oud catalogusknipsel op het voordekblad en een lange aantekening in potlood, alles in het Engels, wijst misschien op Engelse origine voor de band. Het laatste blanco blad is verkeerdelijk vóór het titelblad ingebonden.

Door Goff en anderen toegeschreven aan de franciscaan Johannes de Verdena of de Werden. De titel is te begrijpen als 'Sermones Dormi secure vel Dormi sine cura'. John Haines (fl. 1859-1901) of Hains, boekbinder te Londen. Joseph Nève de Mévergnies (1857-1940), advocaat bij het Hof van Beroep, werd door Leopold II in de adel verheven; in 1928 werd 'de Mévergnies' aan zijn naam toegevoegd. De weg die dit exemplaar na de dood van Nève heeft afgelegd, is niet te achterhalen.

118 Sixtus, papa IV, *De sanguine Christi; De potentia Dei.* - [Roma]: Giovanni Filippo La Legname, [dopo 1471.08.10]. 2°. Ref. HC + Add R 14796. BMC IV 30. Goff S-579. Polain 3551. BSB-Ink S-442. CIBN S-295. IDL 4139. IGI 9040.

Ex. Inc. 96. **Band:** 296 × 208 × 32 mm (282 × 205 mm). Duitsland, twintigste eeuw. Karmijnbruin geiteleer over karton; kapitalen in groen en bruin. Platten onversierd; op de kanten een goudgestempelde lijn; op de inslagen twee goudgestempelde lijnen. Rug met vijf ribben; in het tweede en het onderste veld goudgestempelde titelelementen. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd; sporen van een belettering? Binderssignatuur rechts onder op voorinslag: K. EBERT MÜNCHEN. Breedrandig exemplaar op stevig papier, (gewassen?). Omhulsel: bijhorend etui. **Prov.:** verworven van Antiquariaat

Hagen te Castricum. **Gebruik:** lombarden, rubriektekens en spaarzame onderstrepingen, in rood. 'B Nr^{o} 17660 Nr. 2.' (in hs. op fol.[1] r^{o}, ca. 1800), vermoedelijk verwijzing naar een catalogus.

Paus Sixtus IV, onder zijn wereldlijke naam bekend als Francesco della Rovere (1414-1484). De drukker richt zich in een schrijven aan paus Sixtus; een colofon is er niet.

119 Strabo, *Geographia.* Transl. Guarinus Veronensis (libb. I-IX) & Gregorius Tiferna (libb. XI-XVII). Ed. Antonius Mancinellus. - [Venezia]: Giovanni Rosso, 1494.04.24. 2°. Ref. HC 15090*. BMC V 418. Goff S-797. Polain 3626. BSB-Ink S-598. CIBN S-474. IDL 4235. IGI 9175. Klebs 935.5.

Ex. Inc. 97/1. Bijgebonden: **2** Cornelius Nepos (zie nummer 53). **Band:** 311 × 227 × 30/33 mm (300 × 210 mm). Vroeg negentiende eeuw. Halfleren band met hoeken: geelbruin leer over karton; kapitalen. Platten bekleed met kievitspapier in zwart en oker. Rug met vijf ribben; goudgestempeld; in het tweede veld roodleren titelschild, in het derde goudgestempelde titelelementen; in de overige velden een granaatappel, onderaan een ster. Voor- en achterdekblad; één achterschutblad. Snede onversierd; op de staartsnede langs boven sporen van snedetitel. De bijgebonden druk, van iets grotere afmetingen, en met aan de frontsnede sporen van een snedetitel, is niet samen met de eerste druk gelijk afgesneden; tussen beide drukken een nieuw blanco papier. **Prov.:** 'Alex[ande]r Irvine' (in hs., 18de e.?, fol. ii r^{o}). Ex-Libris (op vdb) weggeschrapt. **Gebruik:** geen rubricering.

De vertaling uit het Grieks van Strabo's (ca. 63 v.C-19 n.C.) werk over het gebied van Armenië tot Sardinië en in het zuiden tot Ethiopië, is door meer dan één man aangevat, Guarinus Veronensis, van Verona (1370-1460?) studeerde Grieks in Constantinopel en bracht vandaar Griekse handschriften mee naar Italië; hij stond in voor de vertaling van boeken I-IX. Gregorius Tiphernas of Gregorio Tifernate (c.1415-1466), van Città di Castello in Umbrië, verzorgde de boeken XI-XVII. In 1480 verscheen bij dezelfde Rosso, in Treviso, Strabo's tekst in een druk bezorgd door Johannes Andreas de Buxis (1417-1475) uit Vigevano, waarvan bekend is dat hij onder andere auteurs ook Strabo bestudeerde (CIBN S-473).

120 Thomas de Aquino, sanctus, *Catena aurea super Evangelia dominicalia et ferialia.* Ed. Petrus de Vincentia. - Venezia: Giovanni Rosso per Benedetto Fontana, 1494.04.29. 4°. Ref. HC 1337*. BMC V 418. Goff T-224. Polain 4748(3693b). BSB-Ink T-204. CIBN T-196. IGI 9520.

Ex. Inc. 101. **Band:** 214 × 160 × 56/58 mm (203 × 144 mm). Achttiende eeuw. Bruinzwart gemarmerd kalfsleer over karton; kapitalen van naturel garen. Platten onversierd. Rug met vier ribben; goudgestempeld; in het tweede veld goudgestempelde titelelementen. Nieuwe dek- en schutbladen. Rode sponssnede. **Prov.:** vermoedelijk in Engels bezit geweest in de twintigste eeuw (handgeschreven aantekening op vsb r^{o}). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen rubricering. De eerste negen en het laatste honderdtal bladen langs onder heel bescheiden gerestaureerd.

De katern van 16 bll. AA-BB^{8} met een tekst van Petrus de Vicentia, *De veritate conceptione B.M.V.* (IGI 7677), in sommige exemplaren aanwezig, ontbreekt hier. Hét theologische richtsnoer in de Middeleeuwen en (bijna) tot op de dag van vandaag, is wel Thomas van Aquino (1224/25-1274), afkomstig uit Lombardië, dominicaan en leermeester van Albertus Magnus. Thomas' ordegenoot Petrus de Vincentia (fl.1489-1494) heeft de tekst bezorgd, samen met een voorbericht aan de lezer.

121 Thomas de Aquino, sanctus, *Opuscula.* Ed. cum vita S. Thomae, Antonius Pizamanus. - Venezia: Hermann Liechtenstein, 1490.09.07. 4°. Ref. HC 1541*. BMC V 358. Goff T-258. Polain 3712. BSB-Ink T-236. CIBN T-112. IDL 4369. IGI 9552.

Ex. Inc. 102. **Band:** 253 × 192 × 84/87 mm (240 × 175 mm). Uit de tijd? Bruinzwart kalfsleer over hout. Platten lichtjes afgeschuind, blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: binnen een kader van lijnen en een aaneengerijd geometrisch stempel S1, een kleine-ruitenpatroon van drie lijnen; in de velden hetzelfde geometrisch stempel. Rug vernieuwd; drie dubbele ribben; in het eerste veld goudgestempelde titelelementen. Dek- en schutbladen van Japans papier, conjugaat. Snede onversierd. Sporen van twee kantsluitingen. Bij de restauratie is het bandleer van de platten gedeeltelijk vernieuwd, de rug integraal. **Prov.:** 'George Thomson' (in hs., ca. 1500, fol.[1] r°). 'Joannes Roger' (idem). 'Aug: Touj:' (in hs., 17de e., fol.[1] v°). Verworven van Antiquariaat Specht in Rotterdam, in 1977 (of Marechal te Brugge). **Gebruik:** geheel gerubriceerd, met lombarden, enkel in rood; minstens één initiaal met penwerk bestaande uit vertikale streepjes en pareltjes in gewone inkt. Aantekeningen uit de tijd in margine; negenregelige aantekening in het Engels waarbij dezelfde tekst is herhaald (in hs., ca. 1500, fol. [1] r°). Fol.b1-2 (Opusculum primum, Contra errores grecorum) grotendeels met pennestreken doorgehaald maar nog leesbaar; in margine 'vertat' of 'vacat'!

> Eénenzeventig traktaten zijn hier door Antonius Pizamanus of Antonio Pizzamano (1462-1512) uit het Venetiaanse samengebracht (cf. Goff, BSB-Ink). Exemplaar afkomstig uit de bibliotheek van De Thou. De schitterende bibliotheek van Jacques-Auguste de Thou (1553-1617), befaamd Parijs bibliofiel, werd in 1680 verkocht; een deel ging naar de Bibliothèque du Roi, het andere deel kwam via een aantal slingerpaden terecht op een grote auctie in 1789 waarbij veel boeken uit De Thou's collectie naar alle windstreken verspreid werden.
>
> A. Briquet, in *Bulletin du bibliophile et du bibliothécaire*, 14e série, 1860, p.896-903.

122 Thomas de Aquino, sanctus, *Scriptum super quarto libro Sententiarum.* - Venezia: Leonhard Wild, 1478.03.18. 2°. Ref. HC 1482*. BMC V 264. Goff T-169. Polain 3733. BSB-Ink T-264. IGI 9628. *Afb.23.*

Ex. Inc. 103. **Band:** 300 × 210/212 × 80 mm (300 × 202 mm). Schaaps(?)leer over hout; kapitalen van naturel garen. Platten op gelijke wijze met beslag versierd (zie verder); zo goed als geen overstek. Rug met drie dubbele ribben; verkleurd bruin leer, onversierd. Nieuwe deken schutbladen, conjugaat, van stevig papier. Snede onversierd. Vier klampriem-kantsluitingen: bladvormige muiters, kleine eenvoudige klampen, betrekkelijk lange slotlip. Beslag: centraal een knop op rond gelobd vlak,

vier knoppen kruisgewijs daarrond; vier hoekstukken spits uitlopend met knop in het veld; alle platte gedeelten zijn gearceerd en hebben langs de rand een rij siernagels. **Prov.:** ‘Capuccini d[.] S. Agata’ (in hs., 16de e.?, op fol.a2 r°). Ongedetermineerd monogram TR (ibidem). Ph.J. van Alfen (ex-libris, op vdb). Verworven van Antiquariaat Specht te Rotterdam, in 1977. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, in rood en blauw, lombarden, penwerkinitialen; wapen op fol.a2 r°. Veel lombarden, ook kleinere, hebben als versiering vertikale streepjes en krulletjes, in gewone inkt; op fol. v10 r° heeft de rubricator zich in het letteroog geportretteerd; ‘fratris Ghirardi de arimino presbyteris Ex. Sancti Augustini ex Sancta Agatha fere nunc [.]ior[.]rsis oriun[.] (in hs. uit de tijd, aan het einde van de tabula, fol.A9 v°). Aantekeningen in margine; een nummering van de paragrafen is in rood ter hoogte van het begin van de paragraaf, aangebracht, in het bruin, rechts boven met de functie van kopregel: het cijfer wordt steeds voorafgegaan door de letter d. Onder het einde

van de tekst twee regels in het Grieks ‘ustou epta xanthikon tou enetou biblion’. Het eerste blanco blad ontbreekt. Het bandleer is schaapsleer volgens de antiquaar; het ziet er nu uit als zandkleurig afgeschaafd zeemleer.

Ph.J. van Alfen (1894-1969) bewoonde kasteel Moersbergen te Doorn (bij Utrecht); voorzover na te gaan verzamelde hij voornamelijk handschriften (cf. *Catalogue of Western manuscripts and miniatures*, Sotheby's, London, Auction 12.07.1971 & 10.07.1972). Niet te verwarren met Van Alphen waarover P.J. Buijnsters, ‘Op jacht naar de Van Alphen-papieren’ in *Waardevol oud papier: feestbundel bij het tienjarig bestaan van Bubb Kuyper Veilingen Boeken en Grafiek 1986-1996.* Haarlem, 1996, p.43-44.

123 Tortellius, Johannes, *Orthographia dictionum e graecis tractarum.* - Venezia: Nicolas Jenson, 1471. 2°. Ref. HC 15564* = HC 15568. BMC V 170. Goff T-395. BSB-Ink T-384. CIBN T-290. IGI 9681.

Ex. Inc. 104. **Band:** 410 × 285 × 85 mm (400 × 273 mm). Nederland, twintigste eeuw. Donkerlila gewolkt (‘handpainted’) leer over karton; kapitalen van rose en lichtblauwe zijde. Platten met een kader van één goudgestempelde lijn. Rug met vijf dubbele? ribben; belettering goudgestempeld, in tweede titelveld en aan de staart. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; twee voor- en achterschutbladen, van witolijfbruin gevergeerd papier. Snede onversierd. Binder: Schrijen te Maastricht (aantekening). **Prov.:** verworven van Antiquariaat Devroe te Leuven. **Gebruik:** geheel gerubriceerd enkel in rood; penwerkinitialen in blauw en rood (M op fol.179 v.). Aantekeningen in rood (15de e.) en in bruine inkt (ca. 1600) in margine van zo wat de eerste 70 bladen. De bladen 1, 259, 266, 267, 278-296 ontbreken en zijn door een facsimile naar het exemplaar van het Museum Meermano-Westreenianum in Den Haag vervangen; fol.2-10 gerestaureerd.

Johannes Tortellius (ca. 1400-kort voor 28 april 1466) of Giovanni Aretino, uit Arezzo, ging Grieks studeren in Constantinopel; terug in Italië hielp hij paus Nicolaus v bij de oprichting van de Biblioteca Vaticana waarvan hij de eerste bibliothecaris werd.
Maria Donata Rinaldi, ‘Fortuna e diffusione del “De orthographia” di Giovanni Tortelli’ in *Italia medioevale e umanistica*, 16, 1973, p.227-261.

124 Turrecremata, Johannes de, *Expositio super toto Psalterio.* - Augsburg: Johann Schüßler, 1472.05.06. 2°. Ref. HC 15696*. BMC II 329. Goff T-519. Polain 3858. BSB-Ink T-547. CIBN T-375.

Ex. Inc. 105. **Band:** 280 × 208 × 35/38 mm (270 × 200 mm). Negentiende eeuw. Donkerlilabruin leer over karton; blindgestempeld en op gelijke wijze versierd: kader van lijnen en een rol van gestileerde vierpasjes in een ruit; in het middenveld rechthoekige compartimenten gevormd door dezelfde rol, in de velden driemaal een leliestempel. Rug met vier dubbele ribben; blindgestempeld. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat. Rode sponssnede. **Prov.:** 'Caroli. Meluessi inferi[.]us 1628 lit. D.87' (in hs., op fol.[1] r^{o}). 'Stein[..] [..] eceveran[..]' (groot rond stempel, slecht afgedrukt, met in het midden iets ondefinieerbaars, iets gelijk een brede sokkel met vleugels of vlammen, ibidem). Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, met lombarden, enkel in rood, niet overal toegevoegd: bedoeld voor penwerkinitialen die er nooit gekomen zijn. Foliëring met de hand rechts boven in bruine inkt, hier en daar besnoeid.

> Johannes de Turrecremata of Juan de Torquemada (1420-1498), prior van het dominicanenklooster te Segovia, befaamd theoloog en 'defensor fidei'. Dit werk is opgedragen aan paus Pius II.

125 Turrecremata, Johannes de, *Tractatus de venerabili sacramento seu de corpore Christi.* - Delft: Jacob Jacobsz van der Meer, [1480><1483.01.13]. 4°. Ref. HC 15745. BMC IX 18. Goff T-557 (ca. 1480). Polain 3876 (ca. 1484). CIBN T-404. IDL 4506. ILC 2121.

Ex. Inc. 106. **Band:** 208 × 148 × 14 mm (203 × 142 mm). Negentiende eeuw. Blauwzwart marokijn over karton; kapitalen in blauw en geel. Platten niet versierd; op de kanten, goudgestempeld, een dubbellijn; op de inslagen, goudgestempeld rollen en lijnen. Rug met vijf ribben; in het tweede veld en aan de staart, goudgestempelde titelelementen. Nieuwe dek- en schutbladen, conjugaat; drie voor- en achterschutbladen, één oud voorschutblad. Snede verguld. **Prov.:** Albert Ehrman (stempel, R 524, in hs. op adb; ex-libris, op vdb). Broxbourne Library (ex-libris, op adb). Verworven bij Sotheby's London, Auction 14-15.11.1977, lot 130. **Gebruik:** geheel gerubriceerd, lombarden, enkel in rood. Aantekeningen uit te tijd in margine. Op het oude voorschutblad in grote gotische letter auteur en titel; op het laatste blad v°, negenentwintigregelige tekst uit de tijd, gerubriceerd, met als opschrift 'franciscus de maronis' met betrekking op het traktaat over het Heilig Sacrament.

126 Urbanus Bolzani, Bellunensis, *Institutiones graecae grammatices.* - Venezia: Aldo Manuzio, 1497/98.01. 4°. Ref. HC 16098* = 2763*. BMC V 558. Goff U-56. Polain 3887. BSB-Ink V-8. CIBN U-27. IDL 4545. IGI 10029. Sander 7436.

Ex. Inc. 107. **Band:** 210 × 156 × 34 mm (203 × 148 mm). Frankrijk?, negentiende eeuw. Halfleren band met hoeken: lilarood (schaaps?)leer over karton; kapitalen in blauw en wit. Platten bekleed met bruinachtig karmijn ripspapier. Rug vlak, goudgestempeld; fileten verdelen de rug in vijf velden; in het tweede en het vijfde titelelementen. Dek- en schutbladen van adermarmerpapier in lichtrosa, blauw en geelolijf; één voor- en achterschutblad. Snede onversierd. **Prov.:** sporen van groot etiket op het voordekblad. Verworven van Antiquariaat Marechal te Brugge. **Gebruik:** geen rubricering. Aantekening in potlood, in het Frans, op het voorschutblad v° uit vermoedelijk de negentiende eeuw, zou een aanwijzing kunnen zijn dat de band van Franse makelij is. Sporen van een weggehaald etiket op het voordekblad.

> De franciscaan Urbanus Bolzani, ook Urbanus Bellunensis (van Belluno) en Urbanus Valerianus (1443-1524), bereisde Griekenland en het Nabije Oosten vanwaar hij Griekse handschriften meebracht. Deze eerste druk van deze Griekse grammatica is de eerste die in het Latijn is verschenen; griekse en romeinse letter zijn door en naast elkaar gebruikt. Aldus Manutius schreef een opdracht aan Picus de Mirandula.

127 Vita et transitus S. Hieronymi. *[Italiaans].* - Treviso: Michele Manzolo, 1478. 4°. Ref. GW 9460 (Pseudo-Eusebius Cremonensis). BMC VI 887. Goff H-251. IGI 3737.

Ex. Inc. 63. **Band:** 195 × 140 × 13 mm (193 × 138 mm). Italië, zestiende eeuw. Halve band van papier, genaaid op touw. Platten bekleed met maculatuur (Lat., 2 kol., rom. & cursief), langs de binnenzijde verstevigd. Rug vlak; belettering in inkt. Als dekblad een kleiner stuk papier tegen de binnenzijde van de platten geplakt. Snede onversierd. **Prov.:** 'Pertinet ad Conv. S. Antonij Arcis antiquae' (fol.a r°, 16de e.). Verworven op de veiling Galerij der Kempen, Turnhout, 13.01.1979, lot 54. **Gebruik:** niet gerubriceerd maar wel lombarden in rood en blauw; twee initialen met bladgoud op rose en donkerblauwe achtergrond met witte ranken (fol.a2 r°). De laatste katern, l, ontbreekt.

Staat op naam van Pseudo-Eusebius Cremonensis, *Epistola ad Damasum et Theodosium de morte Hieronymi.* Verder is nog opgenomen van Pseudo-Augustinus, *Epistola de magnificentiis Hieronymi*, van Pseudo-Cyrillus Hierosolymitanus, *Epistula ad Augustinum de miraculis Hieronymi.* Er bestaan verschillende edities van.

128 Vitae sanctorum patrum. - [Köln: Konrad Winters von Homborch, ca. 1481]. 2°. Ref. C 2959. BMC I 251. Goff H-203. Polain 3990. CIBN H. IDL 2318.

Ex. Inc. 29bis/2. Bijgebonden: **1** Walter Burley (zie nummer 36), **3** Martyrologium (zie nummer 91). **Gebruik:** kopregels, in rood.

In sommige werken te vinden onder de naam van Hieronymus, en onder de titel *Vitaspatrum.*

Postincunabelen - en later

129 Dio Cassius, *(Nervae, Traiani, Adriani vitae. Conflagratio Vesaeui montis).* Transl. Georgius Merula. - [S.l.: s.n., post 1500?]. 2°, [12] f.

Ex. Inc. 40/2. Bijgebonden: **1** Cleonides (zie nummer 48)

De signatuur AA-CC^4 beantwoordt naar alle waarschijnlijkheid aan een fragment van een editie van de *Historiae Augustae.*

130 Plinius C. Secundus, Gaius, *Historiae naturalis libri xxxvii.* Ed. Alexander Benedictus. - [Venezia: Giovanni Rosso & Bernardino de' Viani, 1507.01.16]. 2°, 280 f. Ref. R.J. Durling, *A Catalogue of sixteenth century printed books in the National Library of medicine*, Bethesda MD, 1967, 3686. *Afb.24.*

Ex. Inc. 9/1. Bijgebonden: **2** Barbarus, Hermolaus (zie nummer 19). **3** Aristoteles (zie nummer 11). **Band:** 338 × 230 × 87 mm (310 × 216 mm). Oostenrijk, zestiende eeuw. Halfleren band van witolijfbruin zwijnsleer (105 mm breed) over hout; kapitalen van vaalrood en naturel garen. Platten verder onbekleed; blind- en zwartgestempeld en op gelijke wijze versierd: een kader van lijnen en een rolstempel van ruitvormige omlijnde rozetjes (Holter H4.18); in het middenveld twee rijen ovaalvormig

rankenwerk opgebouwd uit halve rankenruiten met zwartgestempeld bloemetje in de tussenruimten (Holter H4.8). Rug met drie dubbele ribben; in de velden ruitvormig omlijnde rozetjes (Holter H4.14); in het bovenste veld, in grote letter met zwarte inkt geschreven PLINIVS; kapjes. Dekbladen van papier. Snede onversierd; op de frontsnede, horizontaal, C.PLINIVS / SECVNDVS / ARISTOTELES / DE ANIMALIBVS. Resten van klamp-kantsluitingen: de muiters, de borgplaatjes en een stukje van het leer. **Prov.:** 'Liberalitate venerabilis virj Sigismundi Rottnpuecher Compatris Sigismundo hofinger dono datus Anno a Virgineo partu 1.5.4.0.' en daarnaast '1540 IC Cadar alea fati IC Sigis: Hofinger' (op adb). Een doorgehaald handgeschreven merk en een rond zwart stempel onleesbaar gemaakt (titelblad). Ex-libris bestaande uit twee ovaalvormige schilden, links beladen met twee schuingekruiste sleutels, rechts met een boom en het randschrift 'Sub tegmine fagi', een engeltje met gespreide vleugels als schildhouder bovenaan en de letters 'I.B.' en 'P.H.', onderaan '1725' (op vdb). Verworven van Antiquariaat Hagen te Castricum. **Gebruik:** geen van de drie drukken hebben rubricering. Verwijzingen over de inhoud.

Filologen als Hermolaus Barbarus of Ermolao Barbaro (ca. 1453-1493), dichter, humanist, patriarch van Aquileia, rekenden het tot hun taak teksten uit de klassieke Oudheid uit te geven. De niet nader genoemde drukker wordt soms met de noodnaam 'Drukker van Barbarus, Castigationes Plinianae' aangeduid (CIBN). De stempels zijn toe te schrijven aan de Slatkonia-Meister in Wenen; Holter, bij wie ze afgebeeld staan, noemt deze rankenruiten 'Brokatmuster'. Sigismundus Rottnpuecher heeft in 1540 het boek aan een verwante, Sigismund Hofinger, geschonken. Kurt Holter, 'Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance. Werkgruppen und Stempeltabellen' in *Codices manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde* (Wien), Sonderheft 1977, p. 29 H4, pl. 27 H4/8, H4.14 en H4/18.

131 Tricaelius, Johannes Maria, *Dictionum Graecarum thesaurus.* - Ferrara: Giovanni Mazzocchi, 1510.09.27. 2°, 292 f. Ref. H.M. Adams, *Catalogue of books sprinted on the continent of Europa, 1501-1600 in Cambridge libraries*, Cambridge, 1967, T-939.

Ex. Inc. 37/2. Bijgebonden: **1** Cicero (zie nummer 46).

Fragment van 64 bladen: laatste blad van katern O en katernen N^2, a^6 D-L^6 M^8.

132 Gregorius Decapolita, *Sermo historicus.* Nunc primum editus, Latinitati donatus, ac notis brevibus illustratus... - Romae: typis Ludovici Grignani, 1642.8°, 90 p. Titel in het Grieks en het Latijn.

Ex. Inc. 79/5. Bijgebonden **1** Radulphus de Montfiquet (zie nummer 93), 2 Nicolaus de Lira (zie nummer 96), **3** Johannes Gerson (zie nummer 66), **4** Alphabetum divini amoris (zie nummer 5).

Gregorios Dekapolites (ca. 780-842), Byzantijns geleerde.

Registers

Opm. De cijfers verwijzen naar het nummer van de beschrijvingen, niet naar de paginering.

Auteurs

(auteurs - ook aan wie in de commentaar teksten worden toegeschreven -, tekstbezorgers, commentatoren, vertalers enz., variante naamsvormen, anoniemen)

Accursius Zie Franciscus Accursius
Acron 77, 78
Albertus Magnus 1, 2, 3
Albinianus Trecius, Petrus 68
Albumasar 4
Alcinous 83
Alexander Benedictus 130
Alphabetum divini amoris 5, 66, 93, 96, 132
Ambrosius, episcopus Mediolanensis, sanctus 6
Andreas de Escobar 7, 114
Anthologia Graeca Planudea 8
Antoninus de Forciglione, archiepiscopus Florentinus, sanctus 9
Antonius de Butrio 37, 67
Antonius de Vercellis 10
Aratus 16
Aristoteles 11, 19, 61, 70, 130
Augustinus, Aurelius, sanctus 12, 13, 14, 15
Augustinus de Ratisbona (Regensbsurg) 14
Avienus, Rufius Festus 16

Badius Ascensius, Jodocus 14, 105
Bandellus de Castro novo, Vincentius 17
Baptista Spagnuoli Mantuanus 18
Barbarus, Hermolaus 11, 19, 130
Bartholomaeus Platina Zie Platina
Bartholomeus Granchi, Pisanus Zie Bartholomeus Pisanus de sancto Concordio
Bartholomeus Pisanus de sancto Concordio 94
Berengarius Fredoli 37
Bernardus Claraevallensis, sanctus 20, 21, 22, 23, 24
Bernardus de Parentis 65
Bertholdus Ratisponensis, O.P. 25, 26
Biblia Latina 27, 28, 29
Boccaccio, Giovanni 30
Bologni, Girolamo Zie Bononius, Hieronymus
Bonaventura, sanctus 31, 32, 33
Bononius, Hieronymus 38

Brack, Wenceslaus 34
Brognolus, Benedictus 55, 56
Brugnoli, Ludovici 10
Bruno, episcopus Herbipolensis, sanctus 35
Burlaeus (Burley), Walter 36, 91, 128
Buschius, Hermannus 116
Butrio, Antonius de 37
Caesar, Caius Julius 38
Camarinus, Petrus Maria 54
Campanus, Johannes Antonius 39
Capretto, Pietro Zie Haedus Cavretto, Petrus
Carolus VII, rex Francorum zie Charles VII
Cassiodorus, Marcus Aurelius 41, 42, 43
Cavretto, Pietro Zie Haedus Cavretto, Petrus
Charles VII 40
Charlier, Jean Zie Gerson, Johannes Charlier de
Choriolanus, Ambrogio Zie Cora, Ambrosius Massari de
Cicero, Marcus Tullius 44, 45, 46, 47
Cleonides 48
Cora (Coranus), Ambrosius Massari de 49, 50
Cordiale de quatuor novissimis 51, 52
Coriolano, Ambrogio Zie Cora, Ambrosius Massari de
Cornelius Nepos, 53, 119
Cornutus, Lucius Annaeus 104
Crebellus (Cribellus, Crivelli), Leodrisius 84

Danhauser, Petrus 57
David de Augusta (David van Augsburg) 64
Dictionum Graecarum thesaurus copiosus 46
Dio Cassius 129
Dio Chrysostomus 54
Diogenes Laërtius 55, 56
Dionysius Carthusianus Zie Dionysius de Leeuwis
Dionysius de Leeuwis (van Leeuwen, van Rijkel), Carthusianus 51, 57
Domitius Calderinus (Domizio Calderini) 89, 90
Duns Scotus, Johannes 58

Epistolae diversorum philosophorum, oratorum et rhetorum 59
Escobar, Andreas de Zie Andreas de Escobar
Eusebius Caesariensis 42, 60
Eusebius Pamphilus, Caesariensis episcopus Zie Eusebius Caesariensis

F(a)ernus, Michael 39
Ferrarius, Scipio 106
Festus 110
Ficinus, Marsilius 83
Filetico (Filettino) Zie Phileticus, Martinus
Fontius (Fonte), Bartholomaeus 100, 101, 102, 103, 104
Francesco Accorsi Zie Franciscus Accursius

Franciscus Accursius 88

Gadolus (Gadalus), Bernardinus 75
Ga(i)etanus de Thienis 61

Gaza, Theodorus 11
Geilhoven, Arnoldus de 62
Georgius de Monteferrato 87
Gerardus de Vliederhoven 51
Gerardus Zerbolt de Zutphen 25, 26, 63, 64
Gerson, Johannes Charlier de 5, 65, 66, 93, 96, 132
Gregorius Decapolita (Dekapolites) 93, 96, 132
Gregorius Magnus, sanctus 37, 67
Gregorius Tiphernas (Tifernate) 119
Guarinus Veronensis 119
Guido de Bayzo (Baisio, Baysio) 68
Guido de Montrocher (de Monte Rochen, de Monte Rocherii) 69
Guil(l)elmus Altissidiorensis 70
Guillelmus Brito 28
Guil(l)elmus de Gouda 71
Guil(l)elmus de Lavicea 31
Guil(l)elmus (Guillerinus, Guillermus) de Parisiis O.P. 72, 73
Guil(l)elmus de Quercu 70
Guymier, Cosmas 40

Haedus Cavretto, Petrus 74
Henricus Arnoldi 25
Henricus de Frimaria Senior 96
Henricus de Vrimach 96
Hieronymus, episcopus Stridonensis, sanctus 75
Horae secundum usum Romanum 76
Horatius Flaccus, Quintus 77, 78
Hugo de Prato Zie Hugo de Vinac
Hugo de Sancto Victore 34, 81, 84
Hugo de Vinac, de Prato Florido, O.P. 79, 80

Jacobus de Gruytrode 57
Jacobus de Voragine 82, 113
Jamblichus Chalcidensis 83
Johan van Westfalen 57, 74
Johannes Angelus (Engel) 4
Johannes Britannicus 100, 101, 102, 103, 104
Johannes de Caulibus 31, 32
Johannes Chrysostomus, sanctus 81, 84, 85
Johannes Gallensis (Guallensis, Wallensis) 86
Johannes Hispalensis (Hispanus) 4
Jo(h)annes de Janduno (Gandano) 61
Johannes de Sacrobosco 87
Johannes de Verdena (de Werden) 117
Johannes Wallensis Zie Johannes Gallensis
John of Wales Zie Johannes Gallensis
John Holywood Zie Johannes de Sacrobosco

Juan de Sevilla zie Johannes Hispalensis
Julius Frontinus 48
Justinianus Imperator 88
Juvenalis, Decimus Junius 89, 90

Landino, Cristoforo 77, 78
Lascaris, Janus 8
Laurentius van Haarlem 36
Leonicenus, Omnibonus 45
Loeber, Jacob 78
Lucarus (Lucari), Nicolaus 54

Mancinellus (Mancinello), Antonius 46, 77, 78, 90, 119
Manutius, Aldus 59
Marlianus, Raimundus 38
Mars(i)us, Petrus 44, 45
Martens, Dirk 57, 74
Martyrologium seu Viola sanctorum 91, 92, 128
Maturantius (Matarazzo) Perusinus, Franciscus 46
Maximos Planudes 8
Merula, Bartholomaeus 102, 129
Montfiquet, Radulphus de Zie Radulphus de Montfiquet
Musurus, Marcus 59

Nicolaus de Ausmo (Auximo) 94
Nicolaus de Lira (Lyra) 5, 28, 29, 66, 93, 95, 96, 132
Nider, Johannes 97

Paulus Barbo (de Soncino) 98
Paulus Burgensis 28, 29
Penketh, Thomas 58
Peregrinus (de Oppeln) 99
Persius, Aulus Flaccus 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106
Persona, Christophorus 84
Petrus de Aquila Zie Petrus Scotello
Petrus de Herenthals (Harentals) 108
Petrus Scotello 107
Petrus de Vincentia 120
Phileticus, Martinus 45
Pisanus, Paulus 68
Pisanus, Victor 16
Pizamanus (Pizzamano), Antonius 121
Planudea 8
Platina (Rodolfo Bartolomeo de' Sacchi), Baptista 109
Plinius C. Secundus 11, 19, 130
Plutarchus 110
Politianus, Angelus 48
Porphyrion (Porphyrius) 77, 78, 83
Priscianus 83

Proclus 83
Proctor, Robert 65
Prunulus, Benedictus Zie Brognolus
Psellus 83
Pseudo-Augustinus 127
Pseudo-Bernardus 20
Pseudo-Bonaventura 31, 32
Pseudo-Cyrillus Hierosolymitanus 127
Pseudo-Eusebius Cremonensis 127
Pythagoras 83

Radulphus de Montfiquet 5, 66, 93, 96, 132
Rolevinck, Werner 82, 111, 112, 113

Rufinus (Tyrannius) Aquileiensis 60

Salicetus (Widenbosch), Nicolaus 114
Schedel, Hartmann 115
Seneca, Lucius Annaeus 116
Serenus Samonicus, Quintus 16
Sermones Dormi secure dominicales 117
Sextus Rufus 110
Sixtus, papa IV 118
Soncinas, Paulus Zie Paulus de Soncino
Speusippus 83
Strabo 53, 119
Synesius 83

Theseus Ambrosius Camaldulensis 85
Thomas de Aquino, sanctus 120, 121, 122
Thomas a Kempis 5, 25, 26
Torquemada, Juan de Zie Turrecremata, Johannes de
Tortellius, Johannes 123
Traversarius (Traversari), Ambrosius 55, 56
Tricaelius, Johannes Maria 46, 131
Trivet, Nicolaus 12, 13
Turrecremata, Johannes de 124, 125

Urbanus Bellunensis (Bolzani) 126

Valerianus, Urbanus 126
Valla, Georgius 90
Valla, Laurentius 48
Veldener, Johan 65
Victorinus (Vittorini), Marius Fabius 46
Viola sanctorum Zie *Martyrologium*
Vita et transitus S. Hieronymi 127
Vitae sanctorum patrum 91, 128
Vitaspatrum Zie *Vitae sanctorum patrum*
Vitruvius 48

Waleys, John Zie Johannes Gallensis
Walleys, Thomas 12, 13
Weidenbosch Zie Salicetus
Willem van Auxerre Zie Guilelmus Altissidiorensis
Willem van Gouda Zie Guilelmus de Gouda
Wydenbosch Zie Salicetus

Xenocrates 83

Drukkers

1. *Alfabetisch*

Alopa, Lorenzo d' (Firenze) 8
Amerbach, Johann (Basel) 12, 15, 64
Arrivabene, Giorgio (Venezia) 86
Barbari, Daniel (Venezia) 19
Benali, Bernardino (Venezia) 100
Bernardinus Vercelensis Zie Viani, Bernardino de'
Bevilacqua, Simone (Venezia) 48, 98
Britannico, Angelo (Brescia) 24
Britannico, Giacomo (Brescia) 53
Chaussard, Barnabé (Lyon) 20
Codeca, Matteo (Venezia) 100
Cornelius von Zierickzee (Köln) 116
Creussner, Friedrich (Nürnberg) 36
Domus Horti viridis ad S. Michaelem Zie Fratres vitae communis (Rostock)
Drach der Ältere, Peter (Speier) 2, 72, 107
Drucker des *Jordanus* Zie Husner, Georg
Fernus, Michael 39
Flach, Martin (Basel) 67
Fontana, Benedetto (Venezia) 120
Fratres vitae communis (Brussel) 62, 65
Fratres vitae communis (Marienthal) 95
Fratres vitae communis (Rostock) 23
Gering, Ulrich (Paris) 73
Gerlier, Durand (Paris) 70
Gran, Heinrich (Hagenau) 33
Gregori, Giovanni & Gregorio de' (Venezia) 10, 75
Greif, Michael (Reutlingen) 97
*Grignani, Ludovicus (Roma) 93
Grüninger, Johann (Straßburg) 78
Herbort, Johann (Venezia) 58
Herolt, Georg (Roma) 49, 50
Husner, Georg (Straßburg) 79, 81, 82, 117
I.M. Zie Mazzocchi, Giovanni
Jacobsz van der Meer, Jacob (Delft) 125
Jenson, Nicolas (Venezia) 55, 58, 123
Johan van Westfalen (Leuven) 44
Johann von Köln (Venezia) 9, 58
Johann von Landen (Köln) 26
Keller, Johann (Augsburg) 91
Kerver, Thielman (Paris) 76, 105
Koberger, Anton (Nürnberg) 28, 29, 35, 94
Koelhoff der Ältere, Johann (Köln) 84
La Legname, Giovanni Filippo (Roma) 118
Leeu, Gheraert (Antwerpen) 3
Levet, Pierre (Paris) 93

Liechtenstein, Hermann (Venezia) 121
Liechtenstein, Hermann (Vicenza) 37
Lisa, Gerardus de (Cividale) 109
Lisa, Gerardus de (Treviso) 74
Locatello, Boneto (Venezia) 13, 30, 56, 61
Manthen, Johann (Venezia) 9
Manuzio (Manutius), Aldo (Venezia) 59, 83, 126
Manzolo, Michele (Treviso) 127
Mareschal, Pierre (Lyon) 20
Marnef, E.J. & G. de (Paris) 93, 105
Martens, Dirk (Aalst) 85
Maynial, Guillaume (Paris) 73
*Mazzocchi, Giovanni 131
Michaelisbrüder Zie Fratres vitae communis (Rostock)
Misinta, Bernardino (Cremona) 54

Mittelhus, Georges (Paris) 5
Monteferrato (Monferrato), Georgius de 87
Morand, Jean (Paris) 21
Novimagio, Rainaldus de (Venezia) 68
Ortuin, Gaspard (Lyon) 45
Pachel, Leonhard (Milano) 47
Pafraet, Richard (Deventer) 7, 18, 52, 63, 71
Parma, Cesare da (Cremona) 54
Penzio (Pentius), Giacomo (Venezia) 87, 106
Petit, Jean (Paris) 105
Petri, Johann (Basel) 64
Pigouchet, Philippe (Paris) 66, 70, 96
Pinzi, Donnino (Venezia) 77
Pinzi, Filippo (Venezia) 46
Prüß, Johann (Straßburg) 92, 99, 113
Quarengi, Pietro (Venezia) 31, 103
Quentell, Heinrich (Köln) 69
Ragazzoni, Bartolomeo (Venezia) 101
Ragazzoni, Teodoro (Venezia) 38, 90
Ratdolt, Erhard (Augsburg) 4
Ratdolt, Erhard (Venezia) 112
Roce, Denis (Paris) 21
Rosso, Giovanni (Venezia) 119, 120, 130
Rubeaus, J. Zie Rosso, Giovanni (Venezia)
Schall, Johann (Mantova) 60
Schoensperger, Johann (Augsburg) 115
Schöffer, Peter (Mainz) 22
Schüßler, Johann (Augsburg) 6, 41, 124
Scoto, Ottaviano (Venezia) 11, 13, 27, 30, 56, 61
Silber, Eucharius (Roma) 39
Snellaert, Christiaan (Delft) 114
Sorg, Anton (Augsburg) 34
Stöckel, Wolfgang (Leipzig) 51
Strada, Antonio da (Venezia) 16
Stuchs, Georg (Nürnberg) 94
Tacuino, Giovanni (Venezia) 102, 104
Torti, Battista (Venezia) 89
Trechsel, Jean (Lyon) 14
Valdarfer, Christoph Valdarfer (Milano) 17
Vaultier, Nicolas (Paris) 70
Veldener, Jan (Utrecht) 111
Vercelensis, Bernardinus Zie Viani, Bernardino de'
*Viani, Bernardino de' (Venezia) 130
Vingle, Jean de (Lyon) 40
Wagner, Peter (Nürnberg) 57
Wenßler, Michael (Basel) 80, 88
Wild, Leonhard (Venezia) 122

Winters von Homborch, Konrad (Köln) 42, 108, 128
Wolf, Georges (Paris) 43
Zainer, Günther (Augsburg) 32
Zani, Bartolomeo (Venezia) 11, 110
Zell, Ulrich (Köln) 1, 25

2. *Topografisch*

Aalst
Martens, Dirk 85

Antwerpen
Leeu, Gheraert 3

Augsburg
Keller, Johann 91
Ratdolt, Erhard 4
Schoensperger, Johann 115
Schüßler, Johann 6, 41, 124
Sorg, Anton 34
Zainer, Günther 32

Basel
Amerbach, Johann 12, 15, 64
Flach, Martin 67
Petri, Johann 64
Wenßler, Michael 80, 88

Brescia
Britannico, Angelo 24
Britannico, Giacomo 53

Brussel
Fratres vitae communis 62, 65

Cividale
Lisa, Gerardus de 109

Cremona
Misinta, Bernardino 54
Parma, Cesare da 54

Delft
Jacobsz van der Meer, Jacob 125
Snellaert, Christiaan 114

Deventer
Pafraet, Richard 7, 18, 52, 63, 71

Ferrara
*Mazzocchi, Giovanni 131

Firenze
Alopa, Lorenzo d' 8

Hagenau
Gran, Heinrich 33

Köln
Cornelius von Zierickzee 116
Johann von Landen 26
Koelhoff der Ältere, Johann 84
Quentell, Heinrich 69
Winters von Homborch, Konrad 42, 108, 128
Zell, Ulrich 1, 25

Leipzig
Stöckel, Wolfgang 51

Leuven
Johan van Westfalen 44

Lyon
Chaussard, Barnabé 20
Mareschal, Pierre 20
Ortuin, Gaspard 45
Trechsel, Jean 14
Vingle, Jean de 40

Mainz
Schöffer, Peter 22

Mantova
Schall, Johann 60

Marienthal
Fratres vitae communis 95

Milano
Pachel, Leonhard 47
Valdarfer, Christoph Valdarfer 17

Nürnberg
Creussner, Friedrich 36
Koberger, Anton 28, 29, 35, 94
Stuchs, Georg 94
Wagner, Peter 57

Paris
Gering, Ulrich 73
Gerlier, Durand 70
Kerver, Thielman 76, 105
Levet, Pierre 93
Marnef, E.J. & G. de 93, 105
Maynial, Guillaume 73
Mittelhus, Georges 5
Morand, Jean 21
Petit, Jean 105
Pigouchet, Philippe 66, 70, 96
Roce, Denis 21
Vaultier, Nicolas 70
Wolf, Georges 43

Reutlingen
Greif, Michael 97

Roma
*Grignani, Ludovicus 132
Herolt, Georg 49, 50
La Legname, Giovanni Filippo 118
Silber, Eucharius 39

Rostock
Domus Horti viridis ad S. Michaelem Zie
Fratres vitae communis
Fratres vitae communis 23
Michaelisbrüder Zie Fratres vitae communis

Speier
Drach der Ältere, Peter 2, 72, 107

Straßburg

Drucker des *Jordanus* Zie Husner, Georg
Grüninger, Johann 78
Husner, Georg 79, 81, 82, 117
Prüß, Johann 92, 99, 113

Treviso
Lisa, Gerardus de 74
Manzolo, Michele 127

Utrecht
Veldener, Jan 111

Venezia
Arrivabene, Giorgio 86
Barbari, Daniel 19
Benali, Bernardino 100
Bernardinus Vercelensis Zie Viani, Bernardino de'
Bevilacqua, Simone 48, 98
Codeca, Matteo 100
Fontana, Benedetto 120
Gregori, Giovanni & Gregorio de' 10, 75
Herbort, Johann 58
Jenson, Nicolas 55, 58, 123
Johann von Köln 9, 58
Liechtenstein, Hermann 121
Locatello, Boneto 13, 30, 56, 61
Manthen, Johann 9
Manuzio (Manutius), Aldo 59, 83, 126
Novimagio, Rainaldus de 68
Penzio (Pentius), Giacomo 87, 106
Pinzi, Donnino 77
Pinzi, Filippo 46
Quarengi, Pietro 31, 103
Ragazzoni, Bartolomeo 101
Ragazzoni, Teodoro 38, 90
Ratdolt, Erhard 112
Rosso, Giovanni 119, 120, 130
Rubeaus, J. Zie Rosso, Giovanni
Scoto, Ottaviano 11, 13, 27, 30, 56, 61
Strada, Antonio da 16
Tacuino, Giovanni 102, 104
Torti, Battista 89
*Viani, Bernardino de' 130
Wild, Leonhard 122
Zani, Bartolomeo 11, 110

Vicenza
Liechtenstein, Hermann 37

Boekband

1. *Binders en ateliers*

Bedford, Francis 109
Bildhausen, Abdij 113
Bormann, Valentin 107
Bozerian jeune, François 59
Chambolle-Duru 76
China (?) 71
Danhieux, Luc 23
David, Bernard 104
Desamblanx, Charles 3
Ebert, K. 118
Hain(e)s, John 117
Hawes, J.B. 41
Henderson & Bisset 55
Le Fevre, Hemon (Edmond) 15.1
'Meerweib II'-atelier 79
O'Nay, G.P. & com. 12
Payne, Roger 54
Petit, H.? 25
Schrijen 123
Slatkoniameister? 130
Sponheim, Abdij 79
St. Stephan, Würzburg 113
Trautz-Bauzonnet 4
Weir, Mrs 54
Zaehnsdorf 92

2. *Stempels*, *Panelen/platen*, *Rollen*

2.1 *Stempels*

Adelaar 2, 79 [= Schwenke-Schunke, Adler 241], 94.1
Basilisk 95
Blad[ornament] 9, 62, 75, 79, 80, 113
Bloem 20, 28, 29, 34, 68, 79, 94.1, 95, 113, 115, 130
Christus aan het Kruis 108
Distel 35, 113 [=Sprandel-Krafft WÜ7: 329, 128]
Drieblad 2
Dubbele adelaar 70, 94.1
Geometrisch ornament 9, 100, 121
Griffioen 75
Ihesus-stempel 2
Lelie 34, 42, 62, 79, 94.1, 95, 114
Loofstaf 2, 33, 95, 108
Maria-naamstempel 2, 94.2, 108
Meermin 79 [= Schwenke-Schunke, Mensch 51]
Palmet 94.1, 113 [= Sprandel-Krafft, WÜ1: 383, 12]
Pelikaan 95
Pijnappel 33, 70, 75, 107
Rankenruit 107, 113 [= Sprandel-Krafft, WÜ7: 399, 41], 130 [= Holter H4.14],
Rozet 2, 15.1, 35, 70, 75, 79, 90, 94.2, 95, 107 [= Schwenke-Schunke, Rosette 210], 114, 130
Ruitenpatroon 2, 33, 34, 35, 36, 42, 61, 62, 65, 67, 70, 75, 79, 90, 94.1, 94.2, 114, 121
Ster 61, 79, 94.2
Wapen 107 [= Schwenke-Schunke, Wappen 47 = Blattwerkornament 48]
Zon 114
Zotskap 35

2.2 *Panelen/platen*

Barbara, Johannes de Doper, Nicolaas van Myra, Catharina 86
Linten-met-mauresken 80
Mauresken 64
Michael 68
Sebastianus 15.1
Wapen (Abdij Metten) 68

2.3 *Rollen*

Bijbel 68
Blad 28-29, 80, 115
Bloem(en) 14, 28-29, 115
Bloem-met-vrucht 113
Bloemen-en-vruchten 93
Boogjes 14
Deugden 20
Kandelaber 22
Loofstaf 35, 113
Medaillons 22, 68, 80
Palmetten 22, 28-29, 68, 115
Ranken 20, 61
Rennende-honden 113
Rozetten 15.1, 130 [= Holter, H4.18]
Voluten 80

3. *Snedetitels*

10, 23, 36, 41, 42, 48, 58, 61, 70, 75, 83, 90, 94.2, 118, 119, 130

4. *Sluitwerk* (al of niet met resten of sporen)

Kantsluiting 9, 33, 70, 77, 121
Klamp-kantsluiting 15.1, 107, 130
Klampriem-kantsluiting 2, 14, 22, 28, 34, 35, 36, 42, 61, 62, 65, 67, 68, 75, 79, 80, 90, 94.1, 94.2, 95, 100, 108, 110, 113, 114, 122
Stiftkoker-kantsluiting 71
Stiftoog-kantsluiting 115
Striksluiting 6, 46, 63, 64, 74, 86

Eigendomsmerken

(bezitters, deviezen, bibliotheeknummers, niet gedetermineerde eigendomsmerken)

A E Zie Ehrman, Albert
Agapitus de Fino, frater 60
Ainstault, Lucas 15.1
A L 38
Altheim, abdij? 94.1
A R 38

Arcis? Antiquae, Conventus S. Antonii 127
Arnsburg, cisterciënzers 95
Arze, Hieronymus 106

Bayerische Staatsbibliothek, München 41, 83
Beijers, veilinghuis (Utrecht) 88
Bellingham, Henricus 12
Bene vixit qui bene latuit 104
Benedictus pictor 94.1
Besnier 15.1
Bibliotheca Broxbourniana Zie Broxbourne Library
Bibliotheca Ov[.....]lass 23
Bibliotheca regia Monacensis Zie Bayerische Staatsbibliothek, München
Bibliotheeknummers
15 H 51 83
274 46
608 101
1189 106
1541 94.2
I 110 107
XV.D.18 104
B Nr. 17660 Nr. 2. 118
D. 87 124

Thèta: Q: 8 116
vvv 16bis 76
Z... X...8. Q... 2... 21. Lib. 112

Boggatius, Johannes Thomas 98
Boggecius, Thomas, frater Zie Boggatius
Bok, Cary W. 9
Brooke, John Arthur 54
Broxbourne Library Zie Ehrman, Albert
Brugge, jezuïeten 70
Bucius, Gabriel, frater 55
Bundesdenkmalamt (Wien) 51, 54
Burckheim (Burgheim), abdij? 94.1

C.C. 15.1
C.fr. de P. 94.2
Chais, Carolus 112
Chamberain, coenobita 15.1
Ci.o?, Augustinus, Rector but?stadiensis 36
Ciprianus de regio, frater 61
Claustrum Sancti Benedicti 15.1
Closner, Christianus 35
Collegium Beatae Virginis Auxiliatricis M B H 35
Conventus Sancti Dominici (Pisa) 60
Conventus Sancti Gregorii 10
Conventus S^{ti} [...] 98
Cramer-Klett, Theodor Freiherr von 94.1
Curas, Guido 15.1

De Graaf, Antiquariaat (Nieuwkoop) 80, 104
De Jonghe, Théodore 111
Devroe, Antiquariaat (Leuven) 46, 100, 105, 123
Domus generalis 27
Dunn, George 2, 18, 54

E.H.P. 1
Eccardus, A.M.J.S. 83
Ehrman, Albert 6, 7, 32, 44, 51, 54, 70, 85, 94.2, 95, 109, 125
Evans, Herbert McLean 57
Fabrica B.M.V.F. 2
Factis non verbis 43
Fasting, F., Rio de Janeiro 52
Ferragatta Carmag., Franciscus Maria, O.F.M. 55
Fides in qua sepultus est 35
Frankfurt/M, Predikheren 94.2
Fratres Minores Conventualium Minarensium? 40

Gaesdonck bij Goch, Windesheimers 44
Galerij der Kempen, veilinghuis (Turnhout) 49, 51, 127
Gerritsen, Antiquariaat (Amsterdam) 95
Ghirardus de Arimino, presbyter 122
Glorieux, Antiquariaat (Marke/Kortrijk) 81, 93
Golettus, Joannes Stephanus, S.T.D., canonicus S. Andreae 98
Gregory, George (Bath) 47
Grimbergen, praemonstratenzers 111
Grodzijsko, Martinus, magister 107
Grünewalt, Johannes 94.1
Grunisac[...]gs, [.]omricj 36

H A E [=Eucharius Argenteus Herbipolensis] Zie Silber, Eucharius
Hagen, Antiquariaat (Castricum) 2, 3, 7, 9, 16, 21, 25, 26.1, 33, 34, 41, 43, 67, 69, 71, 79, 92, 94.1, 114, 118, 120, 130
Hawtrey, Dr. 44
Heber, Richard 44
Heitz, Fernand 92
Henricus 23
Herlius, Joannis 86
Heyme, Judocus 33
Hieronimus de Bononia, frater 10
Hofinger, Sigismund 130
H R E 104
Huth, Henry 109

I.B.P.H. 130
Irvine, Alexander 119
J.P.W.E. [= Ehrman, John] Zie Ehrman, Albert
Joachim [.]oelbe 22
Joannes Le Seulz 81

Kemp Waldie, J. 34
Knight, C.L. & E. 43
Krakau, Universiteitsbibliotheek 107
Kremsmünster, benedictijnen 80
Kruibeke Zie Linden de Cruybeke
Ks[.]nittingerius Sti[.]nij procurator, Joannes 80

La Plagne, Château. Bibliothèque 40
Lemmink, Ir. F.G.F. 88
Lichtenberg, minderbroeders 108
Linden de Cruybeke 26.1
Lodewijck, Alexander 86
Luginbühl, Max 83

Maggs Bros, Antiquariaat (London) 49
Marbury Library, Marbury-Hall Zie Smith-Barry, Arthur Hugh

Marechal, Antiquariaat (Brugge) 1, 4, 12, 13.2, 15.1, 17, 23, 26.2, 28, 29, 36, 38, 48, 52, 60, 64, 65, 68, 74, 75, 76, 78, 89, 108, 110, 116, 117, 121(?), 124, 126
Maturum reditum policitus (Hor.) 39
Meluessi, Carolus 124
Merlijn, Antiquariaat (Middelburg) 113
Milt, Julius 54
Monasterium... 22
Monasterium S. Salvatoris Zie Sint-Salvator (Antwerpen)
Mons Lucis Zie Lichtenberg

Morser, Joannes 28, 29
Mro.an (?) 68
Mundi preces meas aeterna sapientia 88

Neckervliet, dominus de Zie Vanden Heede, Jacobus
Neüstadt/Main, benedictijnen 113
Nève, Joseph 117
Neylan, John Francis 60
Niesert, Johann Heinrich Joseph 1
Nvnc nox mox lvx 111

O'Ablaing, M. & W.M. 88

Pannier, Dr. R. 86
Paradiso, Balthassar Hippolitus de 77
Parikian, Antiquariaat (London) 103, 106
Penrose II, Boies 14
Pisa, Conventus Sancti Dominici 60
P.N.V.C.V.S. 93
Portiuncula 58
Post nubila Phaebus 86
Poznan, cathedra Zie Grodzijsko, Martinus, magister
Prince, Charles Leeson 16
Pro viribus summis contendo Zie Ehrman, Albert
Proctor, Robert 116

R.D. 33
Reis & Auvermann, Antiquariaat (Glashütten im Taunus) 101
Rennes, Franciscains 97
Roger, Joannes 121
Rooklooster, Reguliere Kanunniken (Oudergem) 33
Rottnpuecher, Sigismund 130
Royal Meteorological Society. Symons Bequest 16

Sankt-Michael, benedictijnen (Metten) 68
Santeins 28, 29
Scholderer, Victor 6
Seemanshausen, augustijnen-eremieten 94.1
Seulz Zie Joannes Le Seulz
Sijrt? Jesu Gratia Salvatoris 36
Silber, Eucharius 39
Sint-Agatha, capucijnen 122
Sint-Salvator, cisterciënzers (Antwerpen) 44
Skene Library 74
Smith-Barry, Arthur Hugh, 1st Baron Barrymore 42
Sotheby's, veilinghuis (London) 6, 8, 10, 32, 44, 54, 59, 62, 70, 85, 94.2, 109, 125

Specht, Antiquariaat (Rotterdam) 10, 14, 18, 39, 42, 45, 61, 77, 83, 99, 102, 112, 121, 122
St. Patrick's, County of Cork 58
Stadtbibliothek Frankfurt am Main 94.2
Steinheim, Benedictijnen 22
Stein[..] [..]eceveran[..] 124
Strignitius, Johannes Georgius 36
Sub tegmine fagi 130
Symons Zie Royal Meteorological Society. Symons Bequest

Thomson, George 121
Thou, Jacques-Auguste de 121
Thulins, Antiquariaat (Stockholm) 22
Torianus, Gulielmus 103
Tout passe Le livre reste 4
T R 122
Turton, Edmund H. 44
Tydeman, N. 88

Van Alfen, Ph.J. 122
Van Biesebroeck, Robert 27, 76
Vanden Heede, Jacobus, heer van Neckervliet 86
Vanden Heede, Magdalena 86
Van de Wiele, Antiquariaat (Brugge) 20, 24, 31, 40, 57, 58, 73, 87
Van Lennep, Reinhold 53
Veniam aut inveniam aut faciam 117
Verachter, Frédéric 93
Virtutis regia merces 74
Vitetti, Leonardo, conte 104
Vollbehr, Otto H.F. 60

Waldie Zie Kemp Waldie
Walz, Jacobus 81
Watney, Herbert 43
Williams, John 47
Winter, Wernerus, Müschenheimius 95
Wood, Philip Worsley 12
Wo(o)dhull, Michael 54
Wülp..., Abel 130

Yemeniz, Nicolas 4

Niet gedetermineerde etiketten 60, 73, 88, 101, 106, 126
Niet gedetermineerde ex-librissen 39, 97, 116, 117, 119
Niet gedetermineerde inscripties 24, 54, 60, 69, 130
Niet gedetermineerde stempels 9, 33, 58, 60, 70, 75, 92, 108, 124, 130

Boeken met (substantiële) aantekeningen

60, 61, 88, 101, 111

Boeken met decoratie (anders dan rubricering)

8, 9, 38, 60

Boeken met prijzen

15.1, 39, 85, 107

Concordanties

Collectie / Polain / Catalogus

Inc.1/1	Polain 93	Cat.2
Inc.1/2	Polain Suppl.2	Cat.72
Inc.2	Polain 99	Cat.3
Inc.3	Polain 83bis	Cat.1
Inc.4	Polain 106	Cat.4
Inc.5	Polain 164	Cat.6
Inc.6	Polain 4146	Cat.8
Inc.7	Polain 4153	Cat.10
Inc.8	Polain 250	Cat.9
Inc.9/1	postincunabel	Cat.130
Inc.9/2	Polain 490	Cat.19
Inc.9/3	Polain Suppl.2	Cat.11
Inc.10/1	Polain 416	Cat.15
Inc.10/2	Polain 366	Cat.13
Inc.11	Polain 394	Cat.14
Inc.12/1	Polain 365	Cat.12
Inc.12/2	Polain 416	Cat.15
Inc.13	Polain 366	Cat.13
Inc.14	Polain 445	Cat.16
Inc.15	Polain 475	Cat.17
Inc.16	Polain Suppl.2	Cat.18
Inc.17	= Inc. 9/2	
Inc.18	Polain Suppl.2	Cat.68
Inc.19	Polain Suppl.2	Cat.23
Inc.20	Polain Suppl.2	Cat.24
Inc.21	Polain 601	Cat.22
Inc.22	Polain 592	Cat.21
Inc.23	Polain 675 (vol. I)	Cat.28(I)
	Polain 680 (vol. II-IV)	Cat.29(II-IV)
Inc.24	Polain 4206	Cat.27

Inc.25	Polain 714	Cat.30
Inc.26	Polain Suppl.2	Cat.32
Inc.27	Polain 768	Cat.31
Inc.28	Polain 807	Cat.33
Inc.29	Polain Suppl.2	Cat.34
Inc.29bis/1	Polain 941	Cat.36
Inc.29bis/2	Polain 3990	Cat.128
Inc.29bis/3	Polain Suppl.2	Cat.91
Inc.30	Polain 918	Cat.35
Inc.31	Polain Suppl.2	Cat.38
Inc.32	Polain 964	Cat.39
Inc.33	Polain 4274	Cat.41
Inc.34	Polain 1017	Cat.42
Inc.34bis/1	Polain 1163	Cat.49
Inc.34bis/2	Polain 1164	Cat.50
Inc.35	Polain 1019	Cat.43
Inc.36	Polain Suppl.2	Cat.47
Inc.37/1	Polain Suppl.2	Cat.46
Inc.37/2	postincunabel	Cat.131
Inc.38	Polain Suppl.2	Cat.45
Inc.39	Polain 1079	Cat.44
Inc.40/1	Polain 1118	Cat.48
Inc.40/2	postincunabel	Cat.129
Inc.41	Polain 4303	Cat.51
Inc.42	Polain 1182	Cat.52
Inc.43	Polain Suppl.2	Cat.54
Inc.44	Polain 4323	Cat.56
Inc.45	Polain Suppl.2	Cat.55
Inc.46	Polain 1306	Cat.57
Inc.47	Polain 1362	Cat.58
Inc.48	Polain 1416	Cat.59
Inc.49	Polain 1428	Cat.60
Inc.50	Polain Suppl.2	Cat.20
Inc.51	Polain 4374	Cat.61
Inc.51bis/1	Polain Suppl.2	Cat.67

Inc.51bis/2	Polain 946	Cat.37
Inc.52	Polain 1558	Cat.62
Inc.53	Polain Suppl.2	Cat.87
Inc.54	Polain 1584	Cat.64
Inc.55	Polain 4380	Cat.65
Inc.56	Polain Suppl.2	Cat.69
Inc.57	Polain 1787	Cat.70
Inc.58	Polain Suppl.2	Cat.73
Inc.59	Polain 1800	Cat.71
Inc.60	Polain 1843	Cat.74
Inc.61	Polain 3103	Cat.108
Inc.62	Polain 1946	Cat.75
Inc.63	Polain Suppl.2	Cat.127
Inc.64	nihil	
Inc.65	Polain Suppl.2	Cat.77
Inc.66	Polain 1989	Cat.78
Inc.67	Polain 630	Cat.26
Inc.68	Polain 2018	Cat.79
Inc.69	Polain 2019	Cat.80
Inc.70/1	Polain 2034	Cat.81
Inc.70/2	Polain 2254	Cat.84
Inc.71	Polain 2236	Cat.83
Inc.72	Polain 2261	Cat.85
Inc.73	Polain 2283	Cat.86
Inc.74	Polain 2351	Cat.88
Inc.75	Polain Suppl.2	Cat.89
Inc.75bis	Polain 2399	Cat.90
Inc.76	Polain 3470	Cat.115
Inc.77	Polain 2826	Cat.95
Inc.78	Polain 4423	Cat.76
Inc.79/1	Polain 2787	Cat.93
Inc.79/2	Polain 2837	Cat.96
Inc.79/3	Polain 1625	Cat.66
Inc.79/4	Polain 153	Cat.5
Inc.79/5	17de e.	Cat.132

Inc.80	Polain 2635	Cat.92
Inc.81	Polain 194	Cat.7
Inc.82	Polain 2808	Cat.94
Inc.83	Polain 2808	Cat.94
Inc.84	Polain 4608	Cat.97
Inc.85	Polain 3014	Cat.98
Inc.86	Polain 3044	Cat.99
Inc.87	Polain 3082	Cat.107

Inc.88	Polain 3183	Cat.109
Inc.89	Polain 4664	Cat.110
Inc.90	Polain Suppl.2	Cat.40
Inc.91	Polain 3379	Cat.111
Inc.92	Polain 3371	Cat.112
Inc.93/1	Polain 3362	Cat.113
Inc.93/2	Polain Suppl.2	Cat.82
Inc.94	Polain 2322	Cat.114
Inc.95	Polain Suppl.2*	Cat.116
Inc.96	Polain 3551	Cat.118
Inc.97/1	Polain 3626	Cat.119
Inc.97/2	Polain 4305	Cat.53
Inc.98	nihil	
Inc.99	Polain 630	Cat.26
Inc.100	Polain 628	Cat.25
Inc.101	Polain 4748	Cat.120
Inc.102	Polain 3712	Cat.121
Inc.103	Polain 3733	Cat.122
Inc.104	Polain Suppl.2	Cat.123
Inc.105	Polain 3858	Cat.124
Inc.106	Polain 3876	Cat.125
Inc.107	Polain 3887	Cat.126
Inc.108	Polain 3510	Cat.117
Inc.109	= Inc. 93/2	
Inc.110	Polain 1581	Cat.63
Inc.111P	Polain Suppl.2	Cat.100
Inc.112P	Polain 4642	Cat.101
Inc.113P	Polain Suppl.2	Cat.102
Inc.114P	Polain Suppl.2	Cat.103
Inc.115P	Polain Suppl.2	Cat.104
Inc.116P	Polain Suppl.2	Cat.105
Inc.117P	Polain Suppl.2	Cat.106

Polain / Catalogus

Polain 83bis	1
Polain 93	2
Polain 99	3
Polain 106	4
Polain 153	5
Polain 164	6
Polain 194	7
Polain 250	9
Polain 365	12
Polain 366	13
Polain 394	14
Polain 416	15
Polain 445	16
Polain 475	17
Polain 490	19
Polain 592	21
Polain 601	22
Polain 628	25
Polain 630	26
Polain 675a	28
Polain 680	29
Polain 714	30
Polain 768	31
Polain 807	33
Polain 918	35
Polain 941	36
Polain 946	37
Polain 964	39
Polain 1017	42
Polain 1019	43
Polain 1079	44
Polain 1118	48
Polain 1163	49

Polain 1164	50
Polain 1182	52
Polain 1306	57
Polain 1362	58
Polain 1416	59
Polain 1428	60
Polain 1558	62
Polain 1581	63
Polain 1584	64
Polain 1625	66
Polain 1787	70
Polain 1800	71
Polain 1843	74
Polain 1946	75
Polain 1989	78
Polain 2018	79
Polain 2019	80
Polain 2034	81
Polain 2236	83
Polain 2254	84
Polain 2261	85
Polain 2283	86
Polain 2351	88
Polain 2399	90
Polain 2635	92
Polain 2787	93
Polain 2808	94
Polain 2826	95
Polain 2837	96
Polain 3014	98
Polain 3044	99
Polain 3082	107
Polain 3103	108
Polain 3183	109
Polain 3362	113

Polain 3371	112
Polain 3379	111
Polain 3422	114
Polain 3470	115
Polain 3510	117
Polain 3551	118
Polain 3626	119
Polain 3712	121
Polain 3733	122
Polain 3858	124
Polain 3876	125
Polain 3887	126
Polain 3990	128
Polain 4146(233a)	8
Polain 4153(2793)	0
Polain 4206(655a)	7
Polain 4274(1016a)	1
Polain 4303(1282a)	1
Polain 4305(1189b)	3
Polain 4323(1291a)	6
Polain 4374(1525c)	61
Polain 4380(1593a)	65
Polain 4608(2884a)	97
Polain 4664(3212a)	110
Polain 4748(3693b)	120

GW / Catalogus

678	1
705	3
772	2
836	4
1563	5
1603	6

1834	7
2048	8
2104	9
2260	10
2353	11
2512	62
2887	12
2889	13
2915	14
2926	15
3131	16
3237	17
3278	18
3341	19
3746	68
3934	23

3938	24
3940	22
4019	20
4172	25
4245	27
4288	28
4294	29
4478	30
4730	31
4739	32
4815	33
4988	34
5787	36
5828	37
5870	38
5939	39
6164	41
6165	42
6166	43
6732	46
6897	47
6951	44
6964	45
7123	48
7512	52
7513	51
7612	88
8370	54
8379	55
8381	56
8419	57
9070	58
9367	59

9437	60
10686	63
10689	64
10718	65
10801	66
11441	67
11818	69
11861	70
11884	71
11924	72
11942	73
12109	74
III kol.722	21

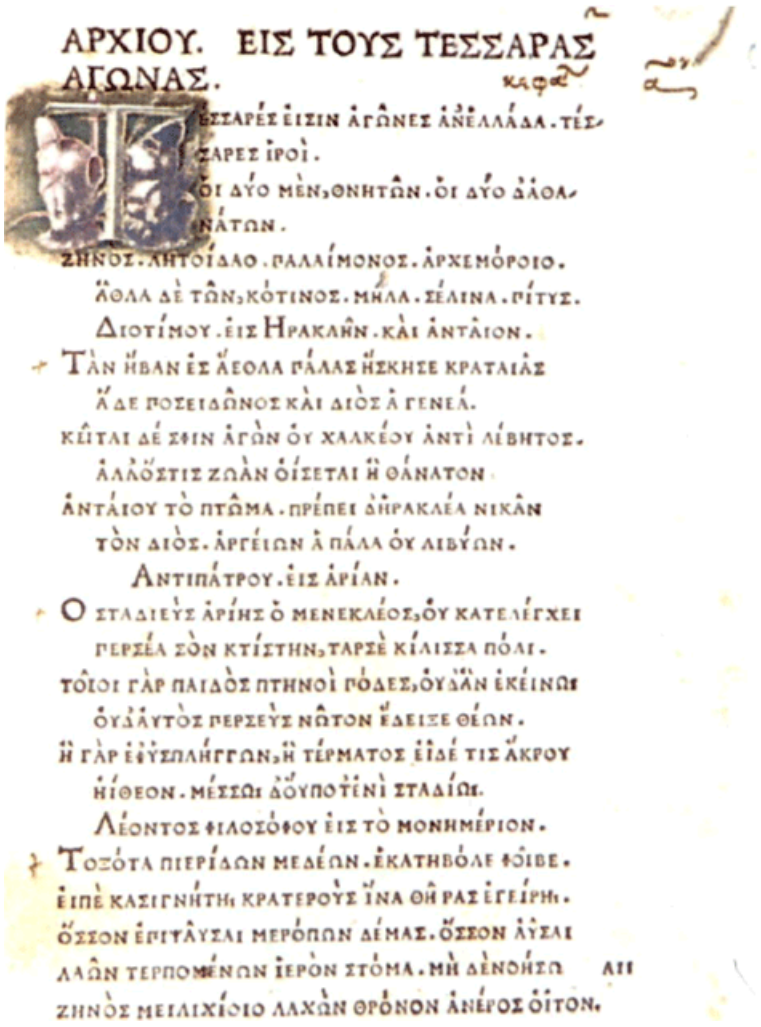
Goff / Catalogus

A-271	1
A-292	3
A-328	2
A-360	4
A-530	5
A-555	6
A-665	7
A-765	8
A-798	9
A-918	10
A-976	11
A-1063	62
A-1243	12
A-1245	13
A-1297	14
A-1343	15
A-1432	16
B-48	17

B-59	18
B-101	19
B-287	68
B-397	20
B-427	23
B-431	24
B-436	22
B-503	25
B-570	27
B-613	28
B-619	29
B-753	30
B-879	31
B-893	32
B-952	33
B-1062	34
B-1321	36
B-1345	37
C-23	38
C-73	39
C-212	40
C-237	41
C-238	42
C-239	43
C-599	44
C-685	46
C-742	48
C-877	50
C-881	49
C-899	52
C-900	51
C-917	53
D-206	54
D-220	55
D-222	56

D-248	57
D-395	58
E-64	59
E-127	60
G-27	61
G-174	63
G-177	64
G-246	65
G-249	66
G-437	67
G-602	69
G-629	71
G-642	73
G-648	72
G-718	70
H-2	74
H-160	75
H-203	128
H-251	127
H-457	77
H-461	78
H-509	79
H-511	80
J-124	82
J-216	83
J-284	84
J-293	85
J-333	86
J-421	87
J-455	117
J-528	88
J-650	89
J-675	90
M-334	91
M-339	92

M-434	26
M-856	93
N-66	94
N-129	95
N-140	96
N-219	97
P-208	98
P-269	99
P-352	106
P-353	100
P-354	101
P-356	102
P-360	105
P-362	104
P-446	107
P-471	108
P-763	109
P-834	110
P-1050	35
R-261	112
R-276	113
R-278	111
S-43	114
S-308	115
S-579	118
S-797	119
T-169	122
T-224	120
T-258	121
T-395	123
T-519	124
T-557	125
U-56	126

ΑΡΧΙΟΥ. ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΕΣΣΑΡΑΣ ΑΓΩΝΑΣ.

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΕΙΣΙΝ ΑΓΩΝΕΣ ΑΝΕΛΛΑΔΑ. ΤΕΣ-
ΣΑΡΕΣ ΙΡΟΙ.
ΟΙ ΔΥΟ ΜΕΝ, ΘΗΗΤΩΝ. ΟΙ ΔΥΟ ΔΑΟΑ-
ΝΑΤΩΝ.
ΖΗΝΟΣ. ΛΗΤΟΙΔΑΟ. ΡΑΛΛΑΙΜΟΝΟΣ. ΑΡΧΕΜΟΡΟΙΟ.
ΑΘΛΑ ΔΕ ΤΩΝ, ΚΟΤΙΝΟΣ. ΜΗΛΑ. ΣΕΛΙΝΑ. ΡΙΤΥΣ.
ΔΙΟΤΙΜΟΥ. ΕΙΣ ΗΡΑΚΛΗΝ. ΚΑΙ ΑΝΤΑΙΟΝ.
ΤΗΝ ΗΒΑΝ ΕΣ ΑΕΘΛΑ ΓΑΛΑΣ ΗΣΚΗΣΕ ΚΡΑΤΑΙΑΣ
Α ΔΕ ΡΟΣΕΙΔΗΝΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΣ Α ΓΕΝΕΑ.
ΚΕΙΤΑΙ ΔΕ ΣΦΙΝ ΑΓΩΝ ΟΥ ΧΑΛΚΕΟΥ ΑΝΤΙ ΛΕΒΗΤΟΣ.
ΑΛΛΟΣΤΙΣ ΖΩΗΝ ΟΙΣΕΤΑΙ Η ΘΑΝΑΤΟΝ
ΑΝΤΑΙΟΥ ΤΟ ΠΤΩΜΑ. ΠΡΕΠΕΙ ΔΗΡΑΚΛΕΑ ΝΙΚΗΝ
ΤΟΝ ΔΙΟΣ. ΑΡΓΕΙΩΝ Α ΠΑΛΑ ΟΥ ΛΙΒΥΩΝ.

ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ. ΕΙΣ ΑΡΙΑΝ.

Ο ΣΤΑΔΙΕΥΣ ΑΡΙΗΣ Ο ΜΕΝΕΚΛΕΟΣ, ΟΥ ΚΑΤΕΛΕΓΧΕΙ
ΡΕΡΣΕΑ ΣΟΝ ΚΤΙΣΤΗΝ, ΤΑΡΣΕ ΚΙΛΙΣΣΑ ΠΟΛΙ.
ΤΟΙΟΙ ΓΑΡ ΠΑΙΔΟΣ ΠΤΗΝΟΙ ΡΟΔΕΣ, ΟΥΔΑΝ ΕΚΕΙΝΩΙ
ΟΥΔΑΥΤΟΣ ΡΕΡΣΕΥΣ ΝΩΤΟΝ ΕΔΕΙΞΕ ΘΕΩΝ.
Η ΓΑΡ ΕΥΣΠΛΗΓΓΩΝ, Η ΤΕΡΜΑΤΟΣ ΕΙΔΕ ΤΙΣ ΑΚΡΟΥ
ΗΙΘΕΟΝ. ΜΕΣΣΩι ΔΟΥΠΟΤΕΝΙ ΣΤΑΔΙΩι.

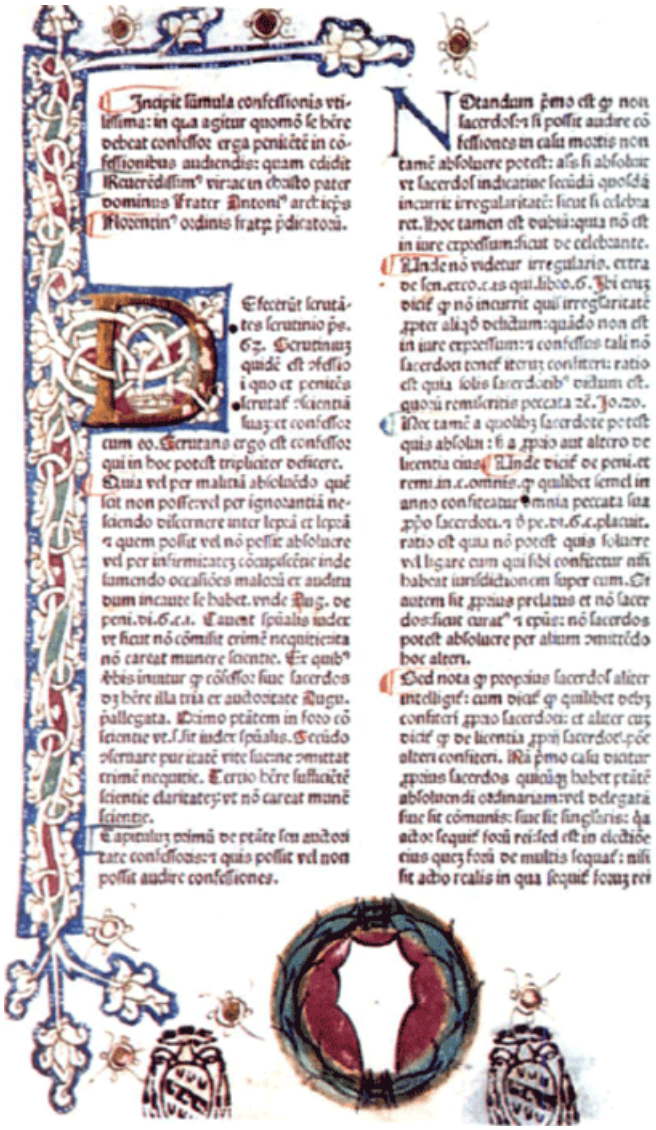
ΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΜΟΝΗΜΕΡΙΟΝ.

ΤΟΣΟΤΑ ΠΙΕΡΙΔΩΝ ΜΕΔΕΩΝ. ΕΚΑΤΗΒΟΛΕ ΦΟΙΒΕ.
ΕΙΠΕ ΚΑΣΙΓΝΗΤΗι ΚΡΑΤΕΡΟΥΣ ΙΝΑ ΘΗΡΑΣ ΕΓΕΙΡΗι.
ΟΣΣΟΝ ΕΡΙΤΑΥΣΑΙ ΜΕΡΟΠΩΝ ΔΕΜΑΣ. ΟΣΣΟΝ ΑΥΣΑΙ
ΛΑΩΝ ΤΕΡΠΟΜΕΝΩΝ ΙΕΡΟΝ ΣΤΟΜΑ. ΜΗ ΔΕΝΟΗΣΗ

Aii

ΖΗΝΟΣ ΜΕΙΛΙΧΙΟΙΟ ΛΑΧΩΝ ΘΡΟΝΟΝ ΑΝΕΡΟΣ ΟΙΤΟΝ.

Afb. 1. *Anthologia Graeca Planudea.* Firenze, 1494. Fol. Aii r^{o}. - Cat. 8.

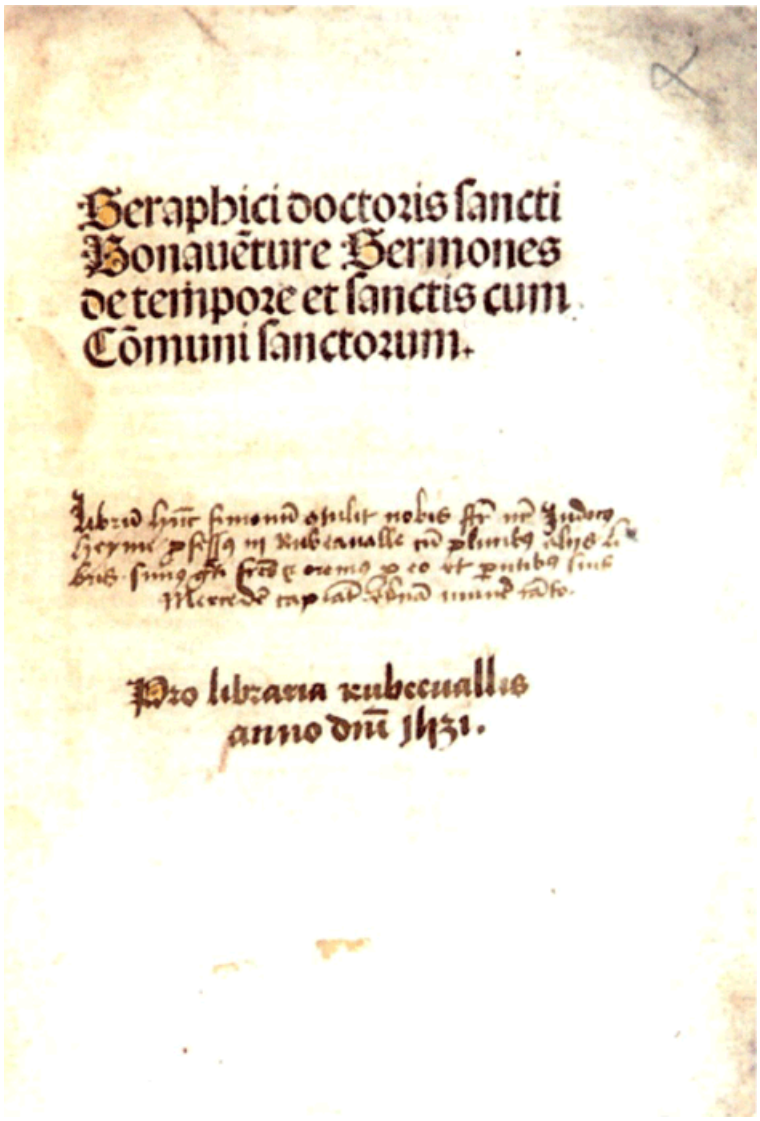
Afb. 2. Antoninus de Forciglione, *Confessionale.* Venezia, 1474. Fol. [a] r^{o} - Cat. 9.

Afb. 3. *Biblia Latina.* Nürnberg, 1485. Voorplat. - Cat. 28.

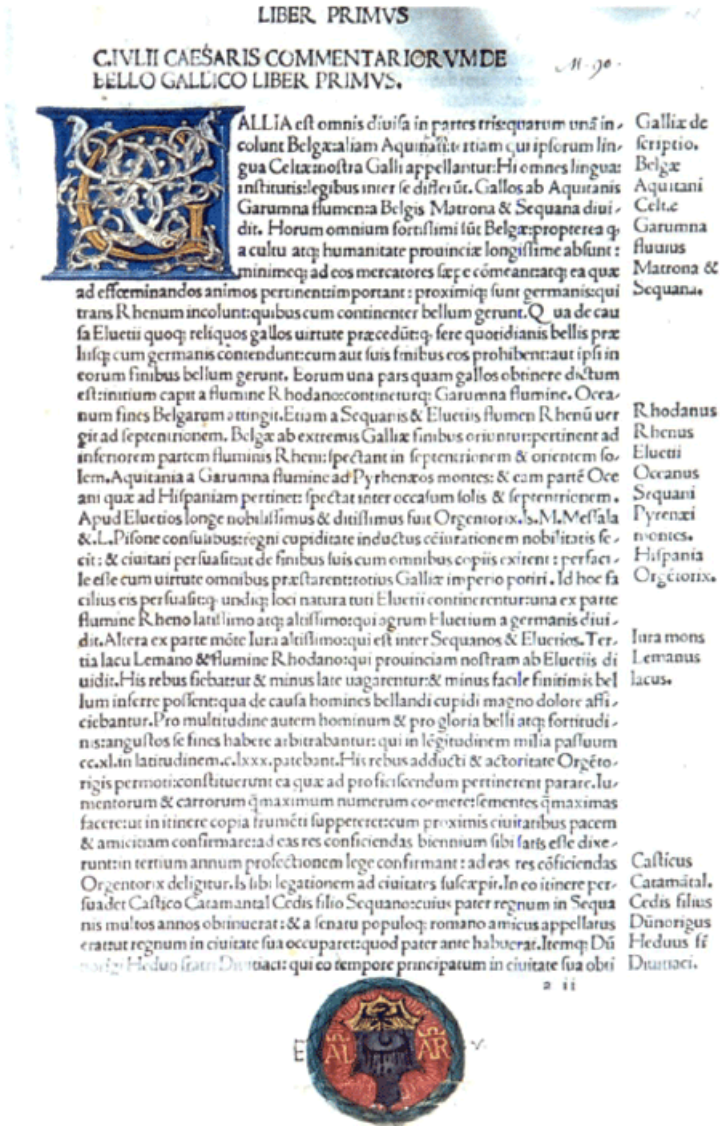

Prohemiū
Incipit prohēlia fr̄ Matthei fratr̄ Nicolai de lyra ordinis fratrum minorū.
Ex libris Ioannis Morker parochi in Santhuis Anno

Afb. 4. *Biblia Latina.* Nürnberg, 1485. Fol. I r^{o} - Cat. 28.

Seraphici doctoris sancti
Bonauẽture Sermones
de tempore et sanctis cum
Cõmuni sanctorum.

Pro libraria rubeevallis
anno dñi ihꝫi.

Afb. 5. Bonaventura, *Sermones de tempore et de sanctis*. Hagenau, 1496. Titelblad. - Cat. 33.

LIBER PRIMVS

C.IVLII CAESARIS COMMENTARIORVM DE BELLO GALLICO LIBER PRIMVS.

ALLIA est omnis diuisa in partes tres quarum unã in- colunt Belgæ aliam Aquitani tertiam qui ipsorum lin- gua Celtæ nostra Galli appellantur. Hi omnes linguæ institutis legibus inter se differũt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen a Belgis Matrona & Sequana diui- dit. Horum omnium fortissimi sũt Belgæ propterea q a cultu atq; humanitate prouinciæ longissime absunt : minimeq; ad eos mercatores saepe cõmeant atq; ea quæ ad effeminandos animos pertinent important : proximiq; sunt germanis qui trans Rhenum incolunt quibus cum continenter bellum gerunt. Qua de cau sa Heluetii quoq; reliquos gallos uirtute præcedũt q; fere quotidianis bellis præ sunt cum germanis contendunt cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars quam gallos obtinere dictum est initium capit a flumine Rhodano continetur q; Garumna flumine. Ocea- num fines Belgarum attingit. Etiam a Sequanis & Heluetiis flumen Rhenũ uer git ad septentrionem. Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni spectant in septentrionem & orientem so- lem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenæos montes & eam partẽ Oce ani quæ ad Hispaniam pertinet spectat inter occasum solis & septentrionem. Apud Heluetios longe nobilissimus & ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala & L. Pisone consulibus regni cupiditate inductus cõiurationem nobilitatis fe- cit & ciuitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent : perfaci- le esse cum uirtute omnibus præstarent totius Galliæ imperio potiri. Id hoc fa cilius eis persuasit q; undiq; loci natura tuti Heluetii continerentur una ex parte flumine Rheno latissimo atq; altissimo qui agrum Heluetium a germanis diui- dit. Altera ex parte monte Iura altissimo qui est inter Sequanos & Heluetios. Ter- tia lacu Lemano & flumine Rhodano qui prouinciam nostram ab Heluetiis di uidit. His rebus fiebat ut minus late uagarentur & minus facile finitimis bel lum inferre possent qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore affi- ciebantur. Pro multitudine autem hominum & pro gloria belli atq; fortitudi- nis angustos se fines habere arbitrabantur qui in longitudinem milia passuum ccxl in latitudinem clxxx patebant. His rebus adducti & auctoritate Orgẽto- rigis permoti constituerunt ea quæ ad proficiscendum pertinerent parare. Iu- mentorum & carrorum q; maximum numerum coemere sementes q; maximas facere ut in itinere copia frumẽti suppeteret cum proximis ciuitatibus pacem & amicitiam confirmare ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse dixe- runt in tertium annum profectionem lege confirmant : ad eas res cõficiendas Orgentorix deligitur. Is sibi legationem ad ciuitates suscepit. In eo itinere per- suadet Castico Catamantaloedis filio Sequano cuius pater regnum in Sequa nis multos annos obtinuerat & a senatu populi romani amicus appellatus erat ut regnum in ciuitate sua occuparet quod pater ante habuerat. Itemq; Dũ norigi Heduo fratri Diuitiaci qui eo tempore principatum in ciuitate sua obti

Gallix de scriptio. Belgæ Aquitani Celtæ Garumna fluuius Matrona & Sequana.

Rhodanus Rhenus Eluetii Oceanus Sequani Pyrenæi montes. Hispania Orgetorix.

Iura mons Lemanus lacus.

Castícus Catamãtal. Cedis filius Dũnorigus Heduus fi Diuitiaci.

Afb. 6. Caesar, *Commentarii de bello gallico.* Venezia, 1490. Fol. aii r^{o} - Cat. 38.

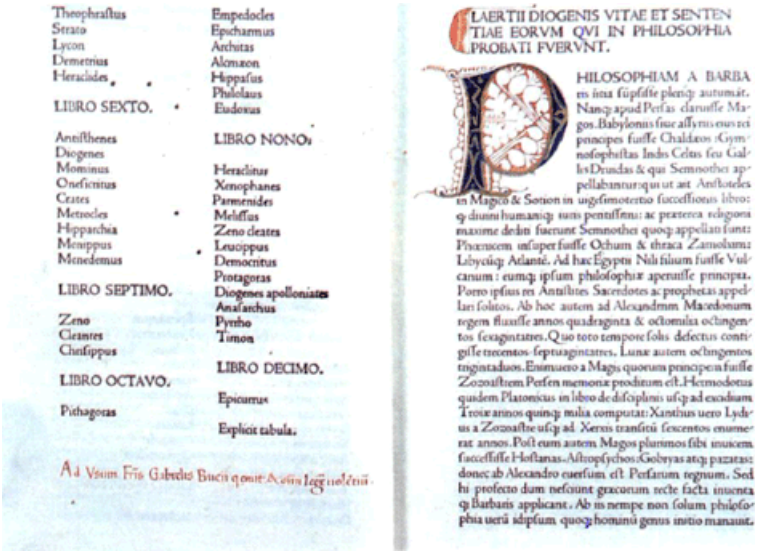
Afb. 7. J.A. Campanus, *Opera.* Roma, 1495. Titelblad. - Cat. 39.

Afb. 8. M.A. Cassiodorus, *Historia ecclesiastica.* Augsburg, 1472. Fol. [129] v^{o}-[130] r^{o} - Cat. 41.

Afb. 9. M.A. Cassiodorus, *Historia ecclesiastica.* Paris, ca. 1492. Fol. d7 v° - Cat. 43.

Theophraſtus
Strato
Lycon
Demetrius
Heraclides

LIBRO SEXTO.

Antiſthenes
Diogenes
Monimus
Oneſicritus
Crates
Metrocles
Hipparchia
Menippus
Menedemus

LIBRO SEPTIMO.

Zeno
Cleanthes
Chriſippus

LIBRO OCTAVO.

Pithagoras

Empedocles
Epicharmus
Architas
Alcmæon
Hippaſus
Philolaus
Eudoxus

LIBRO NONO.

Heraclitus
Xenophanes
Parmenides
Meliſſus
Zeno eleates
Leucippus
Democritus
Protagoras
Diogenes apolloniates
Anaxarchus
Pyrrho
Timon

LIBRO DECIMO.

Epicurus

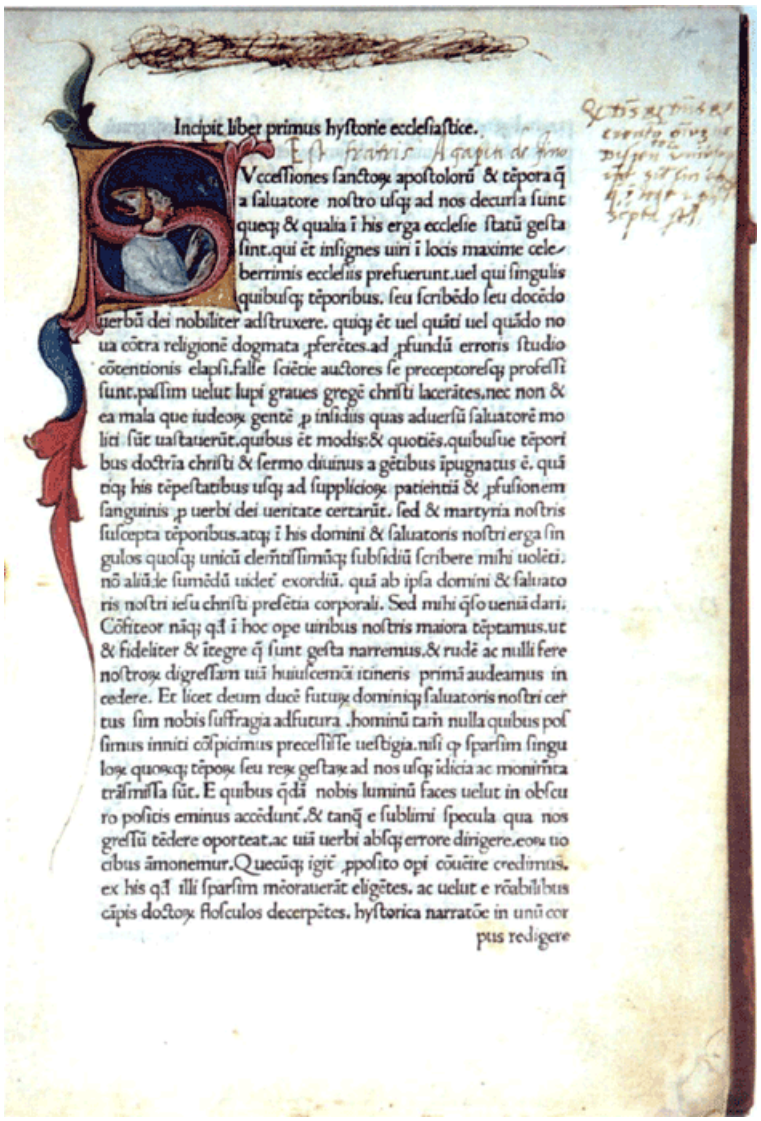
Explicit tabula.

Ad Vsum Fris Gabrielis Buccii quondam Abbatis Leccetensis.

LAERTII DIOGENIS VITAE ET SENTEN TIAE EORVM QVI IN PHILOSOPHIA PROBATI FVERVNT.

HILOSOPHIAM A BARBA
ris inuta ſuppoſſe plerisq; autumãt.
Nanq; apud Perſas claruiſſe Ma-
gos. Babyloniis siue aſſyrijs eius rei
principes fuiſſe Chaldæos: Gym-
noſophiſtas Indos: Celtas seu Gal-
los Druidas & quos Semnothei ap-
pellabant: qui ut ait Ariſtoteles
in Magico & Sotion in vigesimoterto ſucceſſionis libro:
q; diuini humaniq; iuris peritiſſimi: ac præterea religiosi
maxime dicti fuerunt. Semnothei quoq; appellati ſunt:
Phœnicem inſuper fuiſſe Ochum & thracæ Zamolxim:
Libycũq; Atlantẽ. Ad hæc Ægyptũ Nili filium fuiſſe Vul-
canum: eumq; ipſum philoſophiæ aperuiſſe principia.
Porro ipſius rei Antiſtites Sacerdotes ac prophetas appel-
lari ſolitos. Ab hoc autem ad Alexandrum Macedonum
regem fluxiſſe annos quadraginta & octomilia octingen-
tos ſexaginta tres. Quo toto tempore ſolis defectus contri-
giſſe trecentos ſeptuaginta tres. Lunæ autem octingentos
triginta duos. Enimuero a Magis quorum principem fuiſſe
Zoroaſtrem Perſen memoriæ prodidum eſt. Hermodotus
quidem Platonicus in libro de diſciplinis uſq; ad excidium
Troiæ annos quinq; milia computat: Xanthus uero Lydi-
us a Zoroaſtre uſq; ad Xerxis tranſitũ ſexcentos enume-
rat annos. Poſt eum autem Magos plurimos ſibi inuicem
ſucceſſiſſe Hoſtanas. Aſtropſychos. Gobryas atq; pazatas:
donec ab Alexandro euerſum eſt Perſarum regnum. Sed
hi profecto dum neſciunt græcorum recte facta inuenta
q; Barbaris applicant. Ab iis nempe non ſolum philoſo-
phia uerũ ipſum quoq; hominũ genus initio manauit.

Afb. 10. Diogenes Laertius, *Vitae et sententiae philosophorum.* Venezia, 1475. Fol. [4] v^{o}-[5] r^{o} - Cat. 55.

Incipit liber primus hystorie ecclesiastice.

VCcessiones sanctoꝝ apostolorū & tēpora q̄ a saluatore nostro usq; ad nos decurſa sunt queq; & qualia ī his erga ecclesie ſtatū gesta sint.qui ēt insignes uiri ī locis maxime celeberrimis ecclesiis prefuerunt.uel qui singulis quibusq; tēporibus. seu scribēdo seu docēdo uerbū dei nobiliter adstruxere. quiq; ēt uel quāti uel quādo noua cōtra religionē dogmata ꝓferētes.ad ꝓfundū erroris studio cōtentionis elapsi.falle scīēcie auctores se preceptoresq; professi sunt.passim uelut lupi graues gregē christi lacerātes.nec non & ea mala que iudeoꝝ gentē ꝑ insidias quas aduersū saluatorē moliti sūt uastatuerūt.quibus ēt modis:& quotiēs.quibusue tēporibus doctrīa christi & sermo diuinus a gētibus ipugnatus ē. quāq; his tēpestatibus usq; ad supplicioꝝ patientiā & ꝓfusionem sanguinis ꝑ uerbi dei ueritate certarūt. sed & martyria nostris susceptа tēporibus.atq; ī his domini & saluatoris nostri erga singulos quosq; unicū cleñtissimūq; subsidiū scribere mihi uoleti. nō aliūde sumēdū uidet exordiū. quā ab ipsa domini & saluatoris nostri iesu christi presētia corporali. Sed mihi ꝯso ueniā dari. Cōfiteor nāq; q̄d i hoc ope uiribus nostris maiora tēptamus.ut & fideliter & itegre q̄ sunt gesta narremus.& rudē ac nulli fere nostroꝝ digressam uiā huiuscemōi itineris primū audeamus incedere. Et licet deum ducē futuꝝ dominiq; saluatoris nostri certus sim nobis suffragia adfutura .hominū tamē nulla quibus possimus inniti cōspicimus precessisse uestigia.nisi ꝙ sparsim singulos quosq; tēporꝝ seu resꝝ gestarꝝ ad nos usq; idicia ac monimēta trāsmissa sūt. E quibus ꝯdā nobis luminū faces uelut in obscuro positis eminus accēdunt.& tanq̄ e sublimi specula qua nos gressū tēdere oporteat.ac uiā uerbi absq; errore dirigere.eorū tioribus āmonemur.Quecūq; igit̄ ꝓposito opi cōuēire credimus. ex his q̄d illi sparsim mēoratuerāt eligētes. ac uelut e rōabilibus cāpis doctoꝝ floſculos decerpētes. hystorica narratōe in unū corpus redigere

Afb. 11. Eusebius Pamphilus, *Historia ecclesiastica.* Mantova, 1479. Fol. [10] r^{o} - Cat. 60.

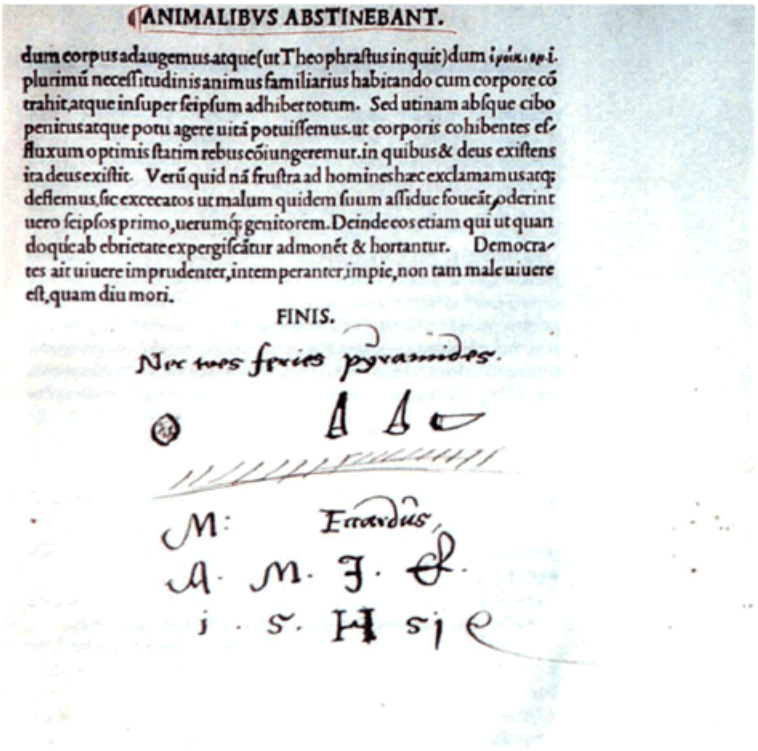
Afb. 12. Guilelmus Altissidiorensis, *Summa aurea.* Paris, 1500/1501. Voorplat. - Cat. 70.

Afb. 13. Guilelmus Altissidiorensis, *Summa aurea.* Paris, 1500/1501. Beletterde frontsnede. - Cat. 70.

Afb. 14. Hugo de Vinac, *Sermones dominicales.* [Straßburg, nicht nach 1482]. Voorplat en rug. - Cat. 79.

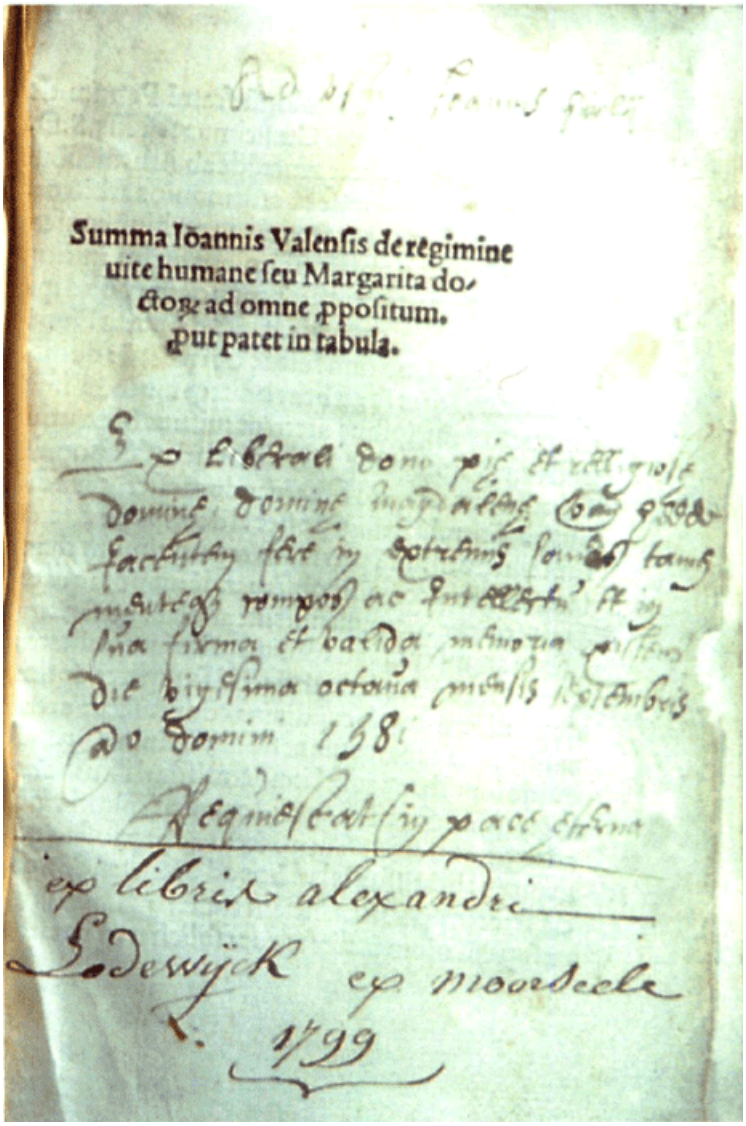

ANIMALIBVS ABSTINEBANT.

dum corpus adaugemus atque (ut Theophrastus inquit) dum ἐμφύεται ἐφ' ἑ. plurimũ necessitudinis animus familiarius habitando cum corpore cõ trahit, atque insuper seipsum adhiber totum. Sed utinam absque cibo penitus atque potu agere uitã potuissemus. ut corporis cohibentes efluxum optimis statim rebus cõiungeremur. in quibus & deus existens ita deus existit. Verũ quid nã frustra ad homines hæc exclamamus atq; deflemus, sic excecatos ut malum quidem suum assidue foueãt, oderint uero seipsos primo, uerumq; genitorem. Deinde eos etiam qui ut quan doquẽ ab ebrietate expergiscãtur admonẽt & hortantur. Democrates ait uiuere imprudenter, intemperanter, impie, non tam male uiuere est, quam diu mori.

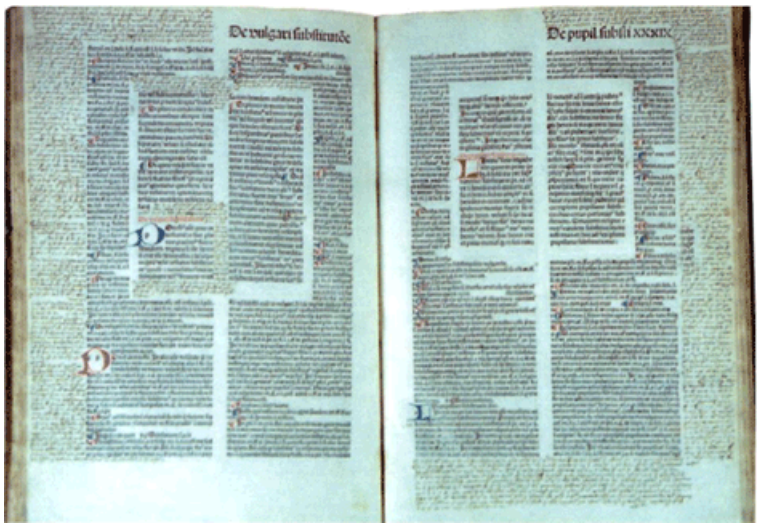
FINIS.

Nec tuos fervet pyramides.

Afb. 15. Jamblichus Chalcidensis, *De mysteriis Aegyptiorum*, *Chaldeorum*, *Assyriorum.* [E.a.]. Venezia, 1497. Fol. k4 r° - Cat. 83.

Summa Ioannis Valenſis de regimine
uite humane ſeu Margarita do-
ctoꝝ ad omne ꝓpoſitum.
ꝑut patet in tabula.

Afb. 16. Johannes Gallensis, *Summa collationum.* Venezia, 1496. Titelblad. - Cat. 86.

Afb. 17. Justinianus Imperator, *Institutiones.* Basel, 1486. Fol. ee7 v°-ee8 r° - Cat. 88.

Afb. 18. Nicolaus de Ausmo, *Supplementum Summae Pisanellae.* Nürnberg, 1488. Voorplat. Cat. 94.1.

In nomine dñi nostri ihu xpi amen. Incipit liber q dicitur supplementum.

Doñā summa

que magistruā seu pisanella vulgariter nūcupatur propter eius compēdiositatē apud cōfessores cōis inolevit. Et q; propter a⁹ abachicas quotationes nimium in suis quotis reperiuntur corrupte: ac propter ei⁹ brevitatē in plerisq; suis decisionib⁹ valde dubia: declaratione ⁊ suppletiōe indigens accessi ad cōem simplicius confessorū utilitatē quātum mihi dñs dederit decreui dictā summā emendatā ac cōem quotationē reducere: ac eius brevitati q̄ brevius valuero quod visū fuerit expedire: addendo supplendo ⁊ q; additio cognoscatur in eius p̄ncipio A in fine vo B littera ex rubeo ponēt: dicte sūme alphabeticā ordinē sequēdo: ⁊ paragraphos in marginibus per quotas notādo post p̄ncipiū capitulatā in predicta sūma cōputatē p̄ncipiū p. §. p⁹. Et p̄ dei gratiā hoc opus supplementū appellari potest. B.

Bbas in suo monasterio p̄ferre p̄t suis subditis p̄mā tonsurā duos ordines minores dūmodo sit sacerdos ⁊ man⁹ imposita sit ei ⁊ m̄ morē proficiendo x: extra ō eta. ⁊ quali. cū cōgnt. ⁊. 69. dis. grā vidē⁹. A. Ordines minores sūt ostiarius psalmista: ⁊ lectoratus: ⁊ exorcista: acholytatus. 21. di. clericos. ⁊ psalmista ⁊ lectorat⁹ videz sūt: vt p̄t colligi ex ter. ⁊ glo. dicti. c. cū cōtingat. Abbas aūt cōferre p̄t lectoratū dicto. c. cū contingat. ⁊. c. grā p̄sequenter. ostiariatū q̄ precedit: ⁊ sic istos duos: cū ad ordines non sit. procedendū p̄ saltū: vt extra ō cle. p̄ sal. primo. c. vno. B. Hoc eūs p̄t electus in abbatē si episcop⁹ differat eū benedicere: extra ō suppleue. p̄ela. statui mus. A. Ibi dicit̄ si episcop⁹ tertio cum humilitate ac devotiōe: sicut p̄mittē requisitus: abbates bñdicere forte renuerint: cisdē abbatib⁹ licebit p̄priōs monachos benedicere: ⁊ alia que ad officium bñdi p̄tinēt exercere: donec ipi epi⁹ summā suā recognoscant: ⁊ abbates bñdicere nō renuerint. B. Alienis aūt p̄ferre nō p̄t extra de priuil. abbates li. 6. A. Ibi dicit: Hec abbatibus licitū sit alios p̄ monasterio p̄ suo p̄ cōuersis: ⁊ qui ad illa confugerunt: ⁊ in quo ecclasticā ⁊ quasi episcopalē iurisdictionē obtinēt primā clericalē cōferre tōsurā nisi ei⁹ id̄ p̄petat ex pleno p̄fate sedis indulto. B.

Abbas ⁊ q̄libet conventualis prelat⁹ recipere debet monachos fugitivos. A. Adde: ⁊ electorem in. c. ne vagandi. j. allegato. B. Et ad clausū reducere satis ordinis disciplina: extra ō regula ne vagandi. A. Ibi incipit ne religiosi. vide infra apostasia. §. §. 2. B.

Utrū abbas possit licentiare subditos suos ad aliā religionem. Rñ. secūm Monaldū p̄t q̄dē licentiare ad equalem religionē de consensu capituli: aliē nō: ad minorē vo nō p̄t ar. 19. q. 3. Ratuimus. 12. q. 2. sine exceptiōe. De arto ri vo religione dic ve. j. religio. 5. §. p̄. A. Et ibi dictis p̄t colligi q̄ ad artiorem p̄t licentiare nisi cederet in grauē iacturā seu infamiā congregationis vt de trāsit. B. Ad episcopatus quoq; si subditus eligat̄: prelatus licentiare p̄t etiā nō requisito conventu: extra de elec. si religiosus in fi. li. 6. A. Intelligē si ia fuerit facta electionē aūt electioni futurē: vt in de. fi. extra de elec. vbi dicit̄: Cū concessa religioso a superiore suo licentia: vt electioni vel promissioni: siquā de ipso contigerit fieri: suū dare possit assensum ambitionis vitio vitz paret nullū eam existere volumus firmitatis. B.

Abbas vn⁹ nō p̄t p̄sidere i diversis monasteriis: extra de reli. do. c. vl. in fi.

Afb. 20. Nicolaus de Ausmo, *Supplementum Summae Pisanellae.* Nürnberg, 1488. Voorplat met sluitwerk en klavieren. - Cat. 94.2.

Afb. 21. A.F. Persius, *Satyrae.* Venezia, 1499. Titelblad. - Cat. 104.

Afb. 22. W. Rolevinck, *Fasciculus temporum.* [Straßburg, nach 1490]. Voorplat. - Cat. 113.

Afb. 23. Thomas de Aquino, *Super quarto libro Sententiarum.* Venezia, 1478. Fol. a2 r° - Cat. 122.

Afb. 24. G. Plinius C. Secundus, *Historiae naturalis libri xxxvii.* [Venezia, 1507]. Beletterde frontsnede. - Cat. 130.

Samenvatting

Deze incunabelverzameling weerspiegelt perfect de smaak van deze niet nader genoemde Vlaamse bibliofiel. Na studies klassieke filologie en geschiedenis nam zijn beroepsleven weliswaar een heel andere wending, maar dat belette hem niet om onvermoeibaar op zoek te gaan naar klassieke en humanistische teksten in goede uitgaven. Een aanzienlijk deel van de boeken is bovendien bewaard in een oude, in enkele gevallen zelfs oorspronkelijke band; enkele zijn afkomstig uit befaamde collecties als die van A. Ehrman (Broxbourne Library). Voor ongeveer een derde gaat het (vooralsnog) om unieke exemplaren in België.

Alle 128 uitgaven werden gecollationeerd en geïdentificeerd aan de hand van de bibliografische naslagwerken. Toch is de aandacht vooral uitgegaan naar de beschrijving van het exemplaar: band, herkomstgegevens, versiering, gebruikssporen. Dankzij een royale geste van de eigenaar kon de catalogus overvloedig met kleurenreproducties worden geïllustreerd.

Résumé

Cette collection d'incunables reflète parfaitement le goût de ce bibliophile flamand anonyme. Ayant à peine terminé ses études de philologie classique et d'histoire, et malgré une orientation toute différente dans sa vie professionnelle, il s'est mis inlassablement en quête de textes classiques et humanistes dans de bonnes éditions. En outre, une part importante des éditions s'y trouve dans une reliure ancienne, voire originale, provenant parfois de grandes collections comme celle de A. Ehrman (Broxbourne Library). Un tiers environ semble être, pour le moment, l'exemplaire unique en Belgique.

Chacune des 128 éditions a été collationnée et identifiée grâce aux répertoires bibliographiques, mais c'est l'exemplaire surtout qui a retenu notre attention particulière: reliures, notes de provenance, décoration, marques d'utilisation. Grâce à la générosité du propriétaire, ce catalogue a pu être abondamment illustré en couleurs.

Summary

This collection of fifteenth-century printed books perfectly reflects the taste of this anonymous Flemish bibliophile. Although he had to devote his active life to another task after having completed his studies of classical philology and history, he was able to build up a library of ancient and rare books. As a young book-lover, he started - and continued for the whole of his lifetime - to acquire classical and humanistic texts, well printed and often in excellent copies: old or original bindings, with prestigious provenances such as A. Ehrman (Broxbourne Library).

Each of the 128 editions has been collated and each copy has been carefully described, including the binding, the provenances, the decoration and users' marks.

Thanks to the generosity of the owner, the catalogue could be illustrated with colour reproductions.

Hendrik D.L. Vervliet
Simon de Colines, punchcutter
1518-1546[1]

In transalpine Europe, a coherent and aesthetically satisfying set of roman and italic letterforms, qualitatively equal (or perhaps even superior) to the best of Italian Renaissance typography, was introduced by Simon de Colines. With his stepson, Robert I Estienne, he was the foremost Paris printer of the 1520-40s. The date of his birth is unknown, but may be placed around 1490, his earliest types being traceable in the printing of Henry I Estienne from 1518 onwards.[2] After the latter's death in 1520, he became the new head of the Estienne press. Some time in 1521 or 1522, anyhow before August 1522,[3] he married Estienne's widow, *née* Guyonne Viart, thus becoming stepfather to her six children, two Higmans and four Estiennes. With more than 700 titles known, he was one of the most productive printer-publishers of his time.

Colines's life († 1546) and works have been studied by Renouard and more recently by Veyrin-Forrer and Schreiber.[4] Aspects of his type production have been reviewed by Barker, Amert and Vervliet.[5] Up to now, however, there is no complete and systematic survey of the typefaces he may have cut himself. The 1991 study of Amert certainly is the more detailed approach, but, as it omits the titlings, the Greeks and the types used by Colines in his earliest and latest years, the following update may be deemed useful.

There is no hard proof that Simon de Colines was a letter-engraver. Circumstantial evidence, however, is readily available, as four contemporary sources seem to reflect Colines's work as a punchcutter. Earliest are Colines's own colophons alluding to the excellence of 'his' types. From 1526 onwards he describes on occasion some work as printed 'suis typis' or even 'suis typis nitidissimis'.[6] Admittedly, not a very strong argument as other printers tend to use the same formula simply to indicate their ownership of the cases or to convey that they were responsible for the typesetting. But Colines's stepchildren were well aware of the quality of his types. Robert I Estienne praised Colines's second Bourgeois roman of 1523 as a 'belle lettre'.[7] Reginald Chaudière, who had married the elder of Colines's stepdaughters and had taken over the press after Colines's death in 1546, reassured his customers that he would continue to use Colines's letters emphasizing their 'elegance et beaulté'.[8]

1 The author is indebted to William Kemp, Montreal, for reading and correcting a first draft of this paper. He also wishes to express his sincere thanks to the many librarians, who kindly answered his everrecurring queries but which space forbids to be cited here.
2 Vervliet, 2002a. Full citations are quoted in the list of references, at the end of the article.
3 Coyecque, 1: 68, no. 304.
4 Renouard (1894); Veyrin-Forrer (1995); Schreiber (1995).
5 Barker (1974), Amert (1991; 2001); Vervliet (2002a).
6 Renouard, 1894, 68, 82, etc.
7 Armstrong, 1986, 325; see below § 6.
8 Renouard, 1894, 450.

Secondly, contemporary poets have frequently praised his skills as letter-engraver. Cortaesius, Bourbon, Sussannaeus celebrated his types.[9] A well known epigram of Joannes Vul-

9 Veyrin-Forrer, 1995, xiii.

teius (Visagier) is quite explicit, praising Colines, Estienne and (Francis?) Gryphius as follows:

> Inter tot, norunt libros qui cudere, tres sunt
> Insignes: languet caetera turba fame.
> Castigat Stephanus, sculpit Colinaeus: utrunque
> Gryphius edocta mente manuque facit.

(Vulteius, *Epigrammata,* Lyons, 1536, 54)[10]

Third, the coherent design of the typefaces used in his books points to a single hand. Moreover, their use is restricted to Colines's own press and those of his stepchildren (Robert Estienne from 1526, Francis Estienne from 1537 and Chaudière mainly from 1545/6 onwards) or those of his partners (mainly Blaubloom in the years 1529-1536). The limited distribution of these faces suggests that they were proprietary to their maker and that their engraver was not serving other presses.

Finally there are two documents indirectly originating from the elder Guillaume Le Bé. He must have known the aging Colines or learned about his reputation during an apprenticeship in the 1540-50s at Robert I Estienne's and Claude Garamont's premises. Le Bé later specialized in cutting music and Hebrew types. Towards the end of his life († 1598) he owned a unmatched collection of punches and matrices by Garamont, Granjon, and other contemporary masters; it became a basis for the main Paris typefoundry which was headed by four generations of Le Bés and two of Fourniers and lasted until the beginning of the nineteenth century.[11]

The first Le Bé document is an inventory of his typefoundry, preserved in an eighteenth-century copy in the hand of the elder Fournier.[12] The exact date of the lost original is unclear but it may have been written or updated by the younger Guillaume (II) Le Bé after 1608, a date which is affixed to the entry of an antiphonal music.[13] It probably dates from around 1618, as the inventory includes punches and matrices from the Du Chemin heritage.[14] The *c.*1618 Le Bé inventory regularly describes the founts by their size and the punchcutter's name. It mentions three romans by Colines; they are described below in §§ 9, 10 and 16.

The other Le Bé document is a memorandum of chiefly biographical notes about French punchcutters, typefounders and printers active in the sixteenth and the early seventeenth centuries. Its first part was compiled and written by the same Guillaume II Le Bé about 1643. His father evidently was the main source for the earlier part of the story. The memorandum cites Colines as a 'homme expert aux caracteres' and as instructor of Robert I Estienne in the craft of typefounding and punchcutting; it mentions a Petit-texte roman of Colines (probably his Minion; see § 10), his italics and, in a general way, that he was the first in France to copy the Aldine romans.[15]

10 Printers are three, who must be held the best Beside them pale and meagre all the rest: Stephanus for correction; Colines for the art Of cutting type; and Gryphius, for his part, Dexterity alike of hand and mind Being his, a master of them both we find. (Translation: Armstrong, 1986, 9)
11 Audin, 1933, 8.
12 Morison, 1957.
13 Morison, 1957, 25.
14 Audin, 1933, 8; Carter, 1967, p. 11, n. 6.
15 Carter, 1967, 15-6.

However, Colines's authorship of the types he used - allowing for some exceptions at the start and the end of his career - should not be overstated. It would be a misconception to think that Colines was the sole or anyhow one of the very few letter-cutters working in Paris. At the beginning of his career, about 1518-20, there were several of them and at its end they were numerous. Guillaume Le Rouge, the only other Paris type-engraver known by name,[16] may just about then have passed on, but exquisite gothic typefaces were still available in Paris, though I lack information whether new types were engraved or rather the old ones recast.

About 1519-21 Vatel engraved his two Greeks.[17] About he same time, an anonymous punchcutter provided Gourmont with the first typecast Hebrew[18] and was Gromors enabled to display a fresh Great-primer roman and an italic on Long Primer.[19] Desprez introduced in 1519 a new Saint-augustin;[20] Vidoue in 1521-23 a new Nonpareil roman[21] and Brevier roman.[22] Still about 1519, there was or were the punchcutter(s) making the rough Paris imitations of the R8.5 Basle capitals.[23] Towards the end of the 1520s Vidoue (or his engraver) produced his ornate imitations of the same R8.5 Basle capitals in several sizes,[24] while new Chevallon romans (rough, uncouth and much unlike the refined Colines types) had appeared a few years earlier. Finally, to conclude this surely incomplete survey, there is the 1529 italic of Jerome Denis which Moreau[25] associates with Nicolas Savetier.

And then, kindled no doubt by passionate discussions - as reflected in Tory's *Champfleury* (1529) and its Italian and German forerunners - how to restore the *vetustioris literae maiestas*, extolled by Petrarca and his disciples,[26] there follows in Paris the outburst of what has been labelled the 'Aldine revolution' with punchcutters as Augereau, Arnoul, Garamont, the mysterious Maitre Constantin, all listed by the Le Bé documents.[27] To this list I must add the conjectural work of the Estienne master, of Francis Gryphius and the shadowy minor masters, like those who engraved the Tory Greek and the two (or perhaps three) sets of his titlings, the Wechel, Buffet and Loys romans, and by the end of the 1530s, the Postel Arabic and the inept Vidoue Gros-canon roman (R280).

Colines's career as type-engraver can conveniently be divided into four periods, viz. first, a learning period from 1518 to 1522; then, from 1523 to 1531, the mature period; third, the years of the challenge of and confrontation with the Aldine revolution in Paris typography, say from 1531 to 1536; finally, a time of resting and harvesting, to 1546, the year of his death.

16 Carter, 1969, 117; Vervliet, 2002a, 274.
17 Vervliet, 2002, 13-15.
18 Moreau, 2: no. 2382; Secret, 1963, 269.
19 Moreau, 3: no. 107; Johnson, 1959, 97.
20 Moreau, 2: no. 2306.
21 Moreau, 3: no. 27.
22 Moreau, 3: nos. 429; 494.
23 Moreau, 2: nos. 1986, 2052, 2306; see below, § 1.
24 Kemp, 1991, 43, n. 51.
25 Moreau, 3: nos. 1646; 1746.
26 Petrucci, 1967, 68.
27 Vervliet, 1999, 7-8.

Colines's first period (1518-23) clearly is a learning phase. Starting namelessly at the press of Henry I Estienne (with Badius, then the leading humanist printer in Paris), he cut one fount a year: five romans and a Greek. See below, §§ 1-5 and 26. Intended to blend with Estienne's incunabular romans, Colines's early romans retain most characterics of the Basle style, the broad E and H, the downward-beaking G (a feature which Colines seems to have fancied), the doubly-serifed M and N, the tilted-bowl e, the heavy g with oversized top, the stunted extenders, the heavy arms of z, the lozenge-shaped punctua-

tion. However, in some of these earlier letterforms - see his dotted i, idiosyncratic R, most of his woodcut initials and title headings - a new sensibility and consideration for the elegance of humanist lettering seem to surface. Colines's earliest period (1518-22) has been studied by Vervliet.[28]

Colines's mature period starts in 1523 with three new typefaces, a Bourgeois roman (63 mm/20 lines) and two titlings of 4 mm and 5.5 mm respectively. See below, §§ 6-8. With a series of open outlined 12 mm (probably woodcut) initials, they are the characteristic faces of a popular series in sextodecimo of parts of the bible, published from 1523 onwards under the editorship of his stepson Robert I Estienne and constantly reprinted by Colines. The Bourgeois was praised by Robert I Estienne, who described it as a 'belle lettre'.[29]

The new founts are designed boldly and forcefully. With six larger-sized romans appearing at Colines's press in the following seven years, they constitute a coherent group of bold romans. They are distinctive for Colines's publications and may therefore be attributed to him. They are the first romans cut in France whose designs clearly outclass the Basle typefaces, the then current standard North of the Alps. They can fully compete with the renowned Aldine models.[30]

For sure, Colines's romans only gradually shook off the archaisms present in his earliest production and borrowed from the fifteenth-century Venetian and the subsequent Basle romans. At least until the early 1530's, Colines's romans retain the heavier weight of the older designs and withstand the general vogue for an airy lightness, introduced in Parisian typography in the 1520's, mainly but not exclusively by Tory's woodcuts (1525) and by the new romans of Estienne (1530), Augereau and Gryphius (1531). This is especially perceptible in Colines's lower case sorts, where archaisms remain as in the tilted-bowl e, the g with broad upper and lower counters, the stroked i in the ligatures fi and si, the unflared y, the z with thin diagonal, the oversized comma and the lozenge-shaped colon, period, question-mark.

The capitals, however, have lost most reminiscences of the Basle style, the only conspicuous exceptions being the E, which stays broad, and the G with a downward beak. Their design can be considered as the first proper typographic rendering, North of the Alps, of the classical *capitalis monumentalis*, well before this was popularized there by the treatises of Dürer (1525) and Tory (1529); at any rate, they are clearly more elegant than the preceding Ratdolt, Froben and Strasburg titlings.[31]

We have no clue to decide under what influences Colines redrew their design. He could have had knowlegde of earlier treatises of Damianus Moyllus (1483) and Luca de Pacioli (1509); he may have found inspiration in first French manuscripts written in the first decades of the 1500s in the *littera humanistica*[32] or in the Aldine type designs of Francesco Griffo, or in the sketches which Tory may have shown. Tory about 1522 had returned from Rome and precisely in 1524 resumed his publishing activities, indeed at Colines's press.[33] Most type historians tend to consider Tory as

28 Vervliet, 2002a.
29 Armstrong, 1986, 325.
30 Barker, 1974, 8.
31 Johnson, 1937.
32 Sterling, 1975; Plummer, 1982, nos. 126 sqq.; Orth, 1983; Avril-Reynaud, 1993, 300, 322, 412-4; Marin, 2000, 183.
33 Barker, 1974, 7, n. 10.

the most likely source of Colines's inspiration. However, some restraint may be in order here. Unlike Colines, Tory was a rather poor typographer, as far as both his style and cases are concerned. His *Champfleury* did not provide any

model for lower case romans nor did Colines (or any other contemporary letter-cutter) follow the patterns and ratios of the capital letterforms advocated by Tory.

During this second period Colines cut also two italics, and one (or two) Greeks. The first italic is a splendid English-sized chancery italic which easily rivals the best of the Italian designs. The second is small-sized Bourgeois in the Aldine fashion. Colines's italics remained unequalled until the arrival about 1543 of Robert Granjon in this domain. See below, §§ 22-23. The Greek is the renowned Sophocles Greek of 1528. It is the first decent Greek cursive to be cut in France. The other Greek is a small-sized face, less elegant and whose attribution to Colines is questionable. See below, §§ 27-28.

The third period of Colines's type production starts in 1531. It is a time of challenge by and confrontation with the newly styled Estienne romans in three sizes, which by the end of 1530 revolutionized Paris roman type design.[34] In several aspects they are the antipodes of Colines's preferences. They were light and airy. They respected the proportions of the classical epigraphic capital and embraced most features of the Aldine romans, with capitals somewhat below the ascender line, the narrow E, F, S, the one-eared M, the lower case e with horizontal bar, the z with heavy diagonal. I do not know who engraved the Estienne romans, although in the *c.*1618 Le Bé inventory[35] the smaller of them types is referred to as the 'Saint Augustin Sylvius de Coline'.[36] The attribution to Colines is puzzling and must be an error - one of the very rare in that document.[37] In fact, the Sylvius roman (or any other of the new Estienne founts) does not occur in Colines's printing, though Colines engraved a close copy of it in 1533. This is described below in § 16.

As the engraver of the new Estienne romans, Garamont is cited frequently - in my opinion, somewhat overhastily. I rather guess Robert I Estienne contributed substantially to the design of the new romans, though not in their actual cutting. Estienne has been praised appropriately as a scholar and publisher. But his merits as a typographer should not be underrated.[38] From 1530 onwards his headlines switch from roman capitals to a large-sized lower case roman introducing for the next decades a new style in title-page design. About the ideal form of roman type too, he probably had personal ideas and his schooling in the craft of typefounding and punchcutting is reported by Guillaume II Le Bé.[39] But as yet I have no name to propose as to who may have done the letter-cutting of that paramount distinction.

It is not simple to determine the relation, whether friendly or strained, of Colines with the most famous of his stepsons. When the latter, after marrying the well-endowned Perrette Bade in 1526, moved into the family mansion (causing Colines to move out) and started his own printing office, he obtained founts (or matrices) of the Colines's current roman and Greek types, some of which he continued to use unto well into the 1530s. But he had no access to the updates or to the new Colines Greek or italics, at least not before Colines's death in 1546. Moreover, Colines co-published or printed several titles for Robert's eldest brother, Francis, but, so far

34 Barker, 1974; Kemp, 1991.
35 Morison, 1957, 18.
36 Carter, 1967, 40, n. 15.
37 Veyrin-Forrer, 1956, 107-112; 1987, 6-7.
38 Black, 1936, 437-41; Martin, 2000, 188-91.
39 Carter, 1967, 16.

as I know, not for Robert. However, before suggesting a conflictual separation of Colines and Robert Estienne in 1526, it would be better to wait for the results of a study of initials, which both printers possibly shared.[40]

40 Rawles, 1988.

Anyhow, other Paris type-engravers, such as Gryphius or Augereau, were eager to follow the new Estienne roman letter design. After a couple of years Colines too bowed to the new trend. He revised most of his romans bringing them more in line with the lighter fashion. The only conspicuous exception is his 8.5 mm titling, described below in § 13, but which he used more sparingly from 1536 onwards.

In the area of italics, Colines's superiority remained unchallenged. He added two more sizes, the first, a chancery italic, on Great Primer, the other, an Aldine italic, on Pica (§§ 24-25). For years, they remained miles ahead of what Estienne and other Paris printers could offer in this respect.

Colines's fourth period starts in 1536 and lasts until his death ten years later. I have titled it a period of resting and harvesting. The customary production of one new typeface a year ceases. The two type faces which appear in this period were probably not of his own cutting. See below, §§ 20-21.

This paper attempts to catalogue exhaustively the types Colines may have cut. But it does not include typecast flowers and decorative materials or woodcut lettering, however important these may be for a full appreciation of Colines's aesthetics. Nor does it include the older typefaces used by Colines and taken over from Henry I Estienne (2 romans, 2 gothic texturas, one Greek)[41] or acquired on the local market (one Bastarda; some uncials).

The paper describes 28 founts Colines may have cut (21 romans, 4 italics, 3 Greeks). There are, however, three or four founts missing: an early roman, one (or two) Hebrews, and a small gothic Rotunda. The early roman is a Great Primer roman (116 mm) used by Henry I Estienne for his 1516 Dioscorides edition.[42] Theoretically, this roman falls within the time frame one might envisage for a young Colines starting out as a punchcutter. Its design clearly betrays a lack of experience in handling roman letterforms. Could it be the first hesitating step of an as yet inexpert Colines? Some resemblances with later Colines romans were suggested by Amert.[43] But three points seem to contradict this hypothesis. The first is the complete incongruity of the letterforms with those I can observe in the other early work arguably by Colines. Secondly, it reappears from 1517 onwards at the presses of Didier Maheu and Guillaume Le Rouge. The latter belongs to a family of illuminators and punchcutters. Perhaps he may be credited with this rough roman (and a square Greek of the same low quality appearing in the Le Rouge imprint). Finally, the fount was never used by Colines.

The Rotunda is used for the lemmata of the Colines/Du Pré editions of Gagny's *In Pauli epistolas scholia*, 1538 sqq.[44] The Hebrew fount (or founts) occurs in the various editions of Erasmus's *Colloquia* (a few lines in the *Convivium religiosum*) and in the Colines/Du Pré 1541 folio Bible.[45] My guess is that Colines acquired them on the local market. But it is best to await further research on both the Paris gothics and Hebrews before attempting an attribution.

41 Vervliet, 2002a.
42 Moreau, 2: 366, no. 1334.
43 Amert, 2001, 24.
44 Schreiber, 1995, 154, 163, 201.
45 Schreiber, 1995, 175.

The following notes describe 21 romans, 4 italics and 3 Greeks making a total of 28 typefaces. They are presented in chronological order according to the date of the earliest publication in which I have been able to trace the fount, viz.

A. Roman types

1. Colines's roman titling on Two-line Great Primer or Deux points de Gros-romain (1518)
2. Colines's first English-bodied roman or Saint-augustin (1519)
3. Colines's first Bourgeois roman or Gaillarde (1520)
4. Colines's first Small Pica roman or Philosophie (1522)
5. Colines's first roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1522)
6. Colines's second Bourgeois roman or Gaillarde (1523)
7. Colines's roman titling on Two-line Brevier or Deux points de Petit-texte (1523)
8. Colines's second roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1524)
9. Colines's second Small Pica roman or Philosophie (1525)
10. Colines's Minion roman or Mignonne (1526)
11. Colines's second English-bodied roman or Saint-augustin (1526)
12. Colines's first Great Primer roman or Gros-romain (1528)
13. Colines's roman titling on Two-line English or Deux points de Saint-augustin (1529)
14. Colines's second Great Primer 'Terentianus' roman or Gros-romain (1531)
15. Colines's Nonpareil roman (1533)
16. Colines's third English-bodied roman or Saint-augustin (1533)
17. Colines's third Great Primer roman or Gros-romain (1533)
18. Colines's third Bourgeois roman or Gaillarde (1536)
19. Colines's Pica roman or Cicero (1536)
20. The 'Fin|é' Two-line Double Pica roman or Gros-canon (1536)
21. The 'Ammonius' Double Pica roman or Gros-Parangon (1542)

B. Colines's Italics

22. Colines's chancery italic on English or Saint-augustin (1528)
23. Colines's Bourgeois italic or Gaillarde (1530)
24. Colines's Great Primer chancery italic or Gros-romain (1532)
25. Colines's Pica italic or Cicero (1534)

C. Colines's Greeks

26. Colines's first Greek Pica or Cicero (1522)
27. Colines's Greek Minion or Mignonne (1527)
28. Colines's 'Sophocles' Greek on English or Saint-augustin (1528)

A table at the end of this paper displays the typefaces by size.

In the rubric of the type size the descriptions of the founts below use the following formula:

20 the measurement of 20 unleaded lines in mm
x the height of a short lowercase in mm
: the height of an average capital (preferably an I or H) in mm.

In spite of their mathematical look, all measurements are approximate. The measurement of 20 unleaded lines is exposed to change with the typefounders mould, which mostly was borrowed from printer's stock or was locally made.[46] Even in different copies of the same impression or on different pages of the same impression uneven wetting may cause the handmade paper shrinking differently and yielding slightly different measurements. Finally, the apparent measure of single sorts can be inflated by a coarse inking or hard to ascertain because of unevenly designed sorts. The values given in Anglo-American and Didot points are only rough equivalents to the sixteenth-century type sizes. Similarly the reconstructed ancient size names are at best approximate projections.[47] Size names are documented in several Paris contracts from the 1520s onwards. Some standardisation occurred, albeit with notable regional differences, only after the middle of the sixteenth century, *i.e.* after Colines's death, and it is not sure that Colines would have used these terms or that he even would have understood them.

The rubric on ‘Early appearances’ does not attempt completeness. Intended to give a rough idea of the spread and lifetime of the face, it is to be considered merely as an indicative, not as an exhaustive listing (it will be a pleasure to receive corrections and additions). Moreover, it mentions the names of printers, booksellers and publishers indiscriminately.

Illustrations are at actual size and unretouched.

46 Gaskell, 1974, 15-6.
47 Tarr, 1946; Richardson, 1990.

A. Roman Types

1. Colines's roman titling on Two-line Great Primer or Deux points de Gros-romain (1518)[+]

This titling is the first Parisian answer to a well designed 8.2 mm roman titling, appearing in 1517 at the Froben press in Basle and probably cut by Peter II Schoeffer (Vervliet, 1968, 238; Carter, 1969, 110). The Basle roman became rapidly very popular throughout Europe but infiltrated into French typography only at the very end of the 1520s, in particular through the presses of immigrant printers, such as Badius, Morrhy, Wechel, Loys in Paris and Gryphius in Lyons.

This Parisian titling occurs only in Henry Estienne's last years of activity (1518-20) and thereafter in the printing of his successor Colines or stepson Damien Higman. The publication in which this titling first was seen was also sold by Regnault I Chaudière, who was to become Colines's stepson-in-law in 1521/22 and in 1546 eventually his successor.

The titling, I presume, was one of the earliest typefaces from Colines's hand. The face clearly is immature and rather weakly designed, but some letters, as for example the M and R, are in his style. Colines used it first for headlines on title-pages, later as initials for chapter beginnings. In the first function it was rapidly superseded by the typical Colines titling on a somewhat smaller body (8.5 mm) introduced about 1529.

The present Colines titling is of a much better quality than the rough 8.5 mm titling appearing from the summer 1519 onwards at the presses of P. Vidoue, N. Desprez, G. Desplains, J. Badius, N. de La Barre, P. Gromors, A. Bocard, among others (Shaw, 1981, 332, n. 9) and in some Low Countries imprints (Vervliet, 1968, 234).

[+] *Size:* Two-line Great Primer (Deux points de Gros-romain); 40/36 Anglo-American/Didot points; : 9.5 mm.
First seen in: 2 September 1518, Paris, H. I Estienne & R. Chaudière (J. Tixier, *Specimen epithetorum;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 190; Moreau, 2: 507, no. 1961).
Early appearances: Paris: 1520, S. de Colines; 1522, D. Higman.
Key letters: Capital E with long lower arm; blunt serifs of N; large bowl of P; slanted S; both top serifs of T slanting to the right.
Literature: Vervliet, 2002a, 287-8, fig. 6a-b.

Fig. 1a. Colines's roman titling on Two-line Great Primer as it appears on the title-page of the second volume of J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520. Courtesy of the City Library Antwerp.

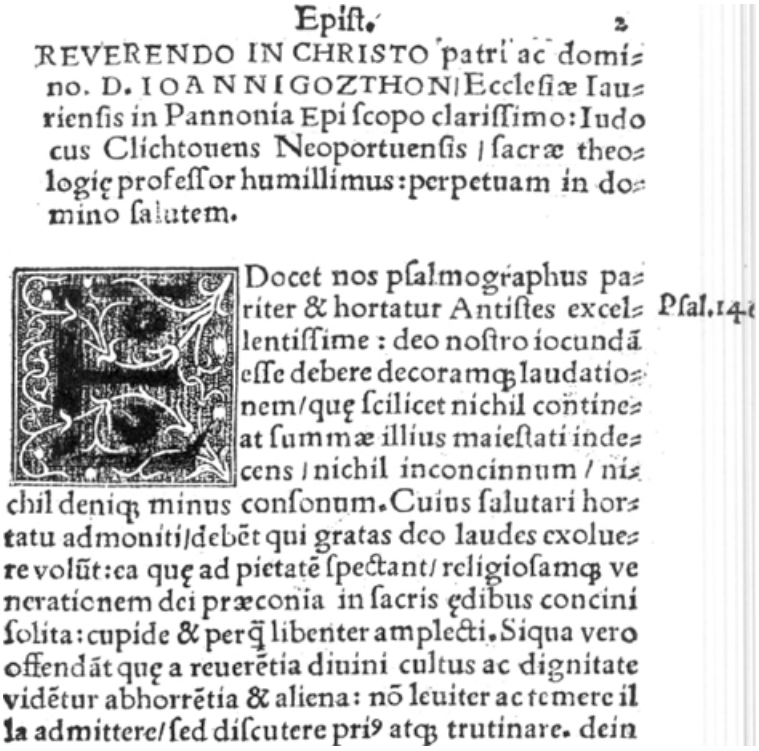

Fig. 1b. Colines's roman titling on Two-line Great Primer assembled from J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520. Courtesy of the City Library Antwerp.

2. Colines's first English-bodied or Saint-augustin roman (1519)[+]

Up to 1519 the range of roman text types used by Henry I Estienne was rather limited; his Great Primer or Gros-romain (102 mm) and Pica or Cicero (78 mm) were old designs belonging to the standard equipment of an average Parisian printing office of the early sixteenth century; both date from the end of the fifteenth century. See Vervliet, 2002a, §§ 1 and 3.

The Saint-augustin is a close copy on reduced body of the old Great Primer used by Henry I Estienne. In 1520 a new lower case g and dotted i were added to it; the new sorts may be seen in the first and last quires of the Estienne-Colines Montholon of October 1520 (Moreau, 2: 615, no. 2429). In 1522 the capitals E, M, N and R were amended. Date, evolution and distribution of the typeface tentatively point to a young Colines. In 1526 he introduced a new Saint-augustin, described below § 11.

Epiſt. 2
REVERENDO IN CHRISTO patri ac domi=
no. D. IOANNI GOZTHON Eccleſiæ Iau=
rienſis in Pannonia Epiſcopo clariſſimo: Iudo
cus Clichtouens Neoportuenſis ſacræ theo=
logię profeſſor humillimus: perpetuam in do=
mino ſalutem.

Docet nos pſalmographus pa=
riter & hortatur Antiſtes excel= Pſal.14
lentiſſime: deo noſtro iocundā
eſſe debere decoramq; laudatio=
nem/quę ſcilicet nichil contine=
at ſummæ illius maieſtati inde=
cens / nichil inconcinnum / ni=
chil deniq; minus conſonum. Cuius ſalutari hor=
tatu admoniti/debēt qui gratas deo laudes exolue=
re volūt: ea quę ad pietatē ſpectant/ religioſamq; ve
neratione dei præconia in ſacris ędibus concini
ſolita: cupide & perq̄ libenter amplecti. Siqua vero
offendāt quę a reuerētia diuini cultus ac dignitate
vidētur abhorrētia & aliena: nō leuiter ac temere il
la admittere/ſed diſcutere priꝰ atq; trutinare. dein

Fig. 2. Colines's English-bodied roman as it appears in J. Clichtove, *De necessitate peccatae Adae,* Paris, Henry I Estienne, 1519, fol. a2. The small capital Z in the 3rd line is a wrong sort. Courtesy of the University Library Ghent.

[+]*Size:* English (Saint-augustin); 13/12 Anglo-American/Didot points; 20 90 × 2:3 mm.
First seen in: 4 August 1519, Paris, H. I Estienne (J. Clichtove, *De vita et moribus sacerdotum;* Leuven University Library, Theo. P 279. 106. 4/Q*; Moreau, 2: 521, no. 2019).
Early appearances: Paris: 1520, S. de Colines.
Key letters: High-barred capital A; high-stemmed G; M and N with double upper serifs; splayed M with centre above the base-line; angular link of lower case g. Lozenge-shaped colon and period. Small capitals (perhaps the capitals of the first Small Pica, described in § 4) much like those of the Tholoze 1499 Pica roman (Vervliet, 2002a, § 3), but a bit smaller (: 2.4 vs: 2.6 mm). Capital K and lower case k are lacking.
Variant letters: At various times but beginning end 1520 some sorts were recut, thus a lower case g with rounded link and small upper bowl. In 1522, the capitals E (long lower arm), M (centre descending to base-line), N (single left top serif) and R (small bowl) were recut.
Literature: Vervliet, 2002a, 288-90, fig. 7.

3. Colines's first Bourgeois or Gaillarde roman (1520)[+]

The Montholon edition of October 1520 is one of Henry I Estienne's last and probably Colines's first; Estienne's name appears on the title-page and in the colophon, but in the privilege Simon de Colines is quoted (Schreiber, 1995, 3). Besides the usual Gros-romain and Cicero romans of Estienne it exhibits the three new types which I think Colines had created up to then: the 9.5 titling of § 1, the 90 mm Saint-augustin of § 2 and this new Bourgeois or Gaillarde. It is a faithful copy of Colines's English-bodied roman, described above in § 2, though on a smaller body. The face occurs in two versions, Montholon's quire a and its last quires (from ggg onwards) exhibiting the revision. Pierre Viart used the second state in a publication which tentatively has been dated 1516 but rather should be put back into the 1520s (Moreau, 2: 364, no. 1326). More research is needed to ascertain whether the roman in this size, used by the anonymous press of the Crowned Dolphins (Moreau, 3: 155, no. 415), is this type in its second state.

In 1523 Colines introduced a new and more mature Bourgeois roman, described below in § 6.

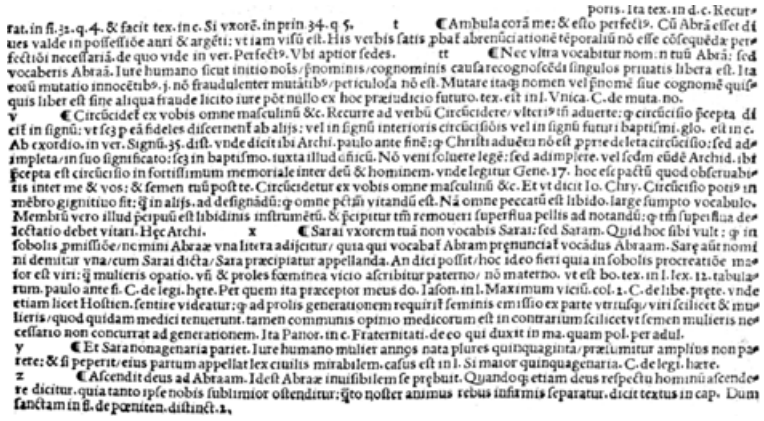
[+]*Size:* Bourgeois (Gaillarde); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 63 × 1.3:2 mm. *First seen in*: 26 October 1520, Paris, H. I Estienne (J. de Montholon, *Promptuarium divini iuris & vtriusque humani;* Antwerp City Library, Rar E 2728; Moreau, 2: 615, no. 2429; Schreiber, 1995, 3-4, no. 1).

Early appearances: Paris: 1521, S. de Colines, P. Viart; 1524, R. I Chaudière.
Key letters: Capital A with left top serif; high-stemmed G; M and N with double upper serifs; M with centre above the base-line; angular link of lower case g. Lozenge-shaped colon and period.
Variant letters: End 1520 some sorts were revised, thus a capital A without top serif, M with counter descending to the base-line; a lower case g with rounded link and small upper bowl.
Literature: Vervliet, 2002a, 290-2, fig. 8a-b.

septem horas canonicas: sed iste horę diuino iure determinatę non sunt. Vnde officiū/seu determinatio & distinctio officii/est de iure positiuo: sed septies in die laudare/est de iure diuino. Ex quo inferri potest/q papa licite potest dispensare circa mutationē officij: sed non vt ad nullum officium dicendū clericus teneatur. Ita dicit Panor. in c. 1. colū. 2. in versi. Nota ibi septies. de cele. missa. De istis autē horis & mysterijs in ipsis repręsentatis/Glosa in d. c. 1. in verb. Septenarius/dat carmia subsequētia. Hęc sunt septenis propter quę psallimus horis
Matutina ligat Christum qui crimina purgat: Prima replet fputis: causam dat tertia mortis. Sexta cruci nectit latus eius nona bipartit. Vespera deponit/tumulo completa reponit. Non sunt itaq; iste horę cōpetentib⁹ horis necessario persoluendę a dicentibus officium in priuato: sed secus est in persoluētibus in publico seu in choro. Sunt enim a talibus horę competētes in hoc septenario persoluendo obseruādę. Ita cōcludit Panor. in d. c. 1. colū. 2. Verum est tamē q; vbi clericus nulla honesta causa prępeditur/aut prępediri timet: non debet anticipare/aut postponere etiam in priuato officiū suum. Vnde refert Io. An. in d. c. 1. de quodā sancto eremita/quē angelus pascere solebat/modo vtis bonis/modo agrestibus/modo marcidis: qui de tanta vtarū diuersitate angelum percunctatus: audiuit. Se bonas vtas accipere diebus quibus debito & cōpetēti tempore officiū persoluebat: Agrestes/quādo anticipabat seu horam debitā prąueniebat: Marcidas vero/quando exsolutionē officij nimis differebat. Qui autē ad has septē horas canonicas tenēatur? Cōmunis resolutio est: q omnes beneficiati/tā etiā in nullo sacrorū ordinū constituti sint: tenentur ad hoc officium septē horarū. quia propter officiū datur beneficium. c. fi. de rescrip. lib. 6. quia qui de altari viuit/altari debet seruire: sicut ecōtra c. Cum sedm apostolū. de prębend. Illud procedit etiā in beneficiatis absentibus causa studiorū: & deseruientibus beneficio suo per vicarium. Nam nichilominus tenentur ad dicendas horas canonicas in priuato. nec liberātur dicendo officium verbi parę virginis Marię. Ita sentit Io. An. in d. c. 1. dū dicit/q libenter vidisset statutū fuisse factum ab ecclesia: vt clerici saltem in minoribus beneficiati & non curati/ excusarētur occasione studij ab officio dicēdo/deseruiē do ecclesiæ per vicarium: & dicendo officiū beatę Marię virginis. Et hanc opi. Panor. ibi colū. 4. dicit esse veriorem & tutiorē. Sed difficultas est: an non dicēs officium ex negligētia: ad fructuū beneficij restitutionē teneatur? In hac difficultate doctores canonistę sunt varij. Calde. enim in d. c. 1. de cele. missa. & in c. Cum tu. de vsu. tenet q sic: & idem tenet Dominicus in c. Si canonici §. Sciturī. de offi. ordi. in 6. 3. 44. distin. in summa. in. 1. colū. Contrariā tamē opinionē tenet Panor. in d. c. 1. colū. fi. dicens q opi. Calde. est nimis rigida. Non em̄ pro sua opi. militant o ino rationes quibus mouetur. In primis nāq; non obstat q beneficiū detur propter officium: quia imo beneficiū non datur simpliciter propter officiū/sed etiam vt clericus assumptus in sorte domini viuat de patrimonio Christi/& non mendicet. 93. dist. c. Diaconi. Secūdo non obstat q clericus ppter non residentiā/ priuetur beneficio & fructibus beneficij: & sic q iste priuari debeat cum in effectu non dicatur residere. Sed certe quis propter non residentiā possit clericus priuari beneficio: non tamē reperitur q arcāt ad restitutionē frū-

Fig. 3a. First state of Colines's first Bourgeois roman as it occurs in J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520, vol. 2, fol. vii. Courtesy of the City Library Antwerp.

poris. Ita tex. in d. c. Recurrat. in fi. 32. q. 4. & facit tex. in c. Si vxorē. in prin 34. q. 5. t ¶ Ambula corā me: & esto perfect⁹. Cū Abrā esset diues valde in possessiōe auri & argēti: vt iam visū est. His verbis satis pbat abrenūciationē tēporaliū nō esse cōsequēdā perfectiōi necessariā. de quo vide in ver. Perfect⁹. Vbi aptior sedes. tt ¶ Nec vltra vocabitur nomen tuū Abrā: sed vocaberis Abrahā. Iure humano sicut initio nois / ꝓnominis / cognominis causa recognoscēdi singulos primatis libera est. Ita eorū mutatio innocētib⁹. j. nō fraudulenter mutātib⁹ / periculosa nō est. Mutare itaq; nomen vel ꝓnomē siue cognomē quisquis liber est sine aliqua fraude licito iure pōt nullo ex hoc præiudicio futuro. tex. est in l. Vnica. C. de muta. no.

v ¶ Circūcidet ex vobis omne masculinū &c. Recurre ad verbū Circūcidere / vltr⁹ tñ aduerte: q circūcisio ꝓcepta dicit in signū: vt sc3 p eā fideles discernent ab alijs: vel in signū interioris circūcisiōis vel in signū futuri baptismi. glo. est in c. Ab exordio. in ver. Signū. 35. dist. vnde dicit ibi Archi. paulo ante finē: q Christi aduēta nō est ꝓprie deleta circūcisio: sed adimpleta / in suo significato: sc3 in baptismo. iuxta illud euāgelicū. Nō veni soluere legē: sed adimplere. vel sedm eūdē Archid. ibi ꝓcepta est circūcisio in fortissimum memoriale inter deū & hominem. vnde legitur Gene. 17. hoc erit pactū quod obseruabitis inter me & vos: & semen tuū post te. Circūcidetur ex vobis omne masculinū &c. Et vt dicit Io. Chry. Circūcisio potiꝰ in mēbro gignitiuo fit: q̄ in alijs. ad designādū: q omne pctm̄ vitandū est. Nā omne peccatū est libido. large sumpto vocabulo. Membrū vero illud pcipuū est libidinis instrumētū. & ꝓcipitur tm̄ remoueri superflua pellis ad notandū: q tm̄ superflua delectatio debet vitari. Hęc Archi. x ¶ Sarai vxorem tuā non vocabis Sarai: sed Saram. Quid hoc sibi vult: q in sobolis ꝓmissiōe / nomini Abraæ vna littera adijcitur / quia qui vocabat Abram prænunciat vocādus Abraam. Sarę aūt nomini demitur vna / cum Sarai dicta / Sara præcipitatur appellanda. An dici possit / hoc ideo fieri quia in sobolis procreatiōe maior est viri: q̄ mulieris opatio. vñ & proles fœminea vicio ascribitur paterno / nō materno. vt est bo. tex. in l. lex. 12. tabularum. paulo ante fi. C. de legi. hęre. Per quem ita præceptor meus do. Iason. in l. Maximum vicīū. col. 1. C. de libe. prę̄te. vnde etiam licet Hostien. sentire videatur: q ad prolis generationem requirit seminis emissio ex parte virtusq; / viri scilicet & mulieris / quod quidam medici tenuerunt. tamen communis opinio medicorum est in contrarium scilicet vt semen mulieris necessario non concurrat ad generationem. Ita Panor. in c. Fraternitati. de eo qui duxit in ma. quam pol. per adul.

y ¶ Et Sara nonagenaria pariet. Iure humano mulier annos nata plures quinquaginta / præsumitur amplius non parere: & si peperit / eius partum appellat lex ciuilis mirabilem. casus est in l. Si maior quinquagenaria. C. de legi. hæte.

z ¶ Ascendit deus ad Abraam. Ideo Abraæ inuisibilem se prębuit. Quando q̄ etiam deus respectu hominū ascendere dicitur. quia tanto ipse nobis sublimior ostenditur; q̄to noster animus rebus infirmis separatur. dicit textus in cap. Dum sanctam in fi. de pœniten. distinct. 1.

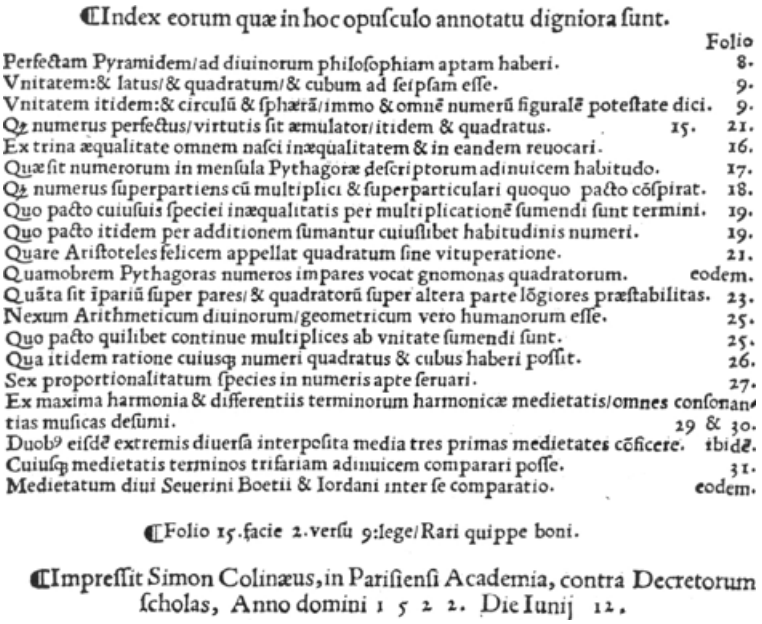
Fig. 3b. Second state of Colines's first Bourgeois roman as it occurs in J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520, vol. 1, fol. vii. Courtesy of the City Library Antwerp.

4. Colines's first Small Pica or Philosophie roman (1522)[+]

I have only seen this Small Pica appearing in J. Lefevre d'Etaples's, *Epitome... in libros arithmeticos... Boetij* of 1522 (Moreau, 3: 137, no. 346). But I guess that a more thorough search will yield earlier occurrences. Anyhow, it was a little used face, Colines apparently preferring to use the 1499 Tholoze Pica (Vervliet, 2002a, 279-81, fig. 3) and from 1524 onwards the famous second Small Pica roman of § 9 below. Its relation of the 1519 Saint-augustin small capitals, mentioned above in § 2, deserves further research.

[+] *Size:* Small Pica (Philosophie); 10.5/10 Anglo-American/Didot points; 20 75 × 1.5:2.5 mm.

First seen in: 12 June 1522, Paris, S. de Colines (J. Lefevre d'Etaples, *Epitome... in libros arithmeticos... Boetij;* Copenhagen University Library, Fol. 7-17 (00030); Moreau, 3: 137, no. 346).
Key letters: Splayed and singly-serifed capital M; two forms of Q; horizontally-barred lower case e; dotted i; flared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon and period.

¶Index eorum quæ in hoc opuſculo annotatu digniora ſunt.

	Folio
Perfectam Pyramidem/ad diuinorum philoſophiam aptam haberi.	8.
Vnitatem:& latus/& quadratum/& cubum ad ſeipſam eſſe.	9.
Vnitatem itidem:& circulū & ſphærā/immo & omnē numerū figuralē poteſtate dici.	9.
Q; numerus perfectus/virtutis ſit æmulator/itidem & quadratus. 15.	21.
Ex trina æqualitate omnem naſci inæqualitatem & in eandem reuocari.	16.
Quæ ſit numerorum in menſula Pythagoræ deſcriptorum adinuicem habitudo.	17.
Q; numerus ſuperpartiens cū multiplici & ſuperparticulari quoquo pacto cōſpirat.	18.
Quo pacto cuiuſuis ſpeciei inæqualitatis per multiplicationē ſumendi ſunt termini.	19.
Quo pacto itidem per additionem ſumantur cuiuſlibet habitudinis numeri.	19.
Quare Ariſtoteles felicem appellat quadratum ſine vituperatione.	21.
Quamobrem Pythagoras numeros impares vocat gnomonas quadratorum.	eodem.
Quāta ſit īpariū ſuper pares/& quadratorū ſuper altera parte lōgiores præſtabilitas.	23.
Nexum Arithmeticum diuinorum/geometricum vero humanorum eſſe.	25.
Quo pacto quilibet continue multiplices ab vnitate ſumendi ſunt.	25.
Qua itidem ratione cuiuscp numeri quadratus & cubus haberi poſſit.	26.
Sex proportionalitatum ſpecies in numeris apte ſeruari.	27.
Ex maxima harmonia & differentiis terminorum harmonicæ medietatis/omnes conſonantias muſicas deſumi. 29 &	30.
Duob9 eiſdē extremis diuerſa interpoſita media tres primas medietates cōficere.	ibidē.
Cuiuſcp medietatis terminos trifariam adinuicem comparari poſſe.	31.
Medietatum diui Seuerini Boetii & Iordani inter ſe comparatio.	eodem.

¶Folio 15.facie 2.verſu 9:lege/Rari quippe boni.

¶Impreſſit Simon Colinæus, in Pariſienſi Academia, contra Decretorum ſcholas, Anno domini 1522. Die Iunij 12.

Fig. 4. Colines's first Small Pica or Philosophie roman (1522) as it appears in J. Lefevre d'Etaples, *Epitome... in libros arithmeticos... Boetij,* Paris, Colines, 1522, p. 48. Courtesy of the University Library Copenhagen.

5. Colines's first roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1522).[+]

From 1522 onwards this titling replaces the earlier, rather weakly designed 9.5 mm capitals on Colines's title-pages, described above in § 1. Though still imbued with a certain archaism the face exhibits a tendancy towards newer and more elegant letterforms (as for instance, in the M, Q, T). Its design is certainly much better than any other roman titling then appearing in Paris. Could Colines have had access to the drawings of roman lettering, which Tory doubtlessly brought home? Or was he inspired by the first French manuscripts in the *littera humanistica*, which then became fashionable (Orth, 1983)? It is also much lighter than the two bold titlings of 5.2 and 8.5 mm (§§ 8 and 13) which succeeded it in 1524 and 1529 and which became the hallmark for Colines's mature typography.

[+]*Size:* Two-line Long Primer (Deux points de Petit-romain); 17/16 Anglo-American/Didot points; : 5.5 mm.
First seen in: 8 February 1521 [1522 n.s.], Paris, S. de Colines (R. Jordan, *De statu religiosorum;* Ghent University Library, Theo. 3262; Moreau, 3: 85, no. 146).
Key letters: Capital A with cupped top terminal; E with long lower arm; sloped upper arm serif of F; high-stemmed G; M and N with single upper serifs.
Literature: Vervliet, 2002a, 292-3, fig. 10.

GALENI
DE TEMPERAMENTIS
LIBRI TRES.
DE INÆQVALI INTEM
PERIE LIBER VNVS.
THOMA LINACRO ANGLO
INTERPRETE.

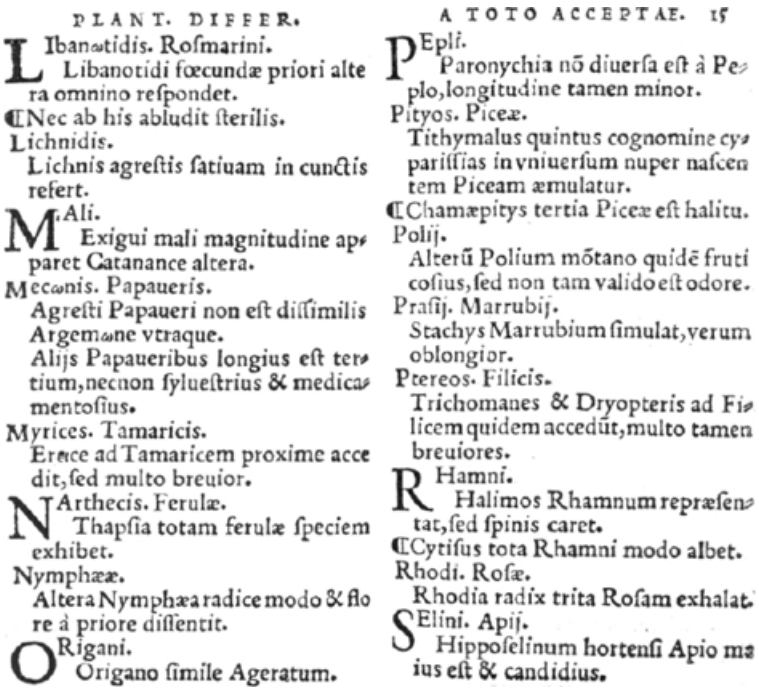
Fig. 5. Colines's first roman titling on Two-line Long Primer as it appears on the title-page (lines 2-5) of Galenus, *De temperamentis*, Paris, Colines, 1523.
The woodcut headline is probably also by Colines. Courtesy of the City Library Antwerp.

6. Colines's Second Bourgeois or Gaillarde roman (1523)[+]

Small-sized bibles or parts of them became popular with Paris publishers in the early 1520s (Shaw, 1974). For a series of Bible parts in sextodecimo, published from 1523 onwards under the editorship of his stepson Robert I Estienne (Armstrong, 1986, 325), Colines apparently engraved three new typefaces, a Bourgeois and two titlings of : 4 mm and : 5.5 mm respectively (apart from a series of open outlined 12 mm, most likely woodcut, initials). The Bourgeois was praised by Robert I Estienne, who described it as a 'belle lettre' (Armstrong, 1986, 325). The three new founts are designed boldly and forcefully. With four larger sized romans appearing at Colines's press in the following five years, they form a coherent group of bold romans. They are characteristic of Colines's publications and may therefore be attributed to him. They are the first romans cut in France whose designs surpass the current Basle typefaces, and they can compete with the renowned Aldine models (Barker, 1974, 8).

The new Bourgeois roman replaced Colines's first Bourgeois roman cut for Henry I Estienne in 1520; see above, § 3. Its size of 63 mm for 20 lines is between Brevier (or Petit-texte; 55 mm) and Long Primer (or Petit-romain; 67 mm). In the Plantin inventories the term for this type size is 'Colineus'; it may originate from this face (Wolf, 1979, 106). Colines used this second Bourgeois from 1523/4 to about 1536, when he changed over to his third Bourgeois roman (see below, § 18).

[+] *Size:* Bourgeois (Gaillarde); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 63 × 1.3:2 mm.
First seen in: 27 March 1523, Paris, S. de Colines *(Evangelivm Iesv Christi;* Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 8 A 538 inv. 620 Rés; Moreau, 3: 158, no. 428).
Early appearances: Paris: 1527, R. I Estienne; Geneva: 1551, R. I Estienne.
Key letters: Distinguishable from the 1520 Bourgeois roman (§ 3): capital G with upper serif; splayed and doubly-serifed M; S without conspicuous serifs; large upper counter of lower case g; thin diagonal of z; small capitals, probably the capitals of the Minion roman (: 1.5 mm) of § 10.
Literature: Amert, 1991, 25 (Petit-texte, state 2).

PLANT. DIFFER. A TOTO ACCEPTAE. 15

LIbanotidis. Roſmarini.
Libanotidi fœcundæ priori altera omnino reſpondet.
¶Nec ab his abludit ſterilis.
Lichnidis.
Lichnis agreſtis ſatiuam in cunctis refert.
MAli.
Exigui mali magnitudine apparet Catanance altera.
Mecœnis. Papaueris.
Agreſti Papaueri non eſt diſſimilis Argemœne vtraque.
Alijs Papaueribus longius eſt tertium, necnon ſylueſtrius & medicamentoſius.
Myrices. Tamaricis.
Erice ad Tamaricem proxime accedit, ſed multo breuior.
NArthecis. Ferulæ.
Thapſia totam ferulæ ſpeciem exhibet.
Nymphææ.
Altera Nymphæa radice modo & flore à priore diſſentit.
ORigani.
Origano ſimile Ageratum.

PEpli.
Paronychia nō diuerſa eſt à Peplo, longitudine tamen minor.
Pityos. Piceæ.
Tithymalus quintus cognomine cypariſſias in vniuerſum nuper naſcentem Piceam æmulatur.
¶Chamæpitys tertia Piceæ eſt halitu.
Polij.
Alterū Polium mōtano quidē fruticoſius, ſed non tam valido eſt odore.
Praſij. Marrubij.
Stachys Marrubium ſimulat, verum oblongior.
Ptereos. Filicis.
Trichomanes & Dryopteris ad Filicem quidem accedūt, multo tamen breuiores.
RHamni.
Halimos Rhamnum repræſentat, ſed ſpinis caret.
¶Cytiſus tota Rhamni modo albet.
Rhodi. Roſæ.
Rhodia radix trita Roſam exhalat.
SElini. Apij.
Hippoſelinum hortenſi Apio maius eſt & candidius.

Fig. 6a. Colines's Second Bourgeois or Gaillarde roman (1523) as it appears in Textor, *Stirpivm differentiae*, Paris, Colines, 1534, fol. 15. Courtesy of the City Library Antwerp.

Fig. 6b. Colines's Second Bourgeois or Gaillarde roman (1523) assembled from Textor, *Stirpivm differentiae,* Paris, Colines, 1534. Courtesy of the City Library Antwerp.

7. Colines's roman titling on Two-line Brevier or Deux points de Petit-texte (1523)[+]

Two new titlings, this one on: 4 mm, the other on: 5.2 mm (see § 8 below), appear from 1523/24 onwards in Colines's books. More decisively than the capitals of the new Bourgeois roman (§ 6) they break away from the Basle tradition of type design and introduce in France elements of Aldine letterforms. Colines used this titling rather sparingly. From the early 1530's onwards he tends to prefer the capitals of his Terentianus roman, described below in § 14.

[+]*Size:* Two-line Brevier (Deux points de Petit-texte); 15/14 Anglo-American/Didot;: 4 mm.
First seen in: 1523, Paris, S. de Colines *(Liber Psalmorum;* Valenciennes, Bibliothèque municipale, BZ 1-20; Moreau, 3: 158, no. 426).
Key letters: Downward-beaked capital G; splayed capital M with centre above base-line; long-tailed R.

PENTATEV
CHVS MOYSI,

Geneſis
Exodus
Leuiticus
Numeri
Deuteronomium.

IOSVE

Liber Iudicum

Ruth.

PARISIIS
In officina Simonis Colinæi.
1 5 2 7

Fig. 7. Colines's roman titling on Two-line Brevier or Deux points de Petit-texte (1523) as it appears on the title-page of *Pentatevchvs Moysi*, Paris, Colines, 1527. Courtesy of the Aargauische Kantonsbibliothek Aarau.

8. Colines's second roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1524).[+]

In 1523/24, barely two years after he introduced his first titling of this size (§ 5), Colines began to use two newly cut roman titlings respectively on: 4 (§ 7) and this one on: 5.2 mm. Its capitals have lost most reminiscences of the Basle style, the only conspicuous exceptions being the E, which stays broad, and the G with a downward beak. In general, however, their design can be considered as the first proper typographic rendering, North of the Alps, of the classical *capitalis monumentalis*, well before this was popularized there by the treatises of Dürer (1525) and Tory (1529); they are more elegant at any rate than the preceding Ratdolt, Froben and Strasburg tidings (Johnson, 1937).

We have no clue to decide what influences Colines may have undergone. He could have had knowlegde of earlier treatises of Damianus Moyllus (1483) and Luca de Pacioli (1509); he may have found inspiration in the Aldine type designs of Francesco Griffo or in the earliest French manuscripts in the *littera humanistica formata* or in the sketches of Tory, who about 1522 had returned from Rome and precisely in 1524 resumed his publishing activities, indeed at Colines's press (Barker, 1974, 7, n. 10).

Colines used this type throughout his career, adding in the early 1540's a lower case to the titling. See below, § 21.

[+] *Size:* Two-line Long Primer (Deux points de Petit-romain); 17/16 Anglo-American/Didot points; : 5.2 mm.
First seen in: 1524, Paris, S. de Colines (Ps. Aristotle, *Problemata*; Brussels Royal Library, VB 3516 C1; Moreau, 3: 198, no. 592; Schreiber, 1995, 19-20, no. 12).
Early appearances: Paris: 1546, R. I Estienne; 1549, R. & C. Chaudière; 1569, R. II Estienne.
Key letter: Downward-beaked capital G.

Literature: Barker, 1974, 8, n. 12.

PROPVGNA-
CVLVM ECCLESIAE, ADVER-
SVS LVTHERANOS: PER IVDOCVM CLICH-
toueum Neoportuenſem, doctorem theologum, elaboratum:
& tres libros continens.

Fig. 8a. Colines's second roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1524) as it occurs on second line of the title-page of J. Clichthove, *Propvgnacvlvm ecclesiae*, Paris, Colines, 1526. Courtesy of the City Library Antwerp.

A B C D E G H I L M N O P R S T V

Fig. 8b. Colines's second roman titling on Two-line Long Primer or Deux points de Petit-romain (1524) assembled from Textor, *Stirpivm differentiae*, Paris, Colines, 1534. Courtesy of the City Library Antwerp.

9. Colines's second Small Pica or Philosophie roman (1525)[+]

Even more than Colines's 1523 Bourgeois roman (§ 6), this Small Pica represents a break from the earlier Basle or Basle-styled romans, which Paris printers had exploited up to then. The *Horae* of 1525 which feature this new type, are renowned for their illustrations, drawn by Geoffroy Tory in an open, Poliphilo style much contrasting with the overdecorated, crowded and shadowed illustrations of the earlier Parisian Books of Hours. The year before (1524 n.s.) Colines had printed Tory's elegies for his beloved daughter, Tory's first publication I know of after his return from Rome (Moreau, 3: 195, no. 584). The contacts between the printer and the theoretician apparently date from these years, leading to the hypothesis that Tory's influence on Colines's type design was decisive (Carter, 1969, 83). As Johnson (1928, 12-3; 1928a, 64-5), however, appropriately pointed to the poor typography and lettering in the publications issued from Tory's own press, this thesis may be questioned. The *Horae* of 1525 also display accented sorts. Tory was an early advocate of them; but so was Robert Estienne, Colines's press director. He introduced them into Colines's printing in 1522. Moreover, the Colines letterforms are quite dissimilar from those advocated in Tory' 1529 *Champfleury.*

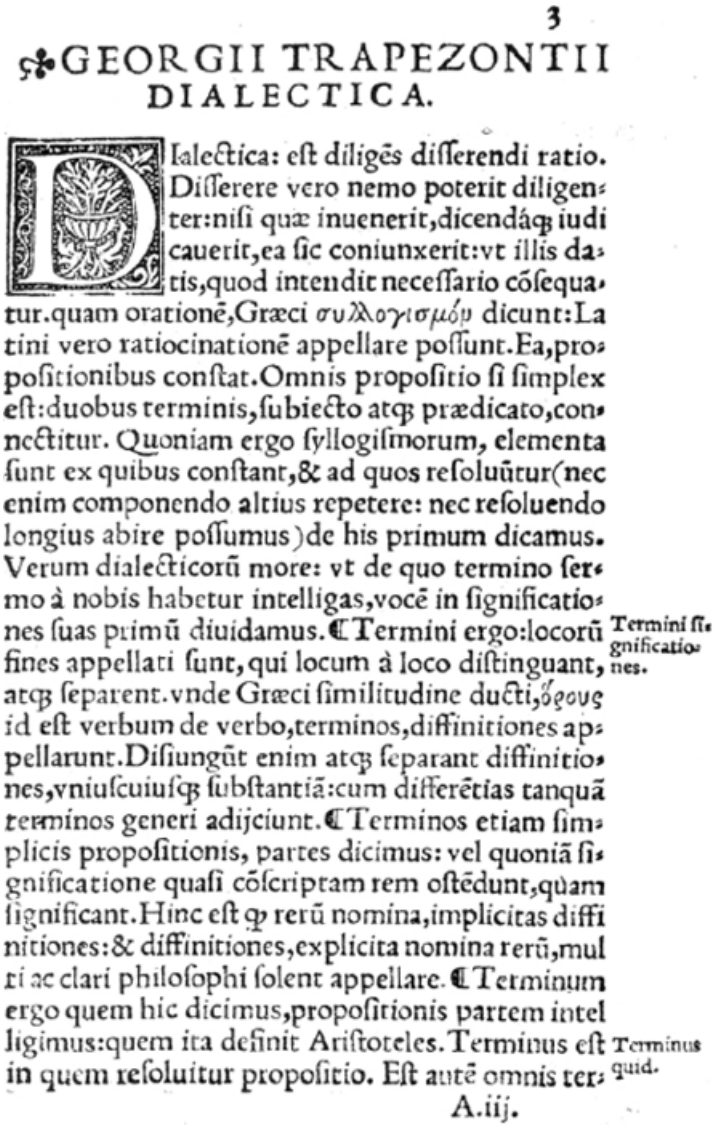
This Small Pica is sometimes, though improperly in my opinion, considered as Colines's first typeface (Barker, 1974, 8). Surely was it Colines's workhorse for compositions in the octavo format. He used it over his whole career, albeit more sparingly from 1536 onwards, when his new Cicero (§ 19) became available.

Robert I Estienne used this Small Pica roman as his standard text type at the start of his independent activity as a printer. From 1529 onwards he had it cast on the larger size of Pica, which he used till 1537 when he changed over to a lighter-weight roman in this size. Colines's contractor Louis Blaubloom had it too and he may be the source of the occurrences with a few other Paris imprints (Moreau, 4: nos. 316, 363, 1111). Whether he used this type in 1534 with diacritics of Augereau as noted in Renouard (1964, 4: 94) deserves closer examination.

The Le Bé inventory of *c.*1618 records a set of matrices for a 'Petit Cicero' of Colines, which I suppose is for this type (Morison, 1957, 19). The 1685 Cottin inventory of the same foundry lists 'vune frape de cicero petit oeil dit philosophie... dit gravé de Colines jmparfait des chiffres et assez mal justiffié...' (Paris, Archives nationales, MC 70, 182).

[+]*Size:* Small Pica (Philosophie); 10.5/10 Anglo-American/Didot points; 20 73 × 1.5:2.4 mm.

First seen in: 16 January 1525, Paris, S. de Colines *(Horae in laudem beatiss. semper Virginis Mariae;* Liège University Library, Rés. 1920 B; Moreau, 3: 255, no. 841).
Early appearances: Paris: 1526, R. I Estienne; 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom]; 1532, G. de Gourmont [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom]; 1537, E. Roffet; Orléans: 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].
Key letters: Broad capital H; splayed M with centre above base-line; two forms of Q; long-tailed R; T with short right arm; tilted-barred lower case e; large upper counter of g; flared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon and period. Accented sorts.
Variant letter: Capital M with straight shanks and centre on the base-line from 1528 onwards.
Contemporary attribution: Petit Cicero Sim. Colines (Le Bé, 1618).
Literature: Johnson, 1928a, 64; Barker, 1974, 8-9, pl. 2c; Amert, 1991, 25-6 (Philosophie, states 2 and 3).

3

GEORGII TRAPEZONTII
DIALECTICA.

Dialectica: eſt diligẽs diſſerendi ratio. Diſſerere vero nemo poterit diligenter: niſi quæ inuenerit, dicendáq; iudicauerit, ea ſic coniunxerit: vt illis datis, quod intendit neceſſario cõſequatur. quam orationẽ, Græci συλλογισμόν dicunt: Latini vero ratiocinationẽ appellare poſſunt. Ea, propoſitionibus conſtat. Omnis propoſitio ſi ſimplex eſt: duobus terminis, ſubiecto atq; prædicato, connectitur. Quoniam ergo ſyllogiſmorum, elementa ſunt ex quibus conſtant, & ad quos reſoluũtur (nec enim componendo altius repetere: nec reſoluendo longius abire poſſumus) de his primum dicamus. Verum dialecticorũ more: vt de quo termino ſermo à nobis habetur intelligas, vocẽ in ſignificationes ſuas primũ diuidamus. ¶ Termini ergo: locorũ fines appellati ſunt, qui locum à loco diſtinguant, atq; ſeparent. vnde Græci ſimilitudine ducti, ὅρους id eſt verbum de verbo, terminos, diffinitiones appellarunt. Diſiungũt enim atq; ſeparant diffinitiones, vniuſcuiuſq; ſubſtantiã: cum differẽtias tanquã terminos generi adijciunt. ¶ Terminos etiam ſimplicis propoſitionis, partes dicimus: vel quoniã ſignificatione quaſi cõſcriptam rem oſtẽdunt, quàm ſignificant. Hinc eſt q; rerũ nomina, implicitas diffinitiones: & diffinitiones, explicita nomina rerũ, multi ac clari philoſophi ſolent appellare. ¶ Terminum ergo quem hic dicimus, propoſitionis partem intelligimus: quem ita definit Ariſtoteles. Terminus eſt in quem reſoluitur propoſitio. Eſt autẽ omnis ter-

Termini ſignificationes.

Terminus quid.

A.iij.

Fig. 9a. Colines's Small Pica or Philosophie roman (1525) as it appears in G. Trapezuntius, *Dialectica*, Paris, Colines, 1528, fol. a2v.-a3r. Courtesy of the City Library Antwerp.

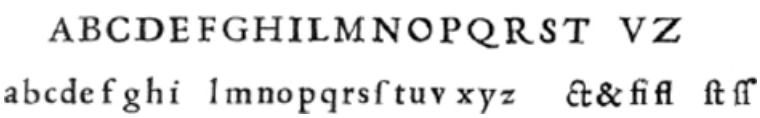

Fig. 9b. Colines's Small Pica or Philosophie roman (1525) assembled from P. Anghiera [Pierre Martyr], *Extraict ov recveil des isles*, Paris, Colines, 1532. Courtesy of the City Library Antwerp.

10. Colines's Minion or Mignonne roman (1526)[+]

Mostly used for marginalia and in the same bold style as the other Colines romans of the period, this Minion has not been seen outside the Colines and Blaubloom presses, except for a few appearances in some other Paris imprints, which probably can be attributed to Blaubloom's press (Moreau, 4: nos. 316, 586 and 1111).

The entry for a set of matrices of a 'Mignonne Rommaine de Colines' in the *c.*1618 Le Bé inventory (Morison, 1959, 20) as well as the reference to a roman Petit-texte by Colines in the *c.*1643 Le Bé memorandum (Carter, 1967, 15) are probably for this type. In his 1685 inventory of the Le Bé foundry, Philippe Cottin mentions 'vune frape de mignonne nommee Colignes' (Paris, Archives nationales, MC 70, 182).

Colines may have updated this face in the early 1540s, e.g. in the sidenotes of his 1543 Gagny edition (Schreiber, 1995, 165, no. 201) but that deserves nearer inspection.

The Colines face is distinguishable from the Minion roman occurring at the press of Francis Gryphius in 1534.

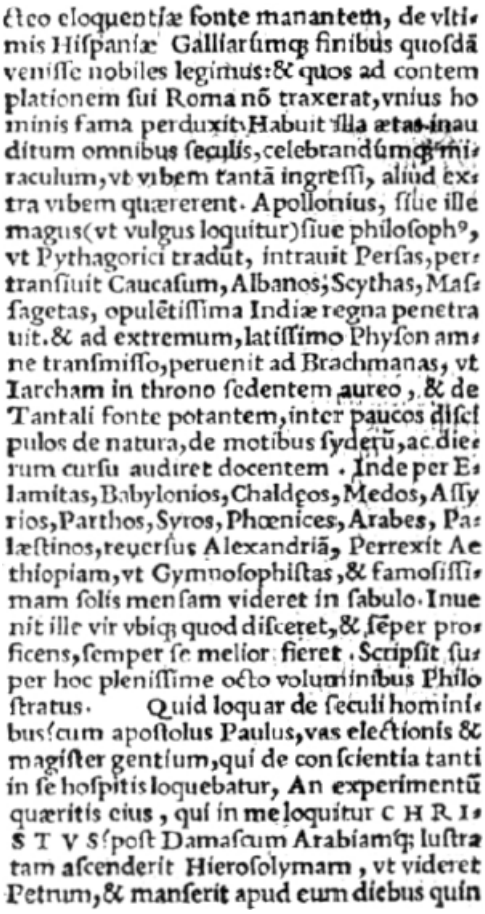

Cleo eloquentiæ fonte manantem, de vlti-
mis Hiſpaniæ Galliarúmq; finibus quoſdã
veniſſe nobiles legimus: & quos ad contem
plationem ſui Roma nõ traxerat, vnius ho
minis fama perduxit. Habuit illa ætas inau
ditum omnibus ſeculis, celebrandúmq; mi-
raculum, vt vrbem tantã ingreſſi, aliud ex-
tra vrbem quærerent. Apollonius, ſiue ille
magus (vt vulgus loquitur) ſiue philoſoph⁹,
vt Pythagorici tradũt, intrauit Perſas, per-
tranſiuit Caucaſum, Albanos, Scythas, Maſ-
ſagetas, opulẽtiſſima Indiæ regna penetra
uit. & ad extremum, latiſſimo Phyſon am-
ne tranſmiſſo, peruenit ad Brachmanas, vt
Iarcham in throno ſedentem aureo, & de
Tantali fonte potantem, inter paucos diſci-
pulos de natura, de motibus ſyderũ, ac die-
rum curſu audiret docentem. Inde per E-
lamitas, Babylonios, Chaldæos, Medos, Aſſy
rios, Parthos, Syros, Phœnices, Arabes, Pa-
læſtinos, reuerſus Alexandriã, Perrexit Ae
thiopiam, vt Gymnoſophiſtas, & famoſiſſi-
mam ſolis menſam videret in ſabulo. Inue
nit ille vir vbiq; quod diſceret, & ſẽper pro-
ficens, ſemper ſe melior fieret. Scripſit ſu-
per hoc pleniſſime octo voluminibus Philo
ſtratus. Quid loquar de ſeculi hominí-
bus ſecum apoſtolus Paulus, vas electionis &
magiſter gentium, qui de conſcientia tanti
in ſe hoſpitis loquebatur, An experimentũ
quæritis eius, qui in me loquitur CHRI-
STVS? poſt Damaſcum Arabiamq; luſtra
tam aſcenderit Hieroſolymam, vt videret
Petrum, & manſerit apud eum diebus quin

Fig. 10. Colines's Minion roman (1527) as it appears in the *Pentatevchvs Moysi*, Paris, Colines, 1527, fol. a2v. Courtesy of the Aargauische Kantonsbibliothek Aarau.

[+]*Size:* Minion (Mignonne); 7/6.5 Anglo-American/Didot points; 20 49 × 1:1.6 mm.
First seen in: 20 November 1526, Paris, S. de Colines (F. Sarsozus, *In aequatorem planetarum*, a few words Fol. 13v.; Le Mans, Bibliothèque municipale, SA Fo 3328; Moreau, 3: 315, no. 1094).
Early appearance: Paris: 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom]; 1533, C. Chevallon [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom].
Key letters: Capital M with half topserifs and center above base-line; broad R; T with top-serifs sloped outwards; tilted-bowl lower case e; broad tail of g. Lozenge-shaped colon and period. Small capitals (: 1.3 mm)
Contemporary attributions:

Mignonne Rommaine de Colines (Le Bé, 1618); La petite lettre quil [Colines] nomma Petit Texte (Le Bé, *c.*1643)
Literature: Amert, 1991, 31, fig. 13.

11. Colines's second English-bodied roman or Saint-augustin (1526)*

Colines used this Saint-augustin sparsely, mainly between 1526 and 1531. It seems to appear mostly cast on a mould of 88 mm, tending to mutilate the extended sorts. It succeeded to Colines's first Saint-augustin (1519) in Basle style, described above in § 2. This second Saint-augustin contrarily is wholly in Colines's own rather forceful style. In its turn, it became outdated after the aesthetic revolution introduced by the Estienne romans (1530) and was abandoned in 1533 for Colines's third roman on this size, described below in § 16.

Estienne used it in its first version at the start of his printing career; Colines's contractor Louis Blaubloom had it too and he could well be the source of the occurrences in some other Paris imprints (Moreau, 4: nos. 586 and 1111).

The frequent reworking of some sorts has lead Amert (1991, 27 and 30) to assume the existence of two nearly identical founts, one on Saint-augustin (90 mm), the other on Cicero (88 mm). She may be right but, as the younger fount on Cicero seems to drive out the older one, I have chosen to consider them as one fount with variant sorts.

NICOLAVS BRISSAEVS LECTORI.

NOn ſuſtineo,Lector candide,cõſcius eſſe mihi diſſimulanti (vt interim Quintiliani verba referam) in vlla parte iudicij mei:Non eſt ea mihi nunc ſententia,quæ paulo prius fuit,muto nõnihil ex eo quod nuper probaui,non modo ſenſi: Sed Hippocrates clarus artis medicæ (ait Quintilianus) honeſtiſſime fecit,quòd errores ſuos,ne poſteri errarent, confeſſus eſt:Marcus Tullius nõ dubitauit aliquos libros iam æditos, alijs poſtea ſcriptis ipſe damnare. Quintilianus ipſe paulum in alia quàm prius habuerit, opinione fuit aliquãdo: Nõ dubitauit diuus Auguſtinus retractationum libros ædere,& Briſſæus iſtud dubitabit homunculus,rudimento ſpei quàm rei experimento magis tinctus? Superuacuus foret in ſtudijs longior labor,ſi nihil liceret melius inuenire præteritis:Atque adeo Simonides mihi laudatur,qui tempus cenſuit eſſe ſapientiſſimum,ſcilicet quòd temporis beneficio omnia diſcantur. Poſtquam igitur affectus fuit Terentianus,incidit in manus meas diui Auguſtini liber de muſica,Quem Guilielmus Philanderius amicus non vulgaris,ſerijs ſerio ſubactus,vtendum dedit (cuius,item Petri Balduini,quem docti Catulli cognomine fortiter afficio,quorum inquam, item Guilielmi Ruffi, Hilarij Corteſij pluribus in ſtudijs inſigniũ quàm in opificijs operibus iactatur Hippiæ facultas attrita:quorũ inquam,item Ioãnis Adami domus Beccodianæ moderatoris,qui mediuſfidius cum paucis,homo eſt homini deus nõ lupus:Cuius inquam,item Curionis de Penthino Petri Foucqueti,qui me liberaliter educauit, aduerſum me patris affectum ſemper induit, beneficijs cumulauit, qui fortuna non inſoleſcit, in quo mens induſtria,non veteratoria, pietas incredenda, modus res omnium rerum regina,regnat:ſed ò pater pater, quid ego te nunc laudem?ſatis certe ſcio nunquam ita magnifice quicquam dicam,id virtus(vt ait ille in Adelphis) quin ſuperet tua.Cuius inquam,item Hieronymi Picarti Pariſienſis,Pariſiẽſis rectoris,quo cum amico plus ſalis modio conſumpſi,de quo ſi decorum ſeruamus,non tam decet,dicam,quàm decuit,pictor ille caput Agamẽnonis obuolueret, quando ſummum illum luctum penicillo non poſſet imitari: horum inquã,omnium ſi ferret occaſio,quam maxime nobis ſaltem concederetur exiſtimatiſſima mentio in præ-

5ſ•

Fig. 11. Third state of Colines's second English-bodied roman or Saint-augustin (1526) as it appears in Terentianus, *De literis*, Paris, Colines, 1531, fol. §1. Courtesy of the City Library Antwerp.

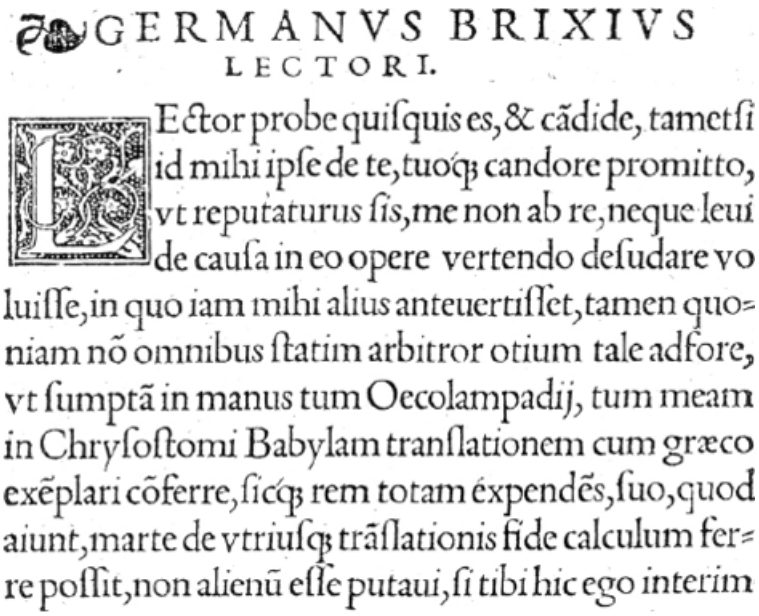
12. Colines's first Great Primer or Gros-romain roman (1528)*

Mid 1528 Colines ceased using the 1494 Bergmann Great-Primer roman as the usual text type for his quartos and folios. Henri I Estienne had used it since 1501 and Colines since 1520 (Vervliet, 2002a, 274-8, fig. 1a-c). Colines's new type retained some design features which recall the older Basle face and would come to be viewed as outmoded already in 1530 after the revolution of the Estienne romans. See for instance its titled-bowl e, unflared y, lozenge-shaped punctuation.

At the same time its capitals reveal the new sensibility of a talented type designer for imitating more closely the letterforms of the classical inscriptional capital, as shown in the Aldine romans or as prescribed by Pacioli, Dürer or, the next year, by Tory. In comparison with the Bergmann roman, the effect of the new type is, in the words of Barker, of a 'light and spacious grandeur'.

This Great Primer has not been seen outside the Colines and Blaubloom presses, except for an appearance in a Wechel imprint, which probably can be attributed to Blaubloom's press (Moreau, 4: no. 316).

In 1531 Colines revised the lower case of this face. In this later form it is known as the Terentianus roman of Colines. For the sake of convenience, it is discussed separately, below in § 14.

GERMANVS BRIXIVS
LECTORI.

LEctor probe quiſquis es, & cãdide, tametſi id mihi ipſe de te, tuoq; candore promitto, vt reputaturus ſis, me non ab re, neque leui de cauſa in eo opere vertendo deſudare vo luiſſe, in quo iam mihi alius anteuertiſſet, tamen quo= niam nõ omnibus ſtatim arbitror otium tale adfore, vt ſumptã in manus tum Oecolampadij, tum meam in Chryſoſtomi Babylam tranſlationem cum græco exẽplari cõferre, ſicq; rem totam éxpendẽs, ſuo, quod aiunt, marte de vtriuſq; trãſlationis fide calculum fer= re poſſit, non alienũ eſſe putaui, ſi tibi hic ego interim

Fig. 12. Colines's first Great Primer or Gros-romain roman (1528) as it appears in Joannes Chrysostomus, *Liber contre gentiles*, Paris, Colines, 1528, fol. a1. Courtesy of the University Library Ghent.

Size: Great Primer (Gros-romain); 16.5/15.5 Anglo-American/Didot points; 20 117 × 2: 3.7 mm.

First seen in: June 1528, Paris, S. de Colines (Des. Erasmus, *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione;* Ghent University Library, Acc. 32759; Moreau, 3: 403, no. 1454).

Early appearance: Paris: 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom].

Key letters: Capital line below ascender line; broad E; downwards beaking G; M with half top-serifs; broad R; duplicate forms of Q (short/long-tailed); downwards flared T; narrow lower case c; tilted-bowl e; broad upper and lower counters of g; dotted i (except for its ligatures); v descending below base-line; unflared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon, period, question-mark; oversized comma.

Literature: Renouard, 1964, 4: 93; Barker, 1974, 9, pl. 3; Amert, 1991, 28, fig. 8.

13. Colines's roman titling on Two-line English or Deux points de Saint-augustin (1529)*

Size: Two-line English (Deux points de Saint-augustin); 27/24 Anglo-American/Didot points; : 8/8.5 mm.
First seen in: 4 June 1529, Paris, S. de Colines (R. Agricola, *De inuentione dialectica;* Ghent University Library, Phil 91; Moreau, 3: 445, no. 1628).
Early appearances: Paris: 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom]; 1533, C. Chevallon [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom]; 1535, J. Nyverd for G. Du Pré & S. de Colines; Orléans: 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].

Key letters: Classic inscriptional bold capitals with strokes swelling at foot and head.

Used primarily in the headlines of his title-pages, this titling supersedes from 1529 onwards the first and rather weak 9.5 mm titling Colines engraved for Henri I Estienne in 1518 (see above, § 1), as well as the woodcut headline lettering appearing from 1523 onwards or the 5.2 mm roman titling of § 8 above. In this function it was itself supplanted by the 'Finé' Gros-canon of 1536, described below in § 20. Apparently it was not used outside Colines's own press and those of his contractors Blaubloom and Nyverd (Moreau, 4: nos. 316, 586; 1111; 1306; Renouard, 1964, 4: 100, no. 111; Schreiber, 1995, 113-5, no. 126). A few appearances in some other Paris imprints may be attributable to Blaubloom's press (Moreau, 4: nos. 316, 586 and 1111).

Its letterforms are strong, sturdy, bold. These features seem to summarize Colines's thought about the ideal roman letterform. Except in his open outlined woodcut (or metal) capitals (1523), he manifestly wished to ignore the fashion toward airiness and lightness, appearing in Estienne's printing from 1530 onward and thereafter spilling over Paris and Europe (Kemp, 1991). Nevertheless, and despite some irregularities in its height - the capitals F, H, L, N, P, R, T are a bit short - it is, in my opinion, a wholly satisfying typeface, one of the best to appear in the sixteenth century. At the time of its appearance in 1529, it had in Paris, qualitatively and aesthetically, no competitor. The other Paris printers, even the more important ones such as Badius, Vidoue, Wechel, Morrhy, Loys, had to rely on the older 8.2 mm roman titling, appearing in 1517 at the Froben press in Basle and probably cut by Peter II Schoeffer (Vervliet, 1968, 238; Carter, 1969, 110) or its local, rather crude, imitations.

The Colines titling is contemporaneous with the 7.5 and 5.5 mm roman titlings appearing in Tory's *Champfleury* of April 1929 and his Eusebius of 1532. All three designs share the characteristic swelling strokes towards top and foot; they have a distinctive Q with a tail disconnected from the bowl; all three straightforwardly disregard the proportions and forms of the *capitalis monumentalis* as advocated in Tory's book. But in the end the Tory titlings seem less well designed and cut. I surmise that neither of Tory's two faces was engraved by Colines. The availability of another punchcutter may explain the occurrence of the R7.5 titling at Roigny's press in 1530 (Moreau, 3: no. 2081) and the introduction of larger R8.5 mm titling in the same style in 1535 (Moreau, 4: no. 1348).

Fig. 13b. Colines's roman titling on Two-line English or Deux points de Saint-augustin (1529) assembled from P. Anghiera [Pierre Martyr], *Extraict ov recveil des isles,* Paris, Colines, 1532 (Courtesy of the City Library Antwerp) and Galenus, *De cavsis respirationis,* Paris, Colines, 1533. Courtesy of the Royal Library The Hague.

TERENTIANI
MAVRI NILIACAE SYENES PRAESIDIS, DE LITERIS, SYLLABIS, PEDIBVS ET metris, tractatus insignis, suspiciendus antiquitate etiam reuerenda, Nicolao Brissæo Montiuillario commentatore & emendatore.

CVM PRIVILEGIO.

PARISIIS
Apud Simonem Colinæum
1 5 3 1

Fig. 13a. Colines's roman titling on Two-line English or Deux points de Saint-augustin (1529) as it occurs on the title-page of Terentianus, *De literis*, Paris, Colines, 1531. Courtesy of the City Library Antwerp.

OP Q RSTV

NICOLAVS BRISSAEVS MON-
TIVILLARIVS GVILIELMO PETIT, EPI-
scopo Syluanectensi, noxiarum Regis auriculario, vi
ro frugi, atq; antiquum obtinenti S.

EXclamare libet antistes obseruãtissime,
vt in Synephœbis Plautus, Prò deûm,
popularium omniũ, adolescentiũ clamo,
postulo, obsecro, oro, ploro atq; imploro
fidẽ. Nõ quidem leuissima de re, vt que-
ritur ille, sed vt adsint, gradientiq; per fu
nem extẽtum, si præceps vsquam videbor (maxime quod
in commune studeam) manum porrigant, suóq; quodam
modo fauore, tanquam frigida conspergant. Etenim lu-
brica, ancipitia, prærupta sunt omnia: vt si quis sine casu
non pertexere dico, sed hoc opus ordiri putet, is omnino
erit, perinde qui se quum de Leucade præcipitauerit, susti-
nere se posse quom volet, sibi persuaserit. Nam quid abs-
trusius? Quæ pars veritatis in academicorum puteo ma-
gis est abdita? Quid tam dissimile sibi quàm literæ? Nec
tamen ob id facile notari possunt, aut in vices suas dirimi:
quom in tanta discretione, velut tantillo momento, filóq;
tenui separẽtur. An cuiuslibet auris est exigere literarum
sonos, inquit Fabius? Non hercule magis quàm neruorũ.
Sacri cuiusdam interiora grammaticen nõ appellat idem
Fabius? initia sunt per deos, quibus viri non admittũtur,
vt in Bonædeæ: Quæ non attingunt mulieres quasi Her-
culis aras: Quò non penetrat vulgus promiscuum magis
quàm seruus aut serua in ædem Matutę: nisi forte fortuna

a.ij.

Fig. 14a. Colines's second Great Primer roman or Gros-romain (1531) as it occurs in Terentianus, *De literis*, Paris, Colines, 1531, fol. a2. Courtesy of the City Library Antwerp.

14. Colines's second ('Terentianus') Great Primer roman or Grosromain (1531)*

This is the famous roman of Colines, eponymously known as the Terentianus roman after the Terentianus Maurus, *De literis* (Moreau, 4: no. 292; Schreiber, 1995, 72), published by Colines in 1531 and one of his earliest imprints to show this face. With the new Estienne romans (which preceded it by a few months) it has been heralded as the best expression of a true Renaissance roman. It is very like Colines's first roman on this size (see above §12), but unimpaired by its most obvious archaisms such as the tilted-bowl e or the lozenge-shaped period and colon. The capitals of both faces seems to be identical, but the long letters of the lower case were made a bit longer. The earliest dated occurrence in Colines's printing is in his Basilius edition of 27 May 1531, but it has been noted that the face occurs already in March and May 1531, in two leaflets by Guillaume Bochetel on the Entry and Coronation of Queen Eleonora (Moreau, 4: nos. 54-5), both published by Geoffroy Tory but quite certainly printed by Colines (Johnson, 1927, 64-5; Barker, 1974, 13).

In 1533 Colines revised this face again, mainly by outfitting it with a new and lighter set of capitals. For the sake of convenience, this state is reviewed apart, below in § 17.

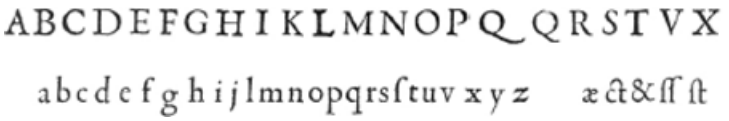

Fig. 14b. Colines's second Great Primer roman or Gros-romain (1531) assembled from Terentianus, *De literis*, Paris, Colines, 1531. Courtesy of the City Library Antwerp.

**Size:* Great Primer (Gros-romain); 17/16 Anglo-American/Didot points; 20 119 × 2.1:3.7 mm.

First seen in: 27 May 1531, Paris, S. de Colines (Basilius Magnus, *Epistolae*; Le Mans, Bibliothèque municipale, Th. 80 2081; Moreau, 4: 59, no. 37.

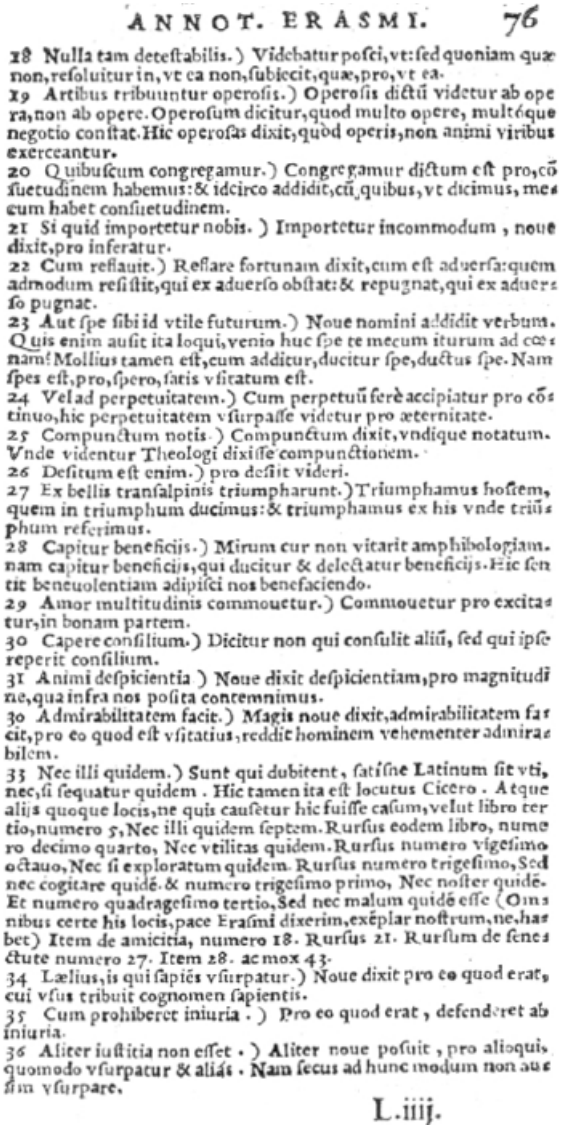
Early appearances: Paris: 1531, L. Blaubloom; G. Tory; 1532, G. de Gourmont [& L. Blaubloom]; Orléans: 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].

Key letters: Capitals are indistinguishable from these of Colines's first Great Primer, described above in § 12; in the lower case the main differences are the slightly longer extenders, the e with horizontal bar, the undotted ligatures fi and si, the rounded period and colon, the normal comma. The question-mark retains its squared point. Duplicate forms of z (short/descending).

Literature: Beaujon, 1926, 150-1, fig. 17; Carter, 1969, 84; Barker, 1974, 13, pl. 6a; Amert, 1991, 29-30, fig. 9.

15. Colines's Nonpareil roman (1533)*

A tiny roman in a new style with narrow g and horizontal bar to the e appears from 1533 onwards in Colines's books. It is unmistakenly in his style. The reference by Veyrin-Forrer (1995, XXV) to its occurrence in Viexmonts's *Methodus confessionis* of February 1533 (Moreau, 4: 269, no. 836) deserves a new probe.

ANNOT. ERASMI. 76

18 Nulla tam deteſtabilis.) Videbatur poſci, vt: ſed quoniam quæ non, reſoluitur in, vt ea non, ſubiecit, quæ, pro, vt ea.
19 Artibus tribuuntur operoſis.) Operoſis dictũ videtur ab opera, non ab opere. Operoſum dicitur, quod multo opere, multóque negotio conſtat. Hic operoſas dixit, quòd operis, non animi viribus exerceantur.
20 Quibuſcum congregamur.) Congregamur dictum eſt pro, cõſuetudinem habemus: & idcirco addidit, cũ quibus, vt dicimus, meum habet conſuetudinem.
21 Si quid importetur nobis.) Importetur incommodum, noue dixit, pro inferatur.
22 Cum reflauit.) Reflare fortunam dixit, cum eſt aduerſa: quem admodum reſiſtit, qui ex aduerſo obſtat: & repugnat, qui ex aduerſo pugnat.
23 Aut ſpe ſibi id vtile futurum.) Noue nomini addidit verbum. Quis enim auſit ita loqui, venio huc ſpe te mecum iturum ad cœnam? Mollius tamen eſt, cum additur, ducitur ſpe, ductus ſpe. Nam ſpes eſt, pro, ſpero, ſatis vſitatum eſt.
24 Vel ad perpetuitatem.) Cum perpetuũ ferè accipiatur pro cõtinuo, hic perpetuitatem vſurpaſſe videtur pro æternitate.
25 Compunctum notis.) Compunctum dixit, vndique notatum. Vnde videntur Theologi dixiſſe compunctionem.
26 Deſitum eſt enim.) pro deſſit videri.
27 Ex bellis tranſalpinis triumpharunt.) Triumphamus hoſtem, quem in triumphum ducimus: & triumphamus ex his vnde triũphum referimus.
28 Capitur beneficiis.) Mirum cur non vitarit amphibologiam. nam capitur beneficijs, qui ducitur & delectatur beneficijs. Hic ſentit beneuolentiam adipiſci nos benefaciendo.
29 Amor multitudinis commouetur.) Commouetur pro excitatur, in bonam partem.
30 Capere conſilium.) Dicitur non qui conſulit aliũ, ſed qui ipſe reperit conſilium.
31 Animi deſpicientia.) Noue dixit deſpicientiam, pro magnitudine, qua infra nos poſita contemnimus.
30 Admirabilitatem facit.) Magis noue dixit, admirabilitatem facit, pro eo quod eſt vſitatius, reddit hominem vehementer admirabilem.
33 Nec illi quidem.) Sunt qui dubitent, ſatíſne Latinum ſit vti, nec, ſi ſequatur quidem. Hic tamen ita eſt locutus Cicero. Atque alijs quoque locis, ne quis cauſetur hic fuiſſe caſum, velut libro tertio, numero 5, Nec illi quidem ſeptem. Rurſus eodem libro, numero decimo quarto, Nec vtilitas quidem. Rurſus numero vigeſimo octauo, Nec ſi exploratum quidem. Rurſus numero trigeſimo, Sed nec cogitare quidẽ. & numero trigeſimo primo, Nec noſter quidẽ. Et numero quadrageſimo tertio, Sed nec malum quidẽ eſſe (Omnibus certe his locis, pace Eraſmi dixerim, exẽplar noſtrum, ne, habet) Item de amicitia, numero 18. Rurſus 21. Rurſum de ſenectute numero 27. Item 28. ac mox 43.
34 Lælius, is qui ſapiẽs vſurpatur.) Noue dixit pro eo quod erat, cui vſus tribuit cognomen ſapientis.
35 Cum prohiberet iniuria.) Pro eo quod erat, defenderet ab iniuria.
36 Aliter iuſtitia non eſſet.) Aliter noue poſuit, pro alioquis, quomodo vſurpatur & aliás. Nam ſecus ad hunc modum non auſim vſurpare.

L.iiij.

Fig. 15. Colines's Nonpareil roman (1533) as it appears in Cicero, *Officia*, Paris, Colines, 1538, fol. l4. Courtesy of the University Library Ghent.

Size: Nonpareil (Nonpareille); 6/5.5 Anglo-American/Didot points; 20 43 × 0.9:1.4 mm.

First seen in: 1533, Paris, S. de Colines (H. Courtois, *Volantillae*; Brussels Royal Library, VH 11634 A LP; Moreau, 4: 221, no. 649).
Key letters: Doubly-seriffed capital M; downwards beaking G; narrow N; long-tailed Q and R; lower case e with horizontal bar; narrow g.
Literature: Amert, 1991, 31, fig. 16.

16. Colines's third English-bodied roman or Saint-augustin (1533)*

As Barker (1974) has shown, the appearance in 1530 at Estienne's press of three newly-styled ‘Aldine’ romans changed the Paris typographical scene in a fundamental way. Main characterics of the innovation were the capitals somewhat smaller than the ascenders, the narrow E, F, S, the one-eared capital M, the e with horizontal bar, the z with heavy diagonal. Except for Badius, Wechel, Morrhy who kept their Basle-styled romans and more conservative printers as Buffet, Vidoue, Gromors or Chevallon (the latter at least in his earlier period), most Paris typographers were eager to emulate Estienne's example. Augereau, Francis Gryphius, Colines, Loys, Chevallon imitated them in the following years. Most of these founts are quite similar to the Estienne model and it calls for a careful examination to distinguish them.

In Colines's face some letterforms of his earlier Saint-augustin, described above in § 11, reappear as duplicates, for example, in the doubly-serifed M and the narrow lower case g. It is not clear whether these were odd sorts or intended by Colines as duplicates.

The *c.*1618 Le Bé inventory (Morison, 1957, 18) refers to a ‘Saint Augustin Sylvius de Coline’. But it is commonly thought that this entry refers to the 1530 Saint-augustin roman of Robert I Estienne (Carter, 1967, 40, n.15) rather than to this face. The attribution to Colines is puzzling and must be an error - one of the very rare in the *c.*1618 Le Bé inventory (Veyrin-Forrer, 1956, 107-112; 1987, 6-7). In fact, the Sylvius Saint-augustin roman does not occur in Colines's printing (nor any other of the new Estienne founts).

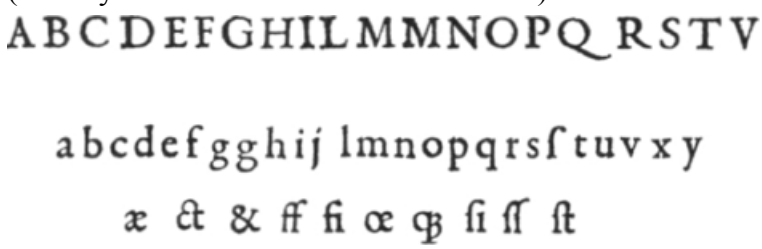
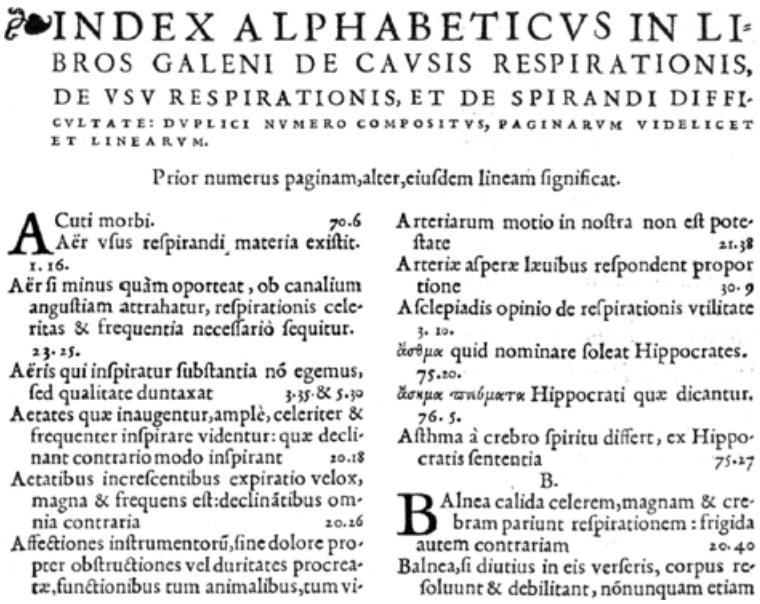

Fig. 16a. Colines's third English-bodied roman or Saint-augustin (1533) assembled from f. §2v-6 of the Index in Galenus, *De cavsis respirationis*, Paris, Colines, 1533.
Courtesy of the Royal Library The Hague.

**Size:* English (Saint-augustin); 12.5/12 Anglo-American/Didot points; 20 90 × 1.9:2.9 mm.

First seen in: 9 June 1533, Paris, S. de Colines (J. Clichthove, *Improbatio quorundam articulorum Martini Lutheri;* Ghent University Library, Acc. 12861; Moreau, 4: 217, no. 636).
Early appearances: Paris: 1533, C. Chevallon; 1535, L. Blaubloom; 1537, Fr. Estienne.
Key letters: Narrow capitals E and F; G beaking downwards; two forms of Q; one-eared M; R with large bowl; lower case e with horizontal bar; two forms of g (narrow/broad-looped); y with bulbous tail; thin diagonal of z.
Variant letter: Non-beaking G from 1543 onwards.
Literature: Barker, 1974, 18, pl. 11 (‘Cicero’); Amert, 1991, 30-31, fig. 7 (‘Cicero’).

INDEX ALPHABETICVS IN LI-
BROS GALENI DE CAVSIS RESPIRATIONIS,
DE VSV RESPIRATIONIS, ET DE SPIRANDI DIFFI-
CVLTATE: DVPLICI NVMERO COMPOSITVS, PAGINARVM VIDELICET
ET LINEARVM.

Prior numerus paginam, alter, eiuſdem lineam ſignificat.

ACuti morbi. 70.6
Aër vſus reſpirandi materia exiſtit. 1. 16.
Aër ſi minus quàm oporteat, ob canalium anguſtiam attrahatur, reſpirationis celeritas & frequentia neceſſariò ſequitur. 23. 25.
Aëris qui inſpiratur ſubſtantia nó egemus, ſed qualitate duntaxat 3. 35. & 5. 30
Aetates quæ inaugentur, amplè, celeriter & frequenter inſpirare videntur: quæ declinant contrario modo inſpirant 20. 18
Aetatibus increſcentibus expiratio velox, magna & frequens eſt: declinãtibus omnia contraria 20. 26
Affectiones inſtrumentorũ, ſine dolore propter obſtructiones vel duritates procreatæ, functionibus tum animalibus, tum vi-
Arteriarum motio in noſtra non eſt poteſtate 21. 38
Arteriæ aſperæ læuibus reſpondent proportione 30. 9
Aſclepiadis opinio de reſpirationis vtilitate 3. 10.
ἄσθμα quid nominare ſoleat Hippocrates. 75. 20.
ἄσημα πνεύματα Hippocrati quæ dicantur. 76. 5.
Aſthma à crebro ſpiritu differt, ex Hippocratis ſententia 75. 27

B.

BAlnea calida celerem, magnam & crebram pariunt reſpirationem: frigida autem contrariam 20. 40
Balnea, ſi diutius in eis verſeris, corpus reſoluunt & debilitant, nõnunquam etiam

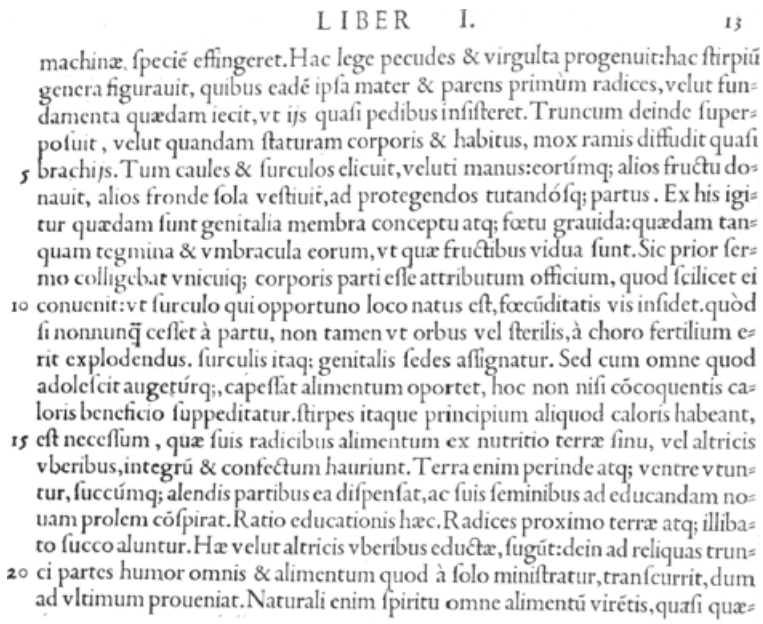
Fig. 16b. Colines's third English-bodied roman or Saint-augustin (1533) as it appears on fol. ♣ 6 of the Index in Galenus, *De cavsis respirationis*, Paris, Colines, 1533. Courtesy of the Royal Library The Hague.

17. Colines's third Great Primer roman or Gros-romain (1533)*

It is unclear whether Colines completely recut his second Great Primer roman, described above in § 14, rather than changing some characters, bringing them more in line with the lighter fashion as present in the new Estienne romans (1530). Anyhow the change is gradual from 1533 on. Spot letters are the narrow capital E, the non-beaking G, the steep R, the smaller lower case g and the bulbous tail of the y. Barker (1974, 17) suggested (mainly on stylistical grounds) that Antoine Augereau was involved in its cutting. Augereau was a colleague punchcutter, collaborating precisely in these years in a couple of cases with Colines (Moreau, 4: nos. 880, 996; Schreiber, 1995, nos. 110, 115). Moreover, Colines seems to have ceased to cut new types in the mid of the 1530's, and an attribution to him of the 1536 Finé Gros-canon and the lower case of the 1542 Gros-parangon seems to be questionable (see below, §§ 20-21). On the other hand, an attribution to Colines must not be excluded, as he quite certainly continued to produce new typefaces up to 1536. See §§ 18, 19, and 25.

**Size:* Great Primer (Gros-romain); 17/16 Anglo-American/Didot points; 20 119 × 2.1:3.7 mm.

First seen in: 1533, Paris, S. de Colines (Aristotle, *De historia animalium;* Antwerp City Library, G 5445; Moreau, 4: 200, no. 570).
Early appearances: Paris: 1536, L. Blaubloom; 1549, R. Chaudière.
Key letters: Narrow capital E; non-beaking G; steep R; narrow lower case g; y with bulbous tail.
Literature: Beaujon, 1926, 151, fig. 18; Barker, 1974, 17-8, pl. 10; Amert, 1991, 30, fig. 10.

LIBER I. 13

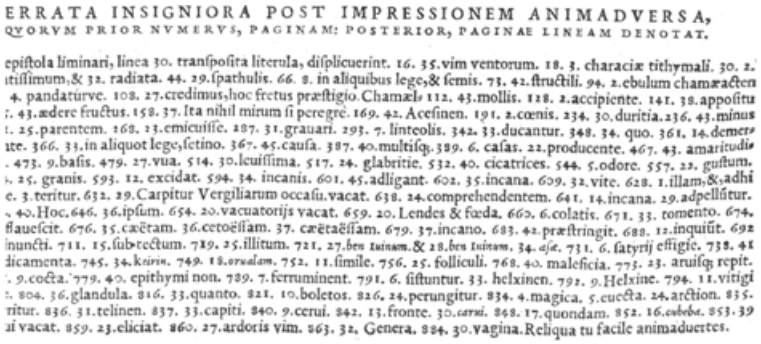
machinæ. ſpeciẽ effingeret. Hac lege pecudes & virgulta progenuit: hac ſtirpiũ genera figurauit, quibus eadẽ ipſa mater & parens primùm radices, velut fundamenta quædam iecit, vt ijs quaſi pedibus inſiſteret. Truncum deinde ſuperpoſuit, velut quandam ſtaturam corporis & habitus, mox ramis diffudit quaſi brachijs. Tum caules & ſurculos elicuit, veluti manus: eorúmq; alios fructu donauit, alios fronde ſola veſtiuit, ad protegendos tutandóſq; partus. Ex his igitur quædam ſunt genitalia membra conceptu atq; fœtu grauida: quædam tanquam tegmina & vmbracula eorum, vt quæ fructibus vidua ſunt. Sic prior ſermo colligebat vnicuiq; corporis parti eſſe attributum officium, quod ſcilicet ei conuenit: vt ſurculo qui opportuno loco natus eſt, fœcũditatis vis inſidet. quòd ſi nonnunq̃ ceſſet à partu, non tamen vt orbus vel ſterilis, à choro fertilium erit explodendus. ſurculis itaq; genitalis ſedes aſſignatur. Sed cum omne quod adoleſcit augeṭúrq;, capeſſat alimentum oportet, hoc non niſi cõcoquentis caloris beneficio ſuppeditatur. ſtirpes itaque principium aliquod caloris habeant, eſt neceſſum, quæ ſuis radicibus alimentum ex nutritio terræ ſinu, vel altricis vberibus, integrũ & confectum hauriunt. Terra enim perinde atq; ventre vtuntur, ſuccúmq; alendis partibus ea diſpenſat, ac ſuis feminibus ad educandam nouam prolem cõſpirat. Ratio educationis hæc. Radices proximo terræ atq; illibato ſucco aluntur. Hæ velut altricis vberibus eductæ, fugũt: dein ad reliquas trunci partes humor omnis & alimentum quod à ſolo miniſtratur, tranſcurrit, dum ad vltimum proueniat. Naturali enim ſpiritu omne alimentũ virẽtis, quaſi quæ-

Fig. 17. Colines's third Great Primer roman or Gros-romain (1533) as it occurs in J. Ruel, *De natura stirpivm*, Paris, Colines, 1536, p. 13. Courtesy of the City Library Antwerp.

18. Colines's third Bourgeois or Gaillarde roman (1536)*

In 1536 Colines began to use a new Bourgeois roman, the third in his punchcutting career. It is the successor to his 1523 Bourgeois, the workhorse for his sextodecimo editions, which is described above in § 6. The major differences between the two founts are noted in the Key Letter rubric.

The new roman was more in line with the style of the new Aldine romans, introduced in Paris during the early 1530s (Barker, 1974). It nevertheless retains many characteristics typical of Colines, making it possible to attribute this small face to him. It was perhaps his last. Amert (1991, 25) seems to date its introduction as early as 1531, but I have been unable to confirm that.

ERRATA INSIGNIORA POST IMPRESSIONEM ANIMADVERSA,
QVORVM PRIOR NVMERVS, PAGINAM: POSTERIOR, PAGINAE LINEAM DENOTAT.

epiſtola liminari, linea 30. tranſpoſita literula, diſplicuerint. 16. 35.vim ventorum. 18. 3. characiæ tithymali. 30. 2.
tiſſimum,& 32. radiata. 44. 29.ſpathulis. 66. 9. in aliquibus lege,& ſemis. 73. 42.ſtructili. 94. 2.ebulum chamæacten
4. pandaturve. 108. 27.credimus,hoc fretus præſtigio. Chamæl› 112. 43.mollis. 118. 2.accipiente. 141. 38.appoſitu
:. 43.ædere fructus. 158. 37.Ita nihil mirum ſi peregrè. 169. 42.Aceſinen. 191. 2.cœnis. 234. 30.duritia. 236. 43.minus
t. 25.parentem. 268. 23.emicuiſſe. 287. 31.grauari. 293. 7. linteolis. 342. 33.ducantur. 348. 34. quo. 361. 14.demer›
ute. 366. 33.in aliquot lege,ſetino. 367. 45.cauſa. 387. 40.multiſq. 389. 6. caſas. 22.producente. 467. 43. amaritudi›
. 473. 9.baſis. 479. 27.vua. 514. 30.leuiſſima. 517. 24. glabritie. 532. 40. cicatrices. 544. 5.odore. 557. 22. guſtum.
›. 25. granis. 593. 12. excidat. 594. 34. incanis. 601. 45.adligant. 602. 35.incana. 609. 32.vite. 628. 1.illam,&›adhi
e. 3.teritur. 632. 29.Carpitur Vergiliarum occaſu.vacat. 638. 24.comprehendentem. 641. 14.incana. 29.adpellitur.
. 40.Hoc.646. 36.ipſum. 654. 20.vacuatorijs vacat. 659. 20.Lendes & fœda. 660. 6.colatis. 671. 33. tomento. 674.
flaueſcit. 676. 35.cæcam. 36.cetoëſſam. 37. cæcaëſſam. 679. 37.incano. 683. 42.præſtringit. 688. 12.inquiſit. 692
inuncti. 711. 15.ſub›rectum. 719. 25.illitum. 721. 27.ben iuinum.& 28.ben iuinum. 34. aſe. 731. 6. ſatyrij effigie. 738. 41
dicamenta. 745. 34.koiriu. 749. 18.orualem. 752. 11.ſimile. 756. 25. folliculi. 768. 40. maleficia. 775. 23. aruiſq; repit.
. 9.cocta.'779. 40. epithymi non. 789. 7.ferruminent. 791. 6. ſiſtuntur. 33. helxinen. 792. 9.Helxine. 794. 11.vitigi
:. 804. 36.glandula. 816. 33.quanto. 821. 10.boletos. 826. 24.perungitur. 834. 4.magica. 5.cuecta. 24.arction. 835.
ritur. 836. 31.telinen. 837. 33.capiti. 840. 9.cerui. 842. 13.fronte. 30.cerui. 848. 17.quondam. 852. 16.cubeba. 853. 39
ai vacat. 859. 23.eliciat. 860. 27.ardoris vim. 863. 32. Genera. 884. 30.vagina.Reliqua tu facile animaduertes.

Fig. 18. Colines's third Bourgeois or Gaillarde roman (1536) as it appears in J. Ruel, *De natura stirpivm*, Paris, Colines, 1536, Index, fol. h6 v. Courtesy of the City Library Antwerp.

**Size:* Bourgeois (Gaillarde); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 65 × 1.3:2.1 mm.

First seen in: 1536, Paris, S. de Colines (J. Ruel, *De natura stirpivm;* Antwerp City Libr., Rar G 5395; Schreiber, 1995, 124-6, no. 143).
Key letters: Narrow capitals E, G, N, R; winged M; broad T; level cross-stroke to the lower case e; narrow g; bulbous tail of y.
Literature: Amert, 1991, 25 (s.v. Petittexte).

latibus vagi luporum ritu oberrauerunt. Nec mora, post grauia hæc prodigia, ciuilia bella secuta sunt. Apud Iudæos ea tempestate primus Aristobulus rex pariter & pontifex diadematis sumpsit insigne.

BELLVM CIVILE, MARIANVM, ET MITHRIDATICVM.

ANno vrbis conditę sexcẽtesimo sexagesimo secundo primũ Romæ bellum ciuile cõmotum est: Eodẽ anno etiã Mithridaticũ. Causam bello ciuili Caius Marius sexies c o s. dedit. Nam cum Sylla c o s. contra Mithridatem gesturus bellũ, qui Asiam & Achaiam occupauerat, mitteretur, ísque exercitũ in Campania pauliſper teneret, vt belli socialis, de quo diximus, quod intra Italiam gestũ fuerat, reliquiæ tollerentur: Marius affectauit vt ipse ad bellum Mithridaticum mitteretur. Quare Sylla cõmotus, cum exercitu ad vrbem venit. Illic contra Marium & Sulpitium dimicauit. Primus vrbem armatus ingressus est. Sulpitiũ interfecit, Mariũ fugauit: atq; ita c o s s. ordinatis in futurum annum Cn. Octauio, & Cornelio Cinna, ad Asiã profectus est. Mithridates, qui Põti rex erat, atque Armeniam minorem, & totum Ponticum mare in circuitu in Bosphoro tenebat, primo Nicomedem amicum populi Romani Bithynia voluit expellere, Senatuíque mandauit, bellum se ei propter iniurias quas passus fuerat, illaturum. A Se-

Fig. 19a. Colines's Pica roman or Cicero (1536) as it appears in Eutropius, *De gestis Romanorum*, Paris, Colines, 1539, fol. 32v.-33r. Courtesy of the City Library Antwerp.

19. Colines's Pica roman or Cicero (1536)*

In 1536, an update appeared of the 1527 Small Pica roman (§ 9), which Colines had been using as his usual roman text type for octavos. The new type is a bit larger than the earlier one, but otherwise very similar. The most conspicuous characteristics are noted in the rubric on Key Letters. This could well be the last letter engraved by Colines himself.

Its occurrence in a 1554 Boursette imprint (Morison, 1924, pl. 145-7) could not be certified.

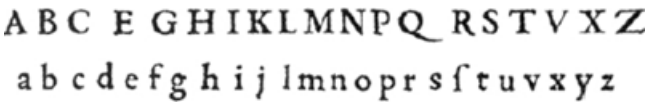

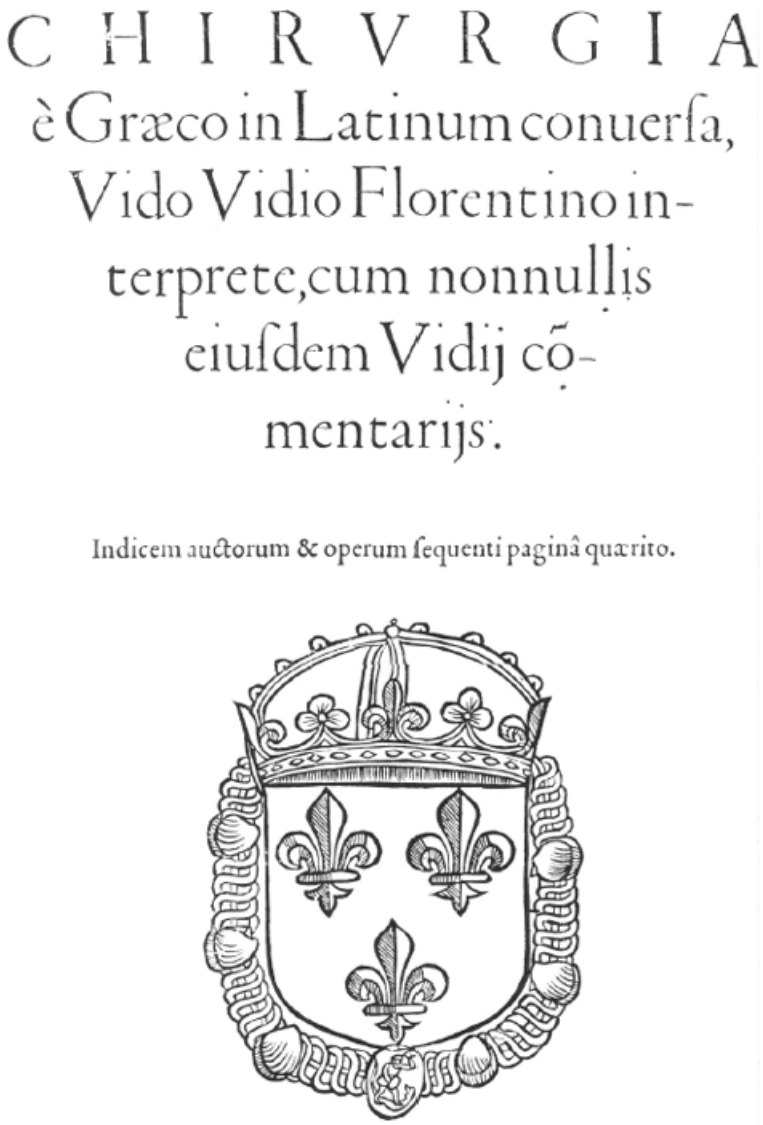
Fig. 19b. Colines's Pica roman or Cicero (1536) assembled from J. Ruel, *De natura stirpivm*, Paris, Colines, 1536, Index, fol. a8-g7. Courtesy of the City Library Antwerp.

**Size:* Pica (Cicero); 11.5/11 Anglo-American/Didot points; 20 82 × 1.5:2.5 mm.

First seen in: 1536, Paris, S. de Colines (J. Ruel, *De natura stirpivm;* Antwerp City Libr., Rar G 5395; Schreiber, 1995, 124-6, no. 143).

Key letters: Capital M with center on the base-line; narrow N with right stem descending below the baseline; duplicate forms of Q (short/long-tailed); shorter tail of R; level cross-stroke to the lower case e; narrow g; bulbous tail of y.

Literature: Amert, 1991, 31.

CHIRVRGIA
è Græco in Latinum conuerſa,
Vido Vidio Florentino in-
terprete, cum nonnullis
eiuſdem Vidij cō-
mentarijs.

Indicem auctorum & operum ſequenti paginâ quærito.

Fig. 20. The ‘Finé’ Double Pica roman or Gros-canon as it appears on the title-page of Guido Guidi, *Chirurgia*, Paris, P. Gaultier, 1544.

20. The ‘Finé’ Two-line Double Pica roman or Gros-canon (1536)*

This is the third Gros-canon roman to appear in Paris in the early 1530s. The first was that of Estienne, appearing in September 1530; the second that of Francis Gryphius, appearing a good year later (Kemp, 1991, 46). The third was introduced by Colines in 1536. In 1539 a rough imitation appeared at the presses of Vidoue and Gromors.

This early group of Paris Gros-canon romans is distinguishable by a so-called Bembo M (without right-hand top serif). This M-form was introduced in Bembo's *De Aetna*, printed by Aldus Manutius in 1496. The asymmetric M originated perhaps by accident through deficient casting (Mardersteig, 1964, 134). It became fashionable with Paris type designers in the 1530s, in the Low Countries during the 1540s and 1550s. Italy seems to have stood by its preference for the more classic winged-like doubly-serifed letterform; the only Italian exception I know of is the Gros-canon with a Bembo-M, engraved by Guillaume I Le Bé at Venice in 1546 and used mainly in Florence by Torrentino and in Venice by the Giuntas (Vervliet, 1967, 31, no. 28).

Though used by him, I doubt whether this Gros-canon was cut by Colines. Its style differs noticeably from his other typefaces and its later wide distribution does not fit in with Colines's restrictive policy of non-trading type material.

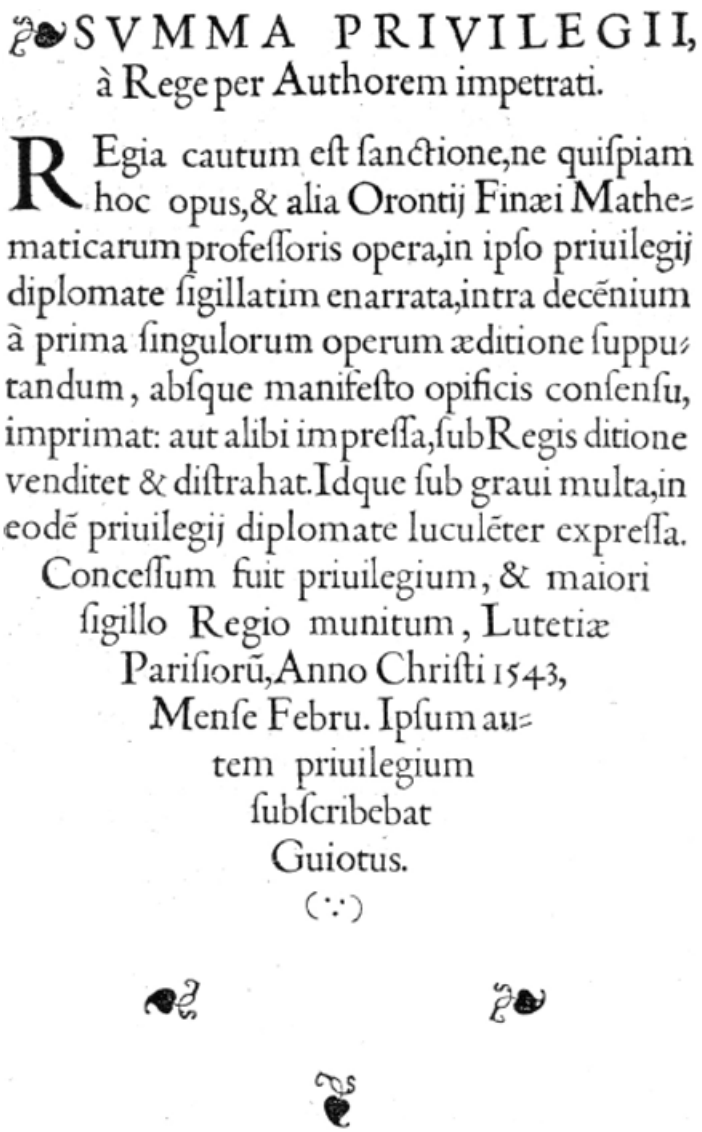
Garamont has been suggested as its engraver, mainly because it occurs in the 1540s at the presses of known Garamont customers such as Gaultier, Barbé, Mesvière (Renouard, 1964, 3: 33; 5: 140; Veyrin-Forrer & Parent, 1974, 82). It is a much weaker design than the 1530 Estienne Gros-canon, which some also attribute to Garamont. It seems implausible to ascribe both faces to the same type designer.

This face occurs seemingly as early as 1535 in Lyons at the press of Denis de Harsy, e.g. in the preliminaries of his 1535 *Tractatus universi iuris* (Gültlingen, 1992, 4: nos. 72-82). My guess is that Harsy rejuvenated older presswork by inserting cancels. But an early use seems quite probable, as f.i. in Clichthove's 1535 *Introductiones* (Gültlingen, 1992, 4: no. 69), Erasmus's 1536 *De conscribendis epistolis* (DeReuck, 1993, 57, no. 120; Gültlingen, 1992, 4: no. 86) or Rabelais's 1537-38 *Pantagruel* (Rawles-Screech, 1989, nos. 10 and 21). More research is on order here.

21. The 'Ammonius' Double Pica roman or Gros-Parangon (1542)*

From 1542 onwards, a lower case accompanies Colines's second titling on Two-line Long Primer, described above in § 8. I hesitate to attribute this lower case to Colines, though I have no other name to propose. The only clue I have is to Robert Granjon, who began cutting in the early 1540s and whose popular Two-English roman (1547) may have been modelled on the typeface used by Colines (Vervliet, 1998, 20). But it seems too good for an attribution to a young Granjon.

* *Size:* Double Pica roman (Gros-Parangon); 23/21 Anglo-American/Didot points; 20 160 × 3:5.2 mm. *First seen in:* 1542, Paris, S. de Colines & J. de Roigny (Ammonius, *In praedicamenta Aristotelis commentaria;* Brussels Royal Library, VB 3499 C-LP; Renouard, 1894, 351-2). *Early appearances:* Paris: 1549, R. & Cl. Chaudière. *Key letters:* lower case e with horizontal bar; narrow g.

SVMMA PRIVILEGII,
à Rege per Authorem impetrati.

REgia cautum eſt ſanctione,ne quiſpiam hoc opus,& alia Orontij Finæi Mathematicarum profeſſoris opera,in ipſo priuilegij diplomate ſigillatim enarrata,intra decẽnium à prima ſingulorum operum æditione ſupputandum, abſque manifeſto opificis conſenſu, imprimat: aut alibi impreſſa,ſub Regis ditione venditet & diſtrahat. Idque ſub graui multa,in eodẽ priuilegij diplomate luculẽter expreſſa.
Conceſſum fuit priuilegium, & maiori ſigillo Regio munitum, Lutetiæ Pariſiorũ,Anno Chriſti 1543, Menſe Febru. Ipſum autem priuilegium ſubſcribebat Guiotus.

Fig. 21. The ‘Ammonius’ Double Pica roman or Gros-Parangon (1542) as it appears in O. Finé, *Quadratura circuli*, Paris, Colines, 1544, fol. [aldine leaf] 1v. Courtesy of the University Library Ghent.

ALDVS MAN. ROM. DIVAE
LVCRETIAE BORGIAE
DVCI FERRARIAE
S. P. D.

Cum essem Ferrariæ superiore anno
c dina Lucretia, adierunt me Guidus,
& Laurentius Strozæ nobiliss. iuue-
nes, rogarúntq; vt quæ Titus pater,
& Hercules frater poëmata incastigata morte præ-
uenti reliquissent, accurate recognoscerem, deinde
typis nostris imprimenda curarē. Quorum alterum,
etsi eram occupatissimus, nec ita affectus, vt suauioribus musis delectarer culpa horum temporum,
quibus si vnquam aliàs, nunc maxime vicinæ ruptis
inter se legibus vrbes arma ferunt, Sæuit toto Mars
impius orbe, tamen recepi me facturum: atq; eò libentius, quòd & Hercules vnice me diligebat (audiuit.n. me puer) & nunc tota domus Stroza diligit.
Alterum vero non posse præstare respondi, cum alijs
plurimis, tum quia nondum videretur commodum,
antiquis me includere curis. cum vero illi nihilominus instarent, vt & id darem veteri amicitiæ, quæ
mihi cum eo ipso Hercule summa intercessit, curaturum me dixi, vt hac in re quoq; ipsis morem gererem Id quod est à me factum diligenter, post positis
interim antiquis authoribus, qui corrigebātur, exituri & ipsi ex ædibus nostris emendatissimi in manus
studiosorum. Recognoui igitur omnia paucis diebus,

Fig. 22a. Colines's chancery italic on English or Saint-augustin (1528) as it occurs in E. Strozzi, *Strozii poemata*, Paris, Colines, 1530, fol. a1v.-a2r. Courtesy of the City Library Antwerp.

B. Colines's Italics

22. Colines's chancery italic on English or Saint-augustin (1528)*

Mainly used for a series of classical and neo-Latin poetry, Colines introduced in 1528 a new italic in the chancery style, ostensibly inspired by the Arrighi and Tagliente italics of 1524 (Johnson-Morison, 1924, 41). It is a very elegant face. Even more than his romans, it reveals Colines's mastery as a punchcutter and designer. Colines engraved three more italics, two of them in the Aldine style, appearing in 1530 and 1534, and one other in a formal chancery style (1532). See below, §§ 23-25.

This typeface has not been seen outside the Colines and Blaubloom presses, except for an appearance with a Wechel imprint, which probably can be attributed to Blaubloom's press (Moreau, 4: no. 316).

A poor copy by an unknown Low Countries letter-engraver appeared in Antwerp, London and Dublin from 1530 onwards (Johnson, 1936, 79; Vervliet, 1968, 294).

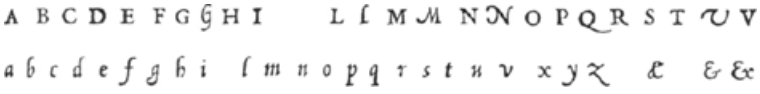

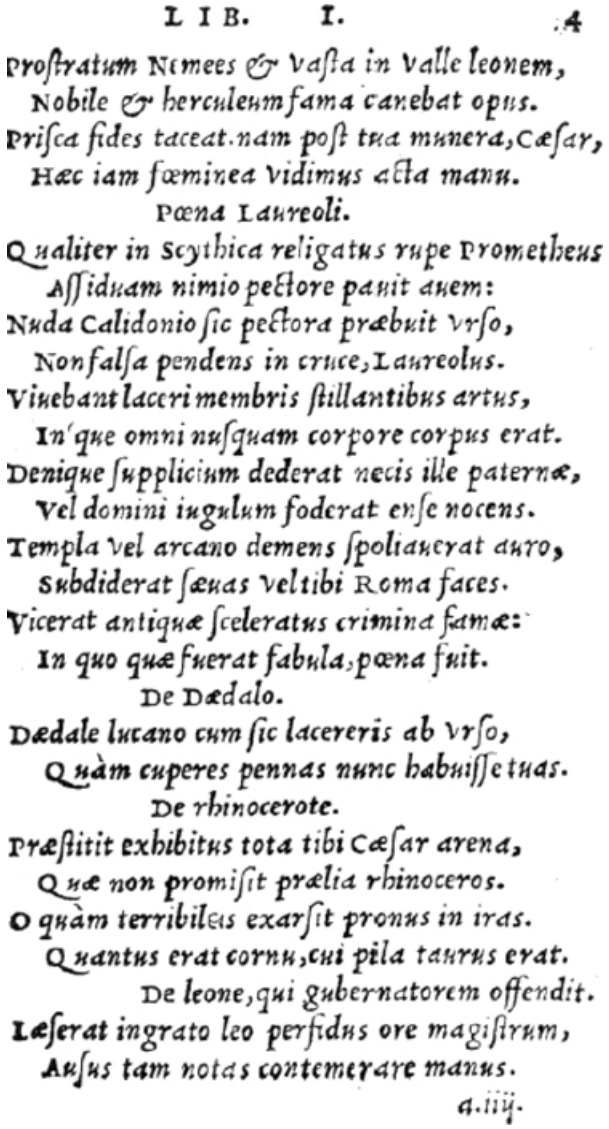
Fig. 22b. Colines's chancery italic on English or Saint-augustin (1528) assembled from Silius Italicus, *De bello Punico*, Paris, Colines, 1531. Courtesy of the Plantin-Moretus Museum, Antwerp.

Size: English (Saint-augustin); 13/12 Anglo-American/Didot points; 20 91 × 1.6:2 mm.
First seen in: 1528, Paris, S. de Colines (Lucanus, *Civilis belli libri x;* Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 35.19; Moreau, 3:425, no. 1548).
Early appearances: Paris: 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom];
Key letters: Capital line well below ascender line; downwards beaked G; duplicate swash capitals G, L, M, N, V; kerned lower case ascenders; cursive g; swash z; inverted-3 ampersand.
Literature: Johnson-Morison, 1924, 41, fig. 12; Johnson, 1928, 19-20; Johnson, 1959, 106-7, fig. 28; Carter, 1969, 121, fig. 78; Tinto, 1972, 36-7; Barker, 1974, 9 (s.v. Cicero italic); Amert, 1991, 34-5, fig. 11; Veyrin-Forrer, 1995, xxii.

23. Colines's Bourgeois or Gaillarde italic (1530)*

Tory's *Aediloquium* of 1530 is set entirely in Colines's English-bodied italic of § 22, except for a short note on the dangers of love: 'Vale viator, et in amoris vias, si potes, ne venito...' appearing on the verso of fol. b8. Its five lines are set in a new and smaller italic, which reappears from 1531 onwards in Colines's editions of classic and Neo-Latin literary authors, either in the side-notes of the octavos, or as text type for the sextodecimos. An early example of the latter is the Horatius of 1531, whose colophon refers to the *typis suis* of Colines (Renouard, 1894, 181).

I have failed to spot in Colines's printing an even smaller italic on Brevier (55 mm), which is mentioned by Carter (1969, 121). It may be a slip of the pen. I guess he refers to Colines's Pica italic of § 25.

LIB. I. A4

Proſtratum Nemees & vaſta in valle leonem,
Nobile & herculeum fama canebat opus.
Priſca fides taceat. nam poſt tua munera, Cæſar,
Hæc iam fœminea vidimus acta manu.
Pœna Laureoli.
Qualiter in Scythica religatus rupe Prometheus
Aſſiduam nimio pectore pauit auem:
Nuda Calidonio ſic pectora præbuit vrſo,
Non falſa pendens in cruce, Laureolus.
Viuebant laceri membris ſtillantibus artus,
In'que omni nuſquam corpore corpus erat.
Denique ſupplicium dederat necis ille paternæ,
Vel domini iugulum foderat enſe nocens.
Templa vel arcano demens ſpoliauerat auro,
Subdiderat ſæuas vel tibi Roma faces.
Vicerat antiquæ ſceleratus crimina famæ:
In quo quæ fuerat fabula, pœna fuit.
De Dædalo.
Dædale lucano cum ſic lacereris ab vrſo,
Quàm cuperes pennas nunc habuiſſe tuas.
De rhinocerote.
Præſtitit exhibitus tota tibi Cæſar arena,
Quæ non promiſit prælia rhinoceros.
O quàm terribilis exarſit pronus in iras.
Quantus erat cornu, cui pila taurus erat.
De leone, qui gubernatorem offendit.
Læſerat ingrato leo perfidus ore magiſtrum,
Auſus tam notas contemerare manus.
a.iiij.

Fig. 23a. Colines's Bourgeois or Gaillarde italic as it appears in Martialis, *Epigrammaton libri xiiii*, Paris, Colines, 1533, fol. 4r.
Courtesy of the City Library Antwerp.

Size: Bourgeois (Gaillarde); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 64 × 1.2:1.4 mm.

First seen in: 1530, Paris, S. de Colines (G. Tory, *Aediloqvivm ceu Disticha*, fol. b8v.; Kortrijk Public Library, GV 12093/c; Moreau, 3:603, no. 2308).
Early appearances: Paris: 1548, C. Badius & R. I Estienne; 1549, R. I Estienne;
Geneva: 1553, R. I Estienne.

Key letters: Small upright 'Aldine' capitals, well below the ascender line, only a bit higher than the lower case; open lower case v.
Literature: Johnson-Morison, 1924, 41-4, fig. 11; Johnson, 1959, 106; Carter, 1969, 121; Tinto, 1972, 33; Amert, 1991, 34-5 (s.v. 'Petit-texte'), fig. 12; Schreiber, 1995, 70-1, fig. 70; Veyrin-Forrer, 1995, xxv-xxvi.

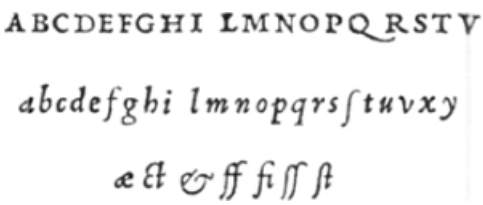

Fig. 23b. Colines's Bourgeois or Gaillarde italic assembled from Martialis, *Epigrammaton libri xiiii*, Paris, Colines, 1533, fol. 5v.-7r.
Courtesy of the City Library Antwerp.

24. Colines's Great Primer chancery italic or Gros-romain (1532)*

Like Colines's earlier English-bodied italic (§ 22), this type was modelled after an Arrighi model, though in a more formal chancery style, the *cancellaresca formata* of the writing-masters (Johnson-Morison, 1924, 41). Arrighi introduced it in 1526 (Balsamo-Tinto, 1967, 136, fig. 55). Colines's design became quite popular in Paris. Four similar italics originated in the years to follow. Two of them have been attributed to Garamont (Vervliet, 1999).

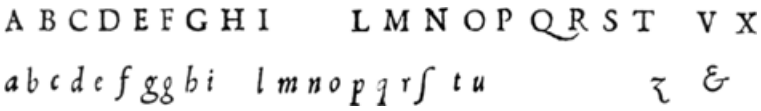
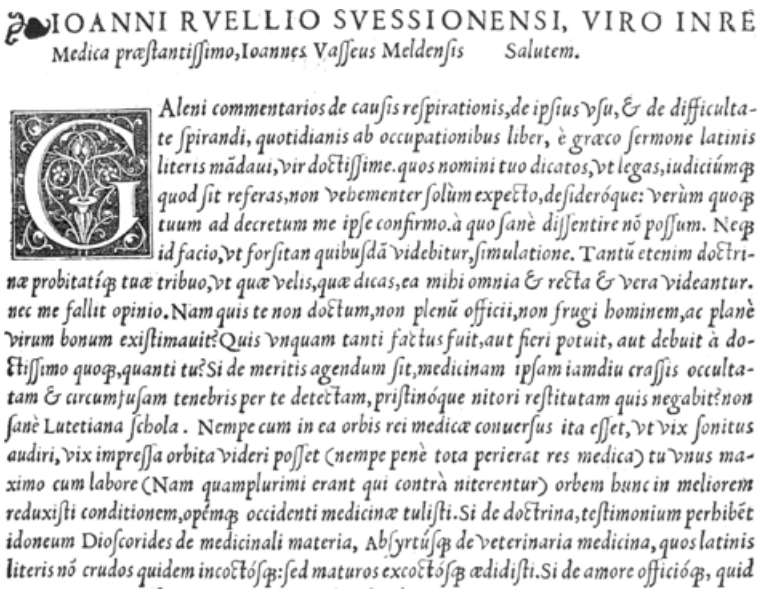

Fig. 24a. Colines's Great Primer chancery italic or Gros-romain (1532) assembled from L. Alamanni, *La coltivatione*, Paris, R. I Estienne, 1546. Courtesy of the Plantin-Moretus Museum, Antwerp.

Size: Great Primer (Gros-romain); 16.5/15.5 Anglo-American/Didot points; 20 118 × 2.2:3 mm.
First seen in: 1532, Paris, S. de Colines (P. Anghiera, *Extraict ou recueil des isles nouuellement trouvees;* Antwerp City Library, K 6181; Moreau, 4:133, no. 325
Early appearances: Paris: 1536, L. Blaubloom; 1546, R. & Cl. Chaudière, R. I Estienne; 1554, Ch. Estienne; 1565, R. II Estienne; Geneva: 1555, R. I Estienne; 1561, H. II Estienne.
Key letters: Upright roman capitals; duplicate forms of Q; two lower case g (narrow/broad); pointed v; two z (short/tailed); inverted-3 ampersand.
Literature: Johnson-Morison, 1924, 41, fig. 13; Johnson, 1928, 20; Johnson, 1967, 106-7; Carter, 1969, 121; Amert, 1991, 35, fig. 14; Veyrin-Forrer, 1995, xxv, xlii; Vervliet, 1999, 10-12, fig. 1.

IOANNI RVELLIO SVESSIONENSI, VIRO INRE
Medica præſtantiſſimo, Ioannes Vaſſeus Meldenſis Salutem.

GAleni commentarios de cauſis reſpirationis, de ipſius vſu, & de difficultate ſpirandi, quotidianis ab occupationibus liber, è græco ſermone latinis literis mãdaui, vir doctiſſime. quos nomini tuo dicatos, vt legas, iudiciúmq; quod ſit referas, non vehementer ſolùm expecto, deſideróque: verùm quoq; tuum ad decretum me ipſe confirmo. à quo ſanè diſſentire nõ poſſum. Neq; id facio, vt forſitan quibuſdã videbitur, ſimulatione. Tantũ etenim doctrinæ probitatíq; tuæ tribuo, vt quæ velis, quæ dicas, ea mihi omnia & recta & vera videantur. nec me fallit opinio. Nam quis te non doctum, non plenũ officii, non frugi hominem, ac planè virum bonum exiſtimauit? Quis vnquam tanti factus fuit, aut fieri potuit, aut debuit à doctiſſimo quoq;, quanti tu? Si de meritis agendum ſit, medicinam ipſam iamdiu craſſis occultatam & circumfuſam tenebris per te detectam, priſtinóque nitori reſtitutam quis negabit? non ſanè Lutetiana ſchola. Nempe cum in ea orbis rei medicæ conuerſus ita eſſet, vt vix ſonitus audiri, vix impreſſa orbita videri poſſet (nempe penè tota perierat res medica) tu vnus maximo cum labore (Nam quamplurimi erant qui contrà niterentur) orbem hunc in meliorem reduxiſti conditionem, opémq; occidenti medicinæ tuliſti. Si de doctrina, teſtimonium perhibẽt idoneum Dioſcorides de medicinali materia, Abſyrtúſq; de veterinaria medicina, quos latinis literis nó crudos quidem incoctóſq;: ſed maturos excoctóſq; ædidiſti. Si de amore officióq;, quid

Fig. 24b. Colines's Great Primer chancery italic or Gros-romain (1532) as it appears in Galenus, *De cavsis respirationis*, Paris, Colines, 1533, fol. ♣2r. Courtesy of the Royal Library The Hague.

25. Colines's Pica italic or Cicero (1534)*

Apart for the early Kerver/Le Rouge/Gromors italics (Johnson, 1959, 97), the use of a Pica-sized italic was rare in Paris before the 1520's. The Schoeffer Pica italic, originating in Basle about 1519 (Carter, 1969, 118), was introduced in Paris by Vidoue in 1523 and adopted later by Wechel, Badius, Morrhe, Loys, Blaubloom. Robert 1 Estienne had his own italic on this size engraved in 1532, using it until 1542, when he changed to another one. Colines's Pica followed in 1534.

As were most early italics, the Colines typeface is a close imitation of the Aldine italic, including its small-sized upright capitals, but the Colines lower case is sturdier than the Aldine and somewhat reminiscent of the Schoeffer design. I have not seen the Colines Pica italic used outside his own press. The 1542 Estienne Pica italic is a very close, though in my opinion somewhat inferior, copy of the Colines face, differing only in a few letters. Estienne's displays a narrow H, broad L, top serifs of T slanting to the left, winged Y, lower case g with a small egg-shaped bowl.

Amert (1991, 35) suggests that Colines had already introduced a first state of this face in 1533. No reference is quoted and I suspect that the italic, used in Colines's 1533 Solinus (Moreau, 4: 265, no. 821; Schreiber, 1995, 96, no. 104) is referred to. As this is the Schoeffer italic, the work was probably printed by Blaubloom, who owned a fount of that face (Renouard, 1964, 4: 94; pl. Biii 17, no. 137).

**Size:* Pica (Cicero); 11.5/11 Anglo-American/Didot points; 20 81 × 1.6:1.9 mm.

First seen in: June 1534, Paris, S. de Colines (J. Günther [Jonas Philologus], *Dialogi aliquot;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 49274:1; Moreau, 4: 315, no. 1015; Schreiber, 1995, 98, fig. 107).
Key letters: Small upright 'Aldine' capitals well below the ascender line; capital A with right-serifed apex; doubly-bracketed top serifs of M; broad T.
Variant letter: Non-serifed apex of A in 1545.
Literature: Amert, 1991, 35-6, fig. 17.

morsi de i serpenti dormẽdo conseruar si soglia. A quella adunque indirizo & dono tutto quello che Amore, & una estrema uoglia di farle seruitio hanno à me donato, humilmente pregando Dio che la contenti, & lei che si lietamẽte accetti questi miei primi acerbi frutti, che de gl' altri col tempo piú maturi, & chari habbiano. cagione di uenirla à riuedere.

GABRIELLO SYMEONI
A I LETTORI.

Conuerse Apollo d' Elicona il fonte
In nero inchiostro: Amor tutti i suoi strali
Spese in un colpo, & si cauó de l' ali
Le penne à scriuer piú sicure & pronte.
Scese dal lor beato & charo monte
Le noue Muse sagre & immortali
Fra i nostri rei costumi & giusti mali.
Vennero ad habitar con lieta fronte.
Fessi Marte pietoso, e 'n Ciel con lui
Saturno, & perse ogni ueleno & forza
L' inuidia, e 'n preda à noi le gratie dersi.
Fiorirno i rami & rinouó la scorza
Al lauro, all' hor che cominció costui
A sospirar' assai con pochi uersi.

Fig. 25a. Colines's Pica italic or Cicero (1534) as it appears in Amomo, *Rime toscane,* Paris, Colines, 1535, fol. a3v.-a4r. Courtesy of the Royal Library The Hague.

ABCDEFGHI LMNOPQ RSTVYZ

abcdefghilmnopqrsſtu xyz

æ ca œ ct & ga ge ij la ll mu nu œ ſſ ſt ta te un

Fig. 25b. Colines's Pica italic or Cicero (1534) assembled from Democharis, *In octo libras Topicorum Aristotelis...hypomnema*, Paris, Colines, 1535, fol. 1r.-4v. Courtesy of the City Library Antwerp.

C. Colines's Greeks

26. Colines's Pica Greek or Cicero (1522)*

Usually it is thought that the Sophocles 1528 Greek was Colines's first. However, at the very beginning of his career he used Gourmont's Greek (Vervliet, 2002, 7-9) and then, from the end of 1522 to June 1528 (e.g. in Erasmus, *De recta... pronuntiatione*, 1528), a new Greek cursive, somewhat smaller than the Sophocles face and surely less elegant. From 1527 onwards, he had yet another one for marginal notes on Brevier or Petit-texte (55 mm), described below in § 27. There are few stylistical indications to ascribe both founts to the young Colines, but date and distribution seem to support such an attribution. Robert 1 Estienne used this Pica Greek (on a body of Small Pica or 74 mm) until by the mid 1530s, when he switched to Augereau's 90 mm Greek.

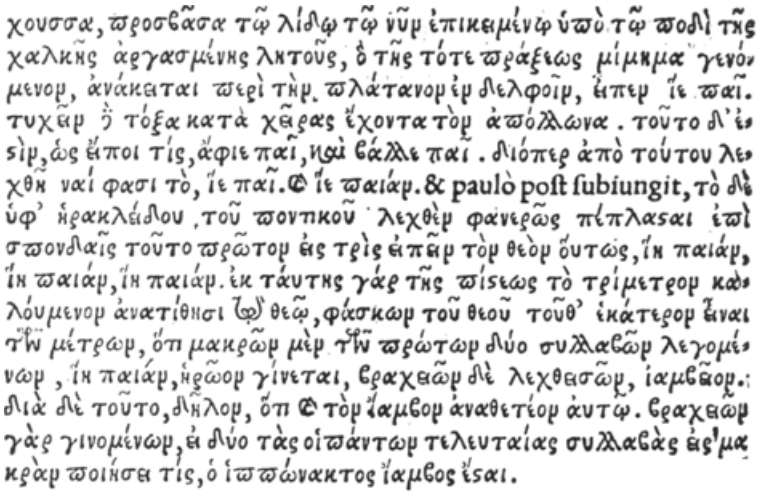

Fig. 26a. Colines's Pica Greek as it appears in A. Manutius, *Institutionum grammaticarum libri iiii*, Paris, Robert 1 Estienne, 1531, p. 314. Courtesy of the Royal Library Brussels.

Fig. 26b. The Colines Pica Greek assembled from *Alphabetvm graecvm*, Paris, Robert 1 Estienne, 1528, fol. a1 vo. Courtesy of the Service Communication, Bibliothèque de la Ville de Chaumont, Coll. des Silos.

Size: Pica (Cicero); 10.5/10 Anglo-American/Didot points; 20 78 × 1.7:2 mm.
First seen in: 20 September 1522, Paris, S. de Colines (Aristoteles, *Opus magnorum moralium*; Amiens, Bibliothèque municipale, 4480; Moreau, 3: 115, no. 255).
Early appearance: Paris: 1526, R. 1 Estienne.
Key letters: Broad capital M; N with double left top serif; short right shank of Π; narrow Σ; short lower case β; awkward triangular δ; looped π leaning to the right; duplicate forms of β, δ, ν, ξ, π, σ, τ; three forms of γ, ζ; flat compendium κα□; crossed ligature λλ.
Literature: Vervliet, 2002, 16.

27. Colines's Minion Greek or Mignonne (1527)*

An exceptionally small Greek used sparingly mostly in marginal and other notes occurs in Colines's printing from 1527 onwards. Its relation to similar small Greeks occurring at the presses of P. Gromors (1523), G. de Gourmont & P. Vidoue (1528), P. Gaudoul & P. Gromors (1529), Robert 1 Estienne (1533), Fr. Gryphius (1535) deserves more scrutiny. If they prove to be identical, an attribution to Colines, who avoided sharing his own types, becomes unlikely.

Size: Minion (Mignonne); 7/6.5 Anglo-American/Didot points; 20 49 × 1:1.5 mm.
First seen in: 3 August 1527, Paris, S. de Colines (*Pentatevch Moysi;* Aarau Kantonsbibl., Ma 981; Moreau, 3: 327, no. 1138).
Key letters: tailed ν; right leaning looped π; crossed ligature λλ.
Literature: Proctor, 1900, 93-4; Scholderer, 1927, 9, fig. 27.

* Promptiores.) Quia publica ſalus priuatæ præponenda eſt. Vt Callic.) De Callicratide, Xenophon in παραλειπομένοις lib. 1. Καλλικρατίδας δέ τις ἔτυχεν ὢν τὴν μὲν ἀρετὴν οὐδὲν ἧττον ἢ οἱ ἄλλοι κεῖται αὐτῷ ἀποθανόντι· φεύγειν δὲ αἰσχρὸν ἦν, ἔφη.

Cleombrotus inuidiam.) Cur dixerit de Cleombroto, quòd eſſet inuidiam timens, intelligi niſi ex hiſtoria non poteſt, quæ extat in libro ſexto apud Xenophontem in παραλειπομένοις. Ὧδε δὲ τῷ κλεομβρότῳ δι᾽ ἃ φίλοι προσιόντες ἔλεγον, ὡς κλεόμβροτε, ἐὰν ἀφῇς τοὺς Θηβαίους ἄνευ μάχης, κινδυνεύσεις πάντα τὰ πολίωις τὰ ἰσχατα παθεῖν. ἀναμνησθέντα γὰρ σὲ, καὶ ὅτι ἐκ νεωτέρου κεφαλὰς ἀφικόμενος, ὃν τῶν χωρὶς τῶν Θηβαίων ἐθέλοντα, καὶ ὅτι ὕστερον στρατεύων, ἀπεκρούσθης τῶν ἐμβολῶν, ἀγνοίλαν ἀεὶ ἐμβάλλοντος διὰ τῶν πυλῶν ἑκατὸν ἱππέων ἢ πάντων κύδιστον ἢ τῶν παρθένων ἱππιθυμεῖς, ἀκίνδυνον ἱππὶ τοὺς ἄνδρας. δι᾽ ἃ φίλοι τοιαῦτα ἔλεγον. οὐδὲν ἀναντίον, νῦν δὲ ἔφασαν δηλώσει ὁ ἀνὴρ, ἐὰν τῷ ὄντι κήδεται τῶν Θηβαίων, ὥσπερ λέγεται. Id eſt, Ibi Cleombrotũ amici accedentes dicebant, ſi dimiſeris Cleombrote Thebanos ſine pugna, periculũ eſt ne à ciuibus extrema patiaris. Obiiciẽt enĩ q̃ neq; hoſtiũ agrũ vaſtaueris cũ in Cynos cephalas ventũ eſt, neq; poſtea data pugnãdi copia, cũ hoſte cõflixeris, cũ Ageſilaus iniquiore loco per Cichæronẽ toties adortus ſit hoſtes. Proinde ſi quam tui rationem habes, aut patriam retinere cupis, dimicandum eſt. Atq; hæc amici dicebant. Aemuli vero, Nunc, dicebant, palàm erit, an verum ſit eum cum Thebanis colludere, ſicut dicitur.

E.j.

Fig. 27. Colines's Greek Minion or Mignonne (1527) as it occurs in Cicero, *Officia*, Paris, Colines, 1538, fol. e1. Courtesy of the University Library Ghent.

28. Colines's 'Sophocles' Greek on English or Saint-Augustin (1528)*

In 1528 Simon de Colines started publishing a series of Greek texts (Moreau, 3: nos. 1402, 1418, 1481-2, 1503-4, 1609), composed in a new Greek typeface. It is, I think, the first decent Greek cursive to be cut in France. Its capitals are wholly in Colines's style and the fact that it was only used by Colines and his contractor Blaubloom confirms the attribution. Scholderer (1927, 9) suggested that the lower case was inspired by Callierges's style, but I fail to see the relation or likeness. The face is known as the Sophocles type, after the publication by Colines of Sophocles's *Tragoediae septem* in December 1528. Occasionally, Colines used other Greek founts, for instance Petreius's (mostly in association with Jean Loys) or Schoeffer's (mostly with Francis Estienne). In the 1534 Greek New Testament (Schreiber, 1995, 100, no. 110), Colines used Augereau's Greek, but it may be questioned whether he actually printed that work himself, though its title-page displays his device and address. See Vervliet, 2002, 17-8.

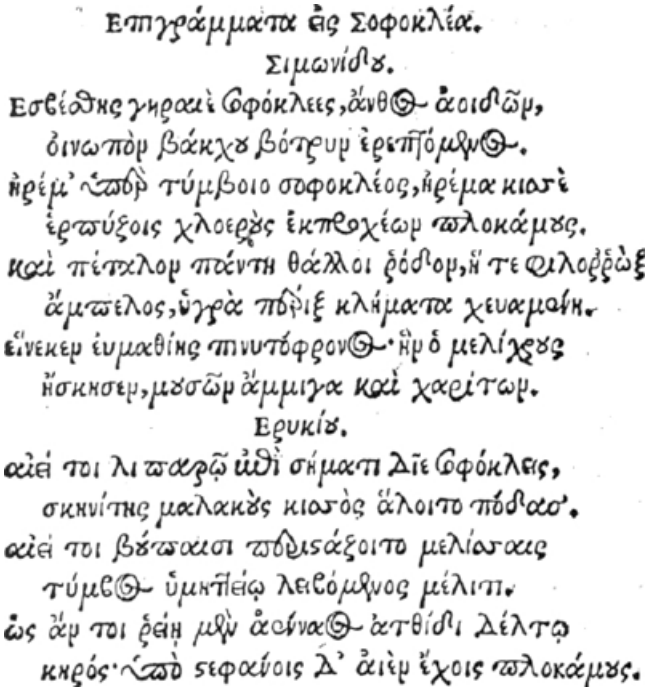

Επιγράμματα εἰς Σοφοκλέα.
Σιμωνίδου.
Εσθλὸν ἀοιδῶν,
ὀινοπὸρ βάκχα βότρυν ἐρεπτόμενον.
ἠρέμα τοῦ τύμβοιο σοφοκλέος, ἠρέμα κισσὲ
ἐρπύζοις χλοεραῖς ἐκπεφυὼς πλοκάμοις.
καὶ πίτνλον πάντη θάλλοι ῥόδον, ἠΰτε φιλοξεῖν
ἄμπελος, ὑγρὰ πολὺν κλήματα χεομένη.
εἵνεκεν εὐμαθίης πινυτόφρονος· ἦρ' ὁ μελίγηρυς
ἤσκησεν, μούσῃσιν ἄμιλλα καὶ χαρίτων.
Ερυκίου.
αἰεί τοι λιγυρῇσιν ἀοιδαῖς εἶε Σοφόκλεις,
σκηνίτης μαλακὸς κισσὸς ἄλοιτο πόδας.
αἰεί τοι βοτρυώεσσι πολυσάξοιτο μελίσσαις
τύμβος ὑμηναίῳ λειβόμενος μέλιτι.
ὡς ἄρ τοι ῥεῖα μὲν ἀθανάτων ἀστοῖσι δέλτος
κηρὸς· σοὶ δὲ σεφαίοις δ' αἰὲν ἔχοις πλοκάμοις.

Fig. 28a. Colines's Greek on English or Saint-augustin (1528) as it appears in Sophocles, *Tragoediae septem*, Paris, Colines, 1528, fol. a2. Courtesy of the University Library Ghent.

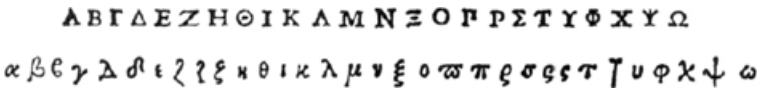

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω
α β ϐ γ δ ε ζ ϛ ξ η θ ι κ λ μ ν ξ ο ϖ π ρ σ ς τ ϒ υ φ χ ψ ω

Fig. 28b. Colines's Greek on English or Saint-augustin (1528) assembled from N. Clenardus, *Institvtiones in lingvam graecam*, Paris, Blaubloom, 1530, fol. 3. Courtesy of the Bibliothèque nationale Paris.

Size: English (Saint-augustin); 13/12 Anglo-American/Didot points; 20 90 × 1.6:2.1 mm.

First seen in: July 1528, Paris, S. de Colines (Cicero, *De senectute* [graece]; Versailles, Bibliothèque municipale, FA-8° a 26b; Moreau, 3: 395, no. 1418). *Early appearances:* Paris: 1530, L. Blaubloom; 1532, G. de Gourmont [& L. Blaubloom]; Orléans: 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].

Key letters: Broad capitals M, N, Z; low right top terminals of lower case γ and χ; small sized ζ, θ and φ; duplicate forms of β, δ, η, χ, ν, π, τ; three forms of ζ, σ; curled tail of ρ in ligature αρ; descending ε in ligature μεν; crossed ligature λλ; rounded ν in ligature των. *Literature*: Proctor, 1905, 92-3; Scholderer, 1927, 9, fig. 26; Schreiber, 1995, 38, no. 30; 41, no. 32; Vervliet, 2002, 17-8.

Colines's types by family (roman, italic, Greek) and size (mm/20 lines)

A. Roman types

	R(oman)	
Nonpareil; 1533;	R42	§15
Minion (Mignonne); 1526;	R49	§10
First Bourgeois roman (Gaillarde); 1520;	R63	§ 3
Second Bourgeois roman (Gaillarde); 1523;	R63	§ 6
Third Bourgeois roman (Gaillarde); 1536	R65	§18
First Small Pica roman (Philosophie); 1522	R75	§ 4
Second Small Pica roman (Philosophie); 1525;	R73	§ 9
Pica roman (Cicero); 1536;	R80	§19
First English-bodied roman (Saint-augustin); 1519;	R90	§ 2
Second English-bodied roman (Saint-augustin); 1526;	R90	§11
Third English-bodied roman (Saint-augustin); 1533;	R90	§16
First Great Primer roman (Gros-romain); 1528;	R117	§12
Second Great Primer roman (Gros-romain); 1531;	R119	§14

Third Great Primer roman (Gros-romain); 1533;	R119	§17
The ‘Ammonius’ Double Pica roman (Gros-Parangon); 1542;	R140	§21
The ‘Finé’ Two-line Double Pica roman (Gros-canon); 1536;	R280	§20

Roman titlings

Titling on Two-line Brevier roman (Deux points de Petit-texte); 1523;	R:4	§ 7
Second titling on 2-line Long Primer roman (2 points Petit-romain); 1524;	R:5.2	§ 8
First titling on 2-line Long Primer (2 points de Petit-romain); 1522;	R:5.5	§ 5
Titling on Two-line English (Deux points de Saint-augustin); 1529;	R:8.5	§13
Titling on Two-line Great Primer (Deux points de Gros-romain); 1518;	R:9.5	§ 1

B. Italics

	It(alic)	
Bourgeois italic (Gaillarde); 1530;	It65	§23
Pica italic (Cicero); 1534;	It80	§25

Chancery italic on English (Saint-augustin); 1528;	It90	§22
Great Primer chancery italic (Gros-romain); 1532;	It110	§24

C. Greeks

	G(ree)k	
Pica (Cicero); 1522;	Gk78	§26
Minion (Mignonne); 1527;	Gk49	§27
Greek on English (Saint-Augustin); 1528;	Gk90	§28

References

Amert, 1991: K. AMERT, 'Origins of the French old-style: the roman and italic types of Simon de Colines' in *Printing history*, 26/27 (1991-92), 17-40.
Amert, 2001: K. AMERT, 'A Renaissance font: Paris, 1516' in *Printing history*, 42:2 (2001), 16-31.
Armstrong, 1986: E. ARMSTRONG, *Robert Estienne, royal printer*: *an historical study of the Elder Stephanus* (revised ed.), Sutton Courtenay, 1986.
Audin, 1933: M. AUDIN, *Les livrets typographiques des fonderies françaises créées avant 1800*, Paris, 1933 (reprinted: Amsterdam, 1964).
Avril-Reynaud, 1993: F. AVRIL & N. REYNAUD, *Les manuscrits à peintures en France; 1440-1520*, Paris, 1993.
Balsamo-Tinto, 1967: L. BALSAMO & A. TINTO, *Origini del corsivo nella tipografia italiana del cinquecento*, Milano, 1967.
Barker, 1974: N. BARKER, 'The Aldine roman in Paris, 1530-1534', *The Library*, ser. 5, 29 (1974), 5-20.
Beaujon, 1926: P. BEAUJON [= B. Warde], 'The Garamond types: 16th and 17th century sources reconsidered', *The Fleuron*, 5 (1926), 131-179.
Black, 1963: M.H. BLACK, 'The printed Bible', *The Cambridge history of the Bible*, Cambridge, 1963-70 (repr. 1975-6), 3: 408-75.
Carter, 1967: H. CARTER, *Sixteenth-century French typefounders: the Le Bé memorandum*, Paris, 1967.
Carter, 1969: H. CARTER, *A view of early typography up to about 1600*, Oxford, 1969 (reprint: London, 2002).
Coyecque: E. COYECQUE, *Recueil d'actes notariés relatifs à l'histoire de Paris et de ses environs*, Paris, 1905-24.
DeReuck, 1993: J. DEREUCK, *Bibliotheca Erasmiana Bruxellensis*, Brussels, 1993.
Fournier, 1764: FOURNIER LE JEUNE, *Manuel typographique*, Paris, 1764-66 (reprinted in Fournier, 1995).
Fournier, 1995: P.-S. FOURNIER, *Manuel typographique* (trans. H. Carter; ed. J. Mosley; reprint of Fournier, 1764), Darmstadt, 1995.
Gültlingen, 1992: S. VON GÜLTLINGEN, *Bibliographie des livres imprimés à Lyon*, Baden-Baden, 1992- *(Bibliotheca bibliographica Aureliana*, 154 sqq.).
Johnson, 1928: A.F. JOHNSON, *French sixteenth century printing*, London, 1928.
Johnson, 1928a: A.F. JOHNSON, 'Geofroy Tory' in *The Fleuron*, 6 (1928), 37-66 (reprinted: Johnson, 1970, 166-90).
Johnson, 1936: A.F. JOHNSON, 'Sources of roman and italic types used by English printers in the 16th century' in *The Library*, 4th s., 17 (1936-7), 70-82.
Johnson, 1937: A.F. JOHNSON, 'The first roman titlings' in *Penrose annual*, 39 (1937) 57-9.
Johnson, 1959: A.F. JOHNSON, *Type designs*: *their history and development*, London, 1959.
Johnson, 1970: A.F. JOHNSON, *Selected essays on books and printing* (ed. P.H. Muir), Amsterdam, 1970.

Johnson-Morison, 1924: A.F. JOHNSON & S. MORISON, ‘The chancery types of Italy and France’ in *The Fleuron*, 3 (1924), 23-51 (reprinted: Johnson, 1970, 83-119).
Kemp, 1991: W. KEMP, ‘Latomus, F. Gryphe, Augereau and the Aldine romans in Paris, 1531-33’ in *The Library*, 6th s., 13 (1991-92), 23-47.
Mardersteig, 1964: G. MARDERSTEIG, ‘Aldo Manuzio e i caratteri di Francesco Griffo da Bologna’ in *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro de Marinis*, Verona, 1964, 3: 105-47.
Martin, 2000: H.-J. MARTIN, *La naissance du livre moderne; 15e-16e siècles: mise en page et mise en texte du livre français*, Paris, 2000.
Moreau: [B. MOREAU], *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du 16e siècle*, Paris, 1972-.
Morison, 1924: S. Morison, *Four centuries of fine printing*, London, 1924.
Morison, 1957: S. MORISON, *L'inventaire de la fonderie Le Bé selon la transcription de Jean Pierre Fournier*, Paris, 1957.
Orth, 1983: M. ORTH, ‘François du Moulin and Albert Pigghe: Les Commentaires de la guerre gallique; Paris or Blois, 1519’ in *Renaissance painting in manuscripts: treasures from the British Library*, New York, 1983, 181-6.
Petrucci, 1967: A. PETRUCCI, *La scrittura di Francesco Petrarca*, Rome, 1967 (= Studi e testi; 248).
Plummer, 1982: J. PLUMMER, *The last flowering: French painting in manuscripts; 1420-1530*, New York, 1982.
Proctor, 1900: R. PROCTOR, *The printing of Greek in the fifteenth century*, Oxford, 1900.
Proctor, 1905: R. PROCTOR, ‘The French Royal Greek types and the Eton Chrysostom’, in R. Proctor, *Bibliographical essays*, London, 1905 (reprint: London, 1969).
Rawles, 1988: S. RAWLES, ‘Les lettres ornées de Simon de Colines’ in *Le livre dansl'Europe de la Renaissance* (ed. P. Aquilon), Paris, 1988, 41-57.

Rawles-Screech, 1987: S. RAWLES & M.A. SCREECH, *A new Rabelais bibliography*, Geneva, 1987 *(Travaux d'humanisme et renaissance*, 219).
Renouard, 1894: Ph. RENOUARD, *Bibliographie des éditions de Simon de Colines*, Paris, 1894 (reprint: Nieuwkoop, 1990).
Renouard, 1964: P. RENOUARD, *Imprimeurs et libraires parisiens du 16e siècle*, vol. 1-5; suppl. 1-4, Paris, 1964-95.
Richardson, 1990: J. RICHARDSON, 'Correlated type sizes and names' in *Studies in bibliography*, 43 (1990), 251-72.
Schreiber, 1995: F. SCHREIBER, *Simon de Colines: an annotated catalogue of 230 examples of his press, 1520-1546*, Provo, Utah, 1995.
Secret, 1963: F. SECRET, 'Les grammaires hébraiques d'Augustinus Justinianus' in *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 33 (1963), 269-79.
Shaw, 1974: D.J. SHAW, 'Books printed by Pierre Vidoue in 24° format' in *Gutenberg Jahrbuch*, (1974), 117-22.
Shaw, 1981: D. SHAW, 'Standardization of type sizes in France in the early sixteenth century' in *The Library*, 6th s., 3 (1981), 330-6.
Sterling, 1975: C. STERLING, *The Master of Claude, reine de France*, New York, 1975.
Tarr, 1946: J.C. TARR, 'Measurement of type' in *The Library*, 5th s., 1 (1946/7), 248-9.
Tinto, 1972: A. TINTO, *Il corsivo nella tipografia del cinquecento*, Milan, 1972.
Vervliet, 1967: H.D.L. VERVLIET, *The type specimen of the Vatican Press*, Amsterdam, 1967.
Vervliet, 1968: H.D.L. VERVLIET, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, 1968.
Vervliet, 1969: H.D.L. VERVLIET, 'Les canons de Garamont: essai sur la formation du caractère romain en France au 16e siècle' in *Refugium animae bibliotheca: Festschrift für Albert Kolb*, Wiesbaden, 1969, 481-500.
Vervliet, 1998: H.D.L. VERVLIET, 'Roman types by Robert Granjon' in *De gulden passer*, 76-7 (1998-9), 5-76.
Vervliet, 1999: H.D.L. VERVLIET, 'Les italiques de corps Gros-romain de la Renaissance française' in *Bulletin du bibliophile*, (1999):1, p. 5-45.
Vervliet, 2002: H.D.L. VERVLIET, 'Greek typefaces of the early French Renaissance: the predecessors of the Grecs du Roy' in *Journal of the Printing Historical Society*, N.S., 4 (2002), 3-29.
Vervliet, 2002a: H.D.L. VERVLIET, 'The printing types of the young Simon de Colines; 1518-1522' in *Bulletin du bibliophile*, (2002):2, 269-99.
Veyrin-Forrer, 1956: J. VEYRIN-FORRER, 'Antoine Augereau, graveur de lettres et imprimeur parisien' in *Paris et Ile-de-France. Mémoires publiés par la Fédération historiques et archéologiques de Paris*, 8 (1956), 103-56 (revised in: Veyrin-Forrer, 1987, 3-50).
Veyrin-Forrer, 1987: J. VEYRIN-FORRER, *La lettre et le texte: trente années de recherches sur l'histoire du livre*, Paris, 1987.
Veyrin-Forrer, 1995: J. VEYRIN-FORRER, 'Introduction' in Schreiber, 1995, xiii-lxxxiv.

Wolf, 1979: L. WOLF, *Terminologische Untersuchungen zur Einführung des Buchdrucks im französischen Sprachgebiet*, Tübingen, 1979.

Summary

This paper attempts to present a survey of the typefaces that Simon de Colines (Paris, *fl.* 1518-1546) may have cut. Colines is credited with the introduction, North of the Alps, of the first coherent and aesthetically satisfying set of roman and italic type founts. The article is an update of earlier studies by Barker (1974), Amert (1991; 2001), Vervliet (2002a). In order of the date of their first occurrence, it describes 28 typefaces (21 romans, 4 italics, 3 Greeks).

Samenvatting

Dit artikel beoogt een overzicht te bieden van de drukletters die wellicht gesneden werden door Simon de Colines (actief in Parijs, 1518-1546). Colines wordt geacht de eerste coherente en esthetisch overtuigende romeinen en italieken ten noorden van de Alpen te hebben geïntroduceerd. Het artikel is een voortzetting van eerdere studies van Barker (1974), Amert (1991; 2001) en Vervliet (2002a). Het beschrijft 28 lettertypes (21 romeinen, 4 cursieven en 3 Griekse); de volgorde is chronologisch op datum van eerste verschijning.

Résumé

Cet article s'efforce de répertorier les caractères probablement gravés par Simon de Colines (actif à Paris, 1518-1546). On lui attribue l'introduction au nord des Alpes du premier ensemble cohérent et esthétiquement satisfaisant de caractères romains et italiques. L'article complète les études antérieures de Barker (1974), Amert (1991; 2001) et Vervliet (2002a). Il décrit 28 caractères (21 romains, 4 italiques, 3 grecs) dans l'ordre chronologique de leur première apparition.

Renaud Adam

‘Sum Petri Aegidii’ Kanttekeningen bij een recent opgedoken boek uit de bibliotheek van Pieter Gillis (1486-1533)[1]

Het is te betreuren dat vele humanistenbibliotheken uit de Nederlanden spoorloos verdwenen zijn. Al te vaak moet men genoegen nemen met fragmenten, toevallig opgedoken boeken die dankzij een herkomstvermelding aan hun eigenaar kunnen worden toegeschreven. De ontdekking van een handgeschreven of gedrukt boek uit de privé-bibliotheek van een humanist kan daarom altijd op de belangstelling van de onderzoekers rekenen. Een voorbeeld: van Erasmus' bibliotheek zijn twee inventarissen bewaard; maar van de 413 titels die in de lijst van 1535 worden opgesomd, werden tot op heden slechts 40 volumes teruggevonden.[2]

Met de bibliotheek van Pieter Gillis is het niet anders gesteld. Door Halkin getypeerd als ‘un de ces seconds rôles que l'amitié a fait entrer dans l'histoire’[3] wordt Gillis algemeen beschouwd als één van de eerste Antwerpse humanisten.[4] Hij werd

1 Voor hun adviezen en voor het nalezen van dit artikel dank ik graag mevrouw Céline Van Hoorebeek, attaché aan de Handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, en de heren Bart Op de Beeck en Marcus de Schepper, conservator van de Afdeling Kostbare Werken resp. directeur van het Centrum voor de Bibliografie van de Neerlandistiek in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Gebruikte afkortingen en sigels: Adams: H.M. Adams, *Catalogue of books printed on the continent of Europe 1501-1600 in Cambridge libraries*, 2 dln, Cambridge, 1967; Allen: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Rotterodami*, P.S. Allen, ed., 12 dln, Oxford, 1906-1958 (gevolgd door het nummer van de brief, afgekort als ‘ep.’); bmc: *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. A lithographical reprint*, Londen, 12 dln, 1963-1984; Goff: Fr. R. Goff, *Incunabula in American libraries: a third census of fifteenth-century books recorded in North American collections*, New York, 1964 (*Supplement*, New York, 1972); GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig-New York-Stuttgart, 10 dln verschenen, 1925-; ISTC: *The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue*, on line databank, ook raadpleegbaar op cd-rom: *The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on cd-rom.* Reading: Primary Source Media in association with the British Library, 1997-; KBR: Koninklijke Bibliotheek van België; NK: W. Nijhoff, M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag, 1923-1971; Polain: M.-L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, 4 dln & suppl., Brussel, 1932 & 1978.

2 A. Vanautgaerden, ‘Item ein schöne Bibliothec mit eim Register: un deuxième inventaire de la bibliothèque d'Érasme (à propos du manuscrit c via 71 de la bibliothèque universitaire de Bâle)’, in *Les humanistes et leur bibliothèque. Actes du Colloque international, Bruxelles, 26-28 août 1999*, R. De Smet ed., Leuven - Parijs - Sterling, 2002, p. 59-111 (*Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Étude de la Renaissance et de l'Humanisme*, XIII); G. Tournoy, M. Oosterbosch, ‘The library of Pieter Gillis’, in *Les humanistes et leur bibliothèque...*, p. 143, n. 2.

3 L.-E. Halkin, *Érasme parmi nous*, Parijs, 1987, p. 72.

4 Y. Charlier, *Érasme et l'amitié d'après sa correspondance* (Parijs, 1977), p. 198-199, 209-212 (*Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, CCXIX); M. de Schepper, ‘Pieter Gillis (1486-1533), Antwerps humanist en vriend van Erasmus’, in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden: Erasmus ab Anderlaco*, Brussel, 1995, p. 283-296 (*Archief- en Bibliotheekwezen in België*, speciaal nummer 49); M.A. Nauwelaerts, ‘Aegidius (Gillis), Petrus (Pieter)’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 4 (Brussel, 1970), kol. 4-8; Id., ‘Pieter Gillis’, in: *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of Renaissance and Reformation*, dl. 2 (Toronto, 1986), p. 99-101.

geboren in 1486. Na zijn opleiding aan de school van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel behaalde hij in 1512 een licentie aan de rechtsfaculteit van Orléans. Die universiteit stond toen bekend als vormingscentrum voor toekomstige juristen en hoge ambtenaren. Tegelijk was Gillis ook ingeschreven aan de Leuvense universiteit. Rond 1503-1504 kon hij als corrector en tekstbezorger aan de slag in het atelier van de eerste drukker van de Zuidelijke Nederlanden, Dirk Mar-

tens (c. 1446/7-1534). Zijn grondige kennis van het Latijn was daar niet vreemd aan. Dankzij dit werk ontmoette hij Erasmus, met wie een oprechte vriendschap groeide. Hun wederzijdse verstandhouding werd in 1517 door Quinten Metsys (c. 1466- c. 1530) vereeuwigd in een beroemd diptiek waarop ze beiden te zien zijn. Het was een geschenk voor hun gemeenschappelijke vriend Thomas Morus (1478-1535), met wie Gillis trouwens dankzij Erasmus kennis had gemaakt. Pieter Gillis was geen geboren schrijver, en er staan weinig publicaties op zijn naam. Hij bouwde een carrière in de administratie uit, en wel in Antwerpen: in 1509 trad hij als griffier in stedelijke dienst. In 1532 legde hij deze functie echter neer als gevolg van een zware ziekte; één jaar later overleed hij op vierenveertigjarige leeftijd. Zijn leven lang vormde hij de belichaming van de burger-humanist, die zijn talenten ten dienste stelt van de *res publica*, naar het voorbeeld van figuren als Bruni (1369-1444) of Salutati (1331-1406).

De inhoud van Gillis' bibliotheek is amper bekend. Op een recent symposium over humanistenbibliotheken (1999) waagden Gilbert Tournoy en Michel Oosterbosch zich aan een reconstructie.[5] Ze vonden vier post-incunabelen terug met een handgeschreven vermelding van de Antwerpse humanist.[6] Daarnaast schreef Gillis zelf een juridisch compendium en twee kleinere werkjes, en leverde hij inleidende teksten voor drie publicaties.[7] Men mag ook aannemen dat hij - als corrector en tekstbezorger bij Dirk Martens - in het bezit was van de acht uitgaven waaraan hij had meegewerkt.[8] Door zijn nauwe contacten met Erasmus en Thomas Morus moet hij hun werken hebben gekocht, gekregen of uitgewisseld, al is dit aandeel onmogelijk in cijfers te vatten. Daarentegen lijkt het wel zeker dat hij een exemplaar bezat van de *Parabolae* die Erasmus aan hem had opgedragen. Hetzelfde geldt voor de uitgave van de *Colloquia* waarin ook het *Epithalamium Petri Aegidii* is opgenomen, een dialoog die Erasmus in 1514 schreef naar aanleiding van het huwelijk van Pieter Gillis met Cornelia Sandrien (c. 1496-1526).[9] In dit verband is verder de briefwisseling tussen Erasmus en Gillis ongemeen kostbaar. In de dertig brieven die bewaard zijn, vonden Gilbert Tournoy en Michel Oosterbosch ten minste zeven vermeldingen van boeken uit Gillis' bibliotheek.[10] Bovendien wist Oosterbosch de hand te leggen op een uiterst waardevol document: de catalogus van alle boeken die na de dood van de kroniekschrijver Willem Heda (c. 1460-1525) werden verkocht, met opgave van de naam van elke koper en de prijs waarvoor elk boek verkocht werd.[11] Daaruit blijkt

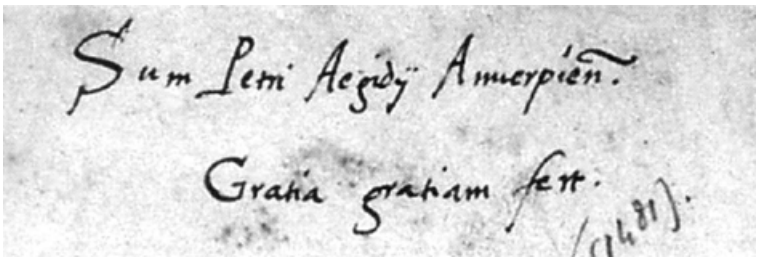
5 G. Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis...', in: *Les humanistes et leur bibliothèque...*, p. 143-158.
6 Zie deze lijst als bijlage, en met name de nummers [9], [21], [24] en [32].
7 Cf. bijlage, de nummers [1], [2], [3], [6], [26] en [31].
8 Cf. bijlage, de nummers [4], [5], [7], [11], [12], [25], [29] en [31].
9 Cf. bijlage, de nummers [13] en [16].
10 Cf. bijlage, de nummers [10], [14], [15], [18], [30], [34] en [35].
11 Antwerpen, Kathedraalarchief, *Testamenta Antiqua 625.* Willem Heda werd in 1460 geboren in Alphen, en studeerde in 1485 of 1486 als *baccalaureus utriusque juris* af aan de Sorbonne. Hij werkte achtereenvolgens in dienst van Maximiliaan van Oostenrijk en van Filips de Schone. Hij cumuleerde de functies van proost van de Utrechtse kathedraal, deken van Sint-Jan in Utrecht, proost van Sint-Walburgis in Arnhem en kanunnik van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel. In Antwerpen bracht hij zijn laatste levensjaren door. Dankzij de inkomsten die aan deze verschillende functies verbonden waren, slaagde hij erin een rijke bibliotheek van meer dan 400 titels samen te brengen. Ze werd kort na zijn dood verkocht, van 20 november tot 13 december 1525 (G. Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis...', p. 152-153, en voor bibliografische verwijzingen n. 28).

dat Pieter Gillis negen boeken kocht voor een totaal van tien Rijngulden.[12] In totaal konden Tournoy en Oosterbosch niet minder dan 34 boeken aan onze Antwerpse boekenverzamelaar toeschrijven.[13]

12 Cf. bijlage, de nummers [8], [17], [18], [18a], [20], [22], [23], [28], [33] en [36].

13 Beide auteurs vragen zich af of het exemplaar van de *Antibarbaroi* dat op het diptiek van Metsys in de handen van Gillis staat afgebeeld, wel aanwezig was in zijn bibliotheek, omdat de eerste uitgave ervan pas na de afwerking van het schilderij gepubliceerd werd. Gaat het om een latere toevoeging? (Voor meer details zie men G. Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis...', p. 151.)

Thans kan een bijkomend exemplaar aan de lijst worden toegevoegd. Het dook op tijdens het project '*Hic liber pertinet...* Catalogus van de herkomsten van de incunabelen bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België', en bevat de herkomstvermelding 'Sum Petri Aegidii Anverpien[sis]'. Het betreft een uitgave van de *Abbreviatio super Decades Blondi* van Pius II (1404-1464). Deze verkorte versie van het geschiedkundig werk van Flavius Blondus (1392-1463) verscheen in 1481 en wordt algemeen toegeschreven aan de Romeinse drukker Oliverius Servius.[14] Het handgeschreven ex-libris gaat vergezeld van het devies 'Gratia gratiam fert' (afb. 1), een ander devies dus dan het reeds door Tournoy en Oosterbosch vermelde 'Sustine et Abstine'.[15] Gaat het om een woordspeling die vertrekt van de dubbelzinnigheid van dit gezegde? Moet het worden begrepen in zijn kerkelijk-Latijnse betekenis - als een uitspraak over de Genade - of in de klassieke zin - als een gedachte over de dankbaarheid? Bij gebrek aan context is het onmogelijk de spreuk correct te duiden. Maar humanisten speelden nu eenmaal graag met de dubbele betekenis van woorden.

Afb. 1. Het handgeschreven ex-libris gaat vergezeld van het devies 'Gratia gratiam fert'.

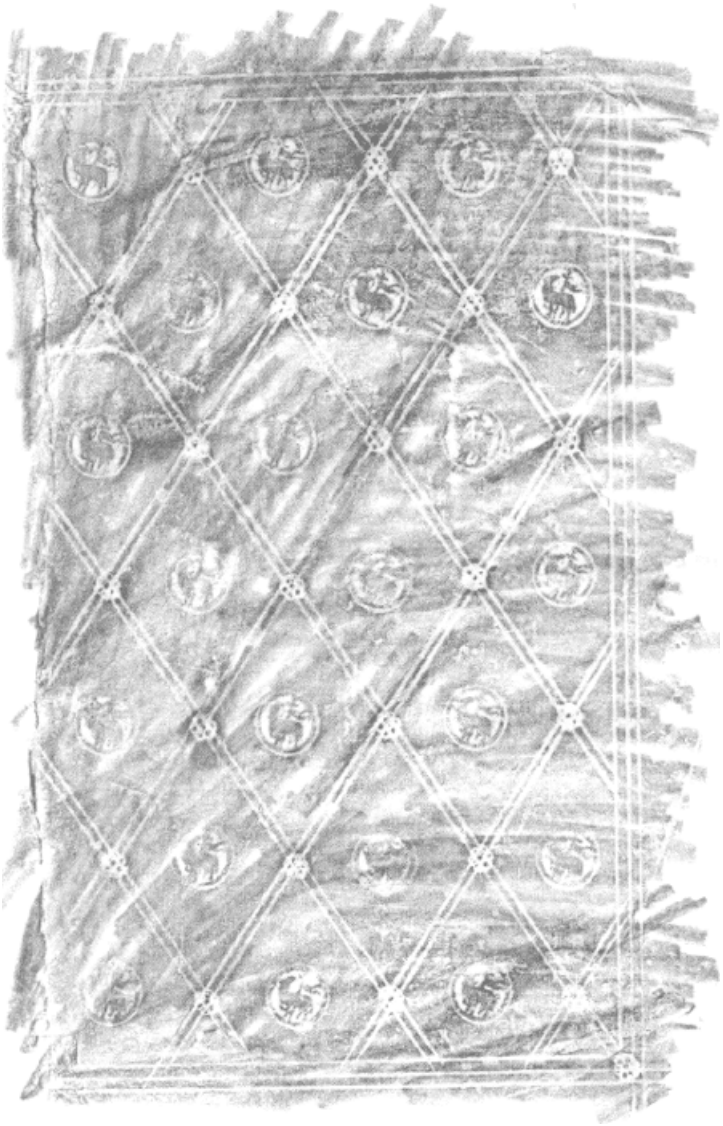
Het bewuste exemplaar van de *Abbreviatio* is doorspekt met handgeschreven aantekeningen, die wijzen op een aandachtige lectuur. Tekstpassages over de eerste Bourgondische en Frankische vorsten werden onderstreept, en een commentaar over het bewind van de Longobarden is van een korte nota voorzien (fol. 5r-v., 16r., 31v.). De laatste aantekening (fol. 31v.) is echter niet van de hand van Pieter Gillis. De inkt waarmee ze werd aangebracht is ook gebruikt om andere passages te onderstrepen; kennelijk zijn ook deze onderstrepingen dus niet het werk van Pieter Gillis. Het is met andere woorden onmogelijk te zeggen of het de Antwerpse humanist zelf is die het boek zo aandachtig gelezen heeft. Maar zoals bekend vulden humanisten hun boeken vaak met aantekeningen, om zo de markantste ideeen, de *notabilia*, beter te kunnen onthouden. Erasmus zelf legde het gebruik vast in zijn *De ratione studii*, zij het vanuit een meer retorisch standpunt.[16]

De *Abbreviatio* steekt in een blindgestempelde band van kalfsleer over hout. Beide platten (298 × 218 mm.) zijn op gelijke wijze versierd (afb. 2): binnen een kader van drie lijnen een ruitenpatroon van een dubbellijn met op de snijpunten een rozetje; in de velden een rond Lam-Godsstempel. Rug en hoeken vernieuwd in de negentiende eeuw. Rug met vier

14 Pius II, *Abbreviatio super Decades Blondi*, [Rome]: D.D.L.D.S.P.V. [Oliverius Servius], 1481, folio (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc B 916). Cf. bijlage, nr. [27].

15 Cf. bijlage, nr. [24].

16 J.-M. Chatelain, 'Humanisme et culture de la note,' in *Le livre annoté*, J.-P. Angremy ed. (Parijs, 1999), p. 26-36, en met name p. 32 (*Revue de la Bibliothèque nationale de France*, nr. 2).

Afb. 2. De *Abbreviatio* steekt in een blindgestempelde band van kalfsleer over hout (wrijfsel, verkleind).

ribben. Men kan dit patroon typisch noemen voor de laat-vijftiende- en vroeg-zestiende-eeuwse boekband in de Zuidelijke Nederlanden.[17] Het eigendomsmerk van Pieter Gillis staat op het tweede voorschutblad - wat geen exclusief bewijs ervoor is dat deze band de oorspronkelijke is, ook al past hij in de periode waarin Gillis het boek zal hebben verworven.

Een ander eigendomsmerk dat op de band gevonden werd, leert ons dat de incunabel in 1644 werd opgenomen in de Grote Bibliotheek van het Brusselse jezuïetencollege, 'Collegii Societatis Jesu Bruxellensis 1644 M[aioris] B[ibliothecae]'.[18] Daar droeg het boek de signaturen 'L4/37' en 'L.y'; een bijkomend 'L.L.' was waarschijnlijk voordien aangebracht (afb. 3). Geen enkel element komt ons vertellen welke weg het boek aflegde tussen het overlijden van Pieter Gillis in 1533 en de opname in de bibliotheek van het jezuïetencollege. Uit de onderzoekingen van Tournoy en Oosterbosch blijkt overigens dat een ander boek van Gillis reeds in 1635 in het bezit van de Brusselse jezuïeten gekomen was.[19]

De *Abbreviatio super Decades Blondi* bleef in het bezit van de Brusselse jezuïeten tot 1773, toen de Sociëteit werd opgeheven. Als gevolg van de beslissing van keizerin Maria-Theresia raakten de rijke bibliotheken van de jezuïetenorde verspreid. Aan de Koninklijke Bibliotheek werd de gelegenheid geboden om een keuze te maken in de handschriften, de drukken vóór 1500 en de zeldzame en kostbare werken van alle colleges. De boeken van het Brusselse college die niet voor de Bourgondische Bibliotheek bestemd waren, werden in de collegelokalen zelf geveild op 5 oktober 1778, samen met die van de Mechelse jezuïeten.[20] Vervolgens onderging de bewuste incunabel hetzelfde lot als de Koninklijke Bibliotheek. Na de opheffing ervan door het Franse bestuur in 1794, gingen de verzamelingen over naar de bibliotheek van de *École centrale* van het Dijledepartement. Deze onderwijsinstelling werd op haar beurt opgeheven in 1802, waarna de boeken in handen kwamen van de Stad Brussel. In 1837 herrees de Koninklijke Bibliotheek nadat de Belgische Staat de bibliotheek

17 Mijn dank gaat uit naar mevrouw Elly Cockx-Indestege, die me kostbare hulp bood bij de bestudering van deze band, en naar de heer Jan Storm van Leeuwen, conservator van de afdeling Boekbanden in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. In de Koninklijke Bibliotheek van Brussel wordt een band uit dezelfde periode bewaard, met een herkomstvermelding van Rooklooster en hetzelfde stempel met het paaslam (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 2534-36). Andere exemplaren zijn opgenomen in het Wrijfselarchief Verheyden/Indestege (De Berderen, Dilbeek, L 15.158, L 15.209, R 7.96, R 7.100). De band rond nr. [32] is in zijn oorspronkelijke staat bewaard: cf. L. Indestege, 'Een band teruggevonden uit het bezit van de Antwerpse humanist Pieter Gillis, en een spes-band, door Marcus Fugger te Leuven in 1546 besteld, na vier eeuwen terug in de stad waar hij ontstond', in: *De Gulden Passer*, 33 (1955), p. 27-35.

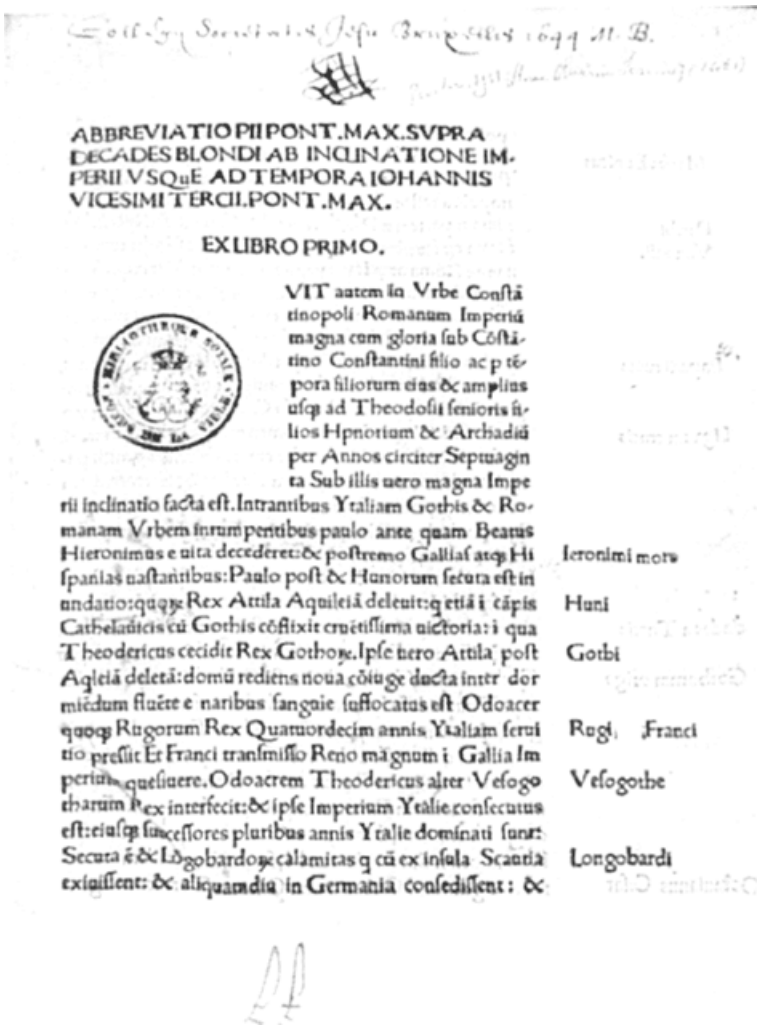
18 Naar onze mening staat de afkorting 'M.B.' niet, zoals wel eens beweerd wordt, voor 'Museum Bellarminianum', maar voor 'Maioris Bibliothecae'. In de loop van het onderzoek hebben we talrijke incunabelen gezien die ooit het bezit waren van een jezuïetencollege, en waarop de vermelding 'M.B.' voorkwam, al dan niet aangevuld met 'Maj. Bibliot.' of 'Majoris Bibliothecae'.

19 Cf. bijlage, nr. [9].

20 Over de opheffing van de jezuïetenbibliotheken zie men J. Machiels, *Van religieuze naar openbare bibliotheek* (Brussel, 2000), p. 12-32 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve Dienst, Dossiers, 2de Reeks, nr. 20). - De boekenverkoop bracht 11.229 gulden op, waarvan 8.728 alleen al voor de Brusselse bibliotheek. De tweedelige veilingcatalogus bevatte 13.605 kavels (*Catalogue de livres des bibliothèques des Collèges des ci-devant Jésuites de Bruxelles et de Malines...*, Brussel, J. vanden Berghen, 1778, 8°).

van de Gentse bibliofiel Karel van Hulthem (1764-1832) had aangekocht. En toen de Stad Brussel haar collecties in 1842 aan de Staat afstond, was de hergeboorte van de Koninklijke Bibliotheek definitief. Onder de 47.000 boeken bevonden zich 1.500 incunabelen, waaronder de *Abbreviatio super Decades Blondi* van Pius II.[21]

21 G. Colin, 'La Réserve précieuse de la Bibliothèque royale de Belgique', in *Librarum. Revue de la Société Suisse des Bibliophiles*, 13/2 (1970), p. 7; Cl. Lemaire, M. Debae, 'De Koninklijke Bibliotheek, historische schets', in *Koninklijke Bibliotheek. Liber memorialis 1559-1969*, (Brussel, 1969), p. 43-71; J. Machiels, *Van religieuze naar openbare bibliotheek...*, p. 70-95.

ABBREVIATIO PII PONT. MAX. SVPRA DECADES BLONDI AB INCLINATIONE IMPERII VSQUE AD TEMPORA IOHANNIS VICESIMI TERCII PONT. MAX.

EX LIBRO PRIMO.

VIT autem in Vrbe Constantinopoli Romanum Imperiū magna cum gloria sub Cōstantino Constantini filio ac p tēpora filiorum eius & amplius usq; ad Theodosii senioris filios Hpnorium & Archadiū per Annos circiter Septuaginta Sub illis uero magna Imperii inclinatio facta est. Intrantibus Ytaliam Gothis & Romanam Vrbem inrumpentibus paulo ante quam Beatus Hieronimus e uita decederet: & postremo Gallias atq; Hispanias nastantibus: Paulo post & Hunorum secuta est inundatio: quoq; Rex Attila Aquileiā deleuit: q etiā i cāpis Catheleuticis cū Gothis cōflixit cruētissima victoria: i qua Theodericus cecidit Rex Gothoꝝ. Ipse uero Attila post Aquileiā deletā: domū rediens noua cōiuge ducta inter dormiēdum fluēte e naribus sangaie suffocatus est. Odoacer quoq; Rugorum Rex Quatuordecim annis Ytaliam seruitio pressit. Et Franci transmisso Reno magnum i Gallia Imperium quesiuere. Odoacrem Theodericus alter Vesogothorum Rex interfecit: & ipse Imperium Ytalie consecutus est: eiusq; successores pluribus annis Ytalie dominati sunt: Secuta ē & Lōgobardoꝝ calamitas q cū ex insula Scantia exiissent: & aliquamdiu in Germania consedissent: &

Ieronimi mors

Huni

Gothi

Regi Franci

Vesogothe

Longobardi

Afb. 3. In de Grote Bibliotheek van het Brusselse jezuïetencollege droeg de *Abbreviatio* als signatuur ‘L4/37’ en ‘L.y’; een bijkomende ‘L.L.’ was waarschijnlijk voordien aangebracht.

Verder onderzoek in bibliotheekcatalogi heeft de vondst van nog een ander boek uit het bezit van Pieter Gillis opgeleverd. In de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag wordt namelijk een uitgave bewaard van de *Noctes Atticae* van Aulus Gellius (c. 123 - c. 180), in 1515 gedrukt door Aldus Manutius, en waarop het handgeschreven ex-libris van de Antwerpse humanist prijkt.[22] Een andere provenancevermelding op hetzelfde boek luidt: 'Sum Nicolai Aegidii'. Het is niet duidelijk of hier de vader of de oudste zoon van Pieter Gillis bedoeld wordt: de eerste Nicolaas Gillis was lid van de Antwerpse stadsmagistraat en overleed op 85-jarige leeftijd in 1517;[23] de tweede werd geboren in 1515.[24] Erfde Pieter Gillis boeken van zijn vader of liet hij er na aan zijn zoon? Ook die vraag is in de huidige stand van het onderzoek niet met zekerheid te beantwoorden.

Als besluit kunnen we op basis van de thans bekende fragmenten enkele uitspraken doen over de bibliotheek van Pieter Gillis. De titellijst wijst op een goed gedocumenteerde filoloog. Gillis beschikte over actuele uitgaven van klassieke auteurs, waarin de onzuiverheden van het middeleeuwse Latijn en Grieks weggezuiverd waren; ook in handschrift waren deze teksten aanwezig. Uit de boeken over oude geschiedenis blijkt dat Gillis ook aandacht had voor de context waarin deze werken tot stand kwamen. Gelet op zijn zwakke gezondheid is het anderzijds geen verrassing dat hij eveneens belangstelling had voor medische werken, die in de onderstaande lijst bij herhaling voorkomen. Minder vanzelfsprekend is het ontbreken van juridische teksten: in de bibliotheek van deze rechtsgeleerde zullen ze wel overvloedig aanwezig geweest zijn.

Hoeveel theologische en filosofische titels bezat Gillis? Had hij werken van Luther of andere reformatoren in huis? Toonde hij belangstelling voor de theologische debatten van zijn tijd? Alles wijst in die richting. De religieuze hervorming liet dan ook niemand koud. Een betere kennis van álle boeken uit zijn privé-bibliotheek zou ons in staat stellen om Gillis' aandacht voor al deze onderwerpen beter in te schatten. Dankzij de hier besproken fragmenten kunnen we in elk geval stellen dat Pieter Gillis deelnam aan de humanistische stroming die oude teksten in hun oorspronkelijke versie herontdekte en zo de weg terug vond naar de oorsprong van het christendom.

Bijlage: fragmenten van de bibliotheek van Pieter Gillis

22 R. Pennink, *Catalogus der niet-Nederlandse drukken: 1500-1540, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage*, Den Haag, 1955, p. 99, nr. 971 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 230 j 11). Cf. bijlage, nr. [19].

23 Rond 16 november 1517 schreef Erasmus een troostende brief naar zijn vriend naar aanleiding van het overlijden van diens vader, en waarin hij de overledene beschreef als een integer man die bezorgd was om het welzijn van zijn familie (Allen, ep. 715; een Franse vertaling in *Correspondance d'Érasme*, dl. 3, A. Gerlo, ed., Brussel, 1975, ep. 715; een Nederlandse in M. de Schepper, 'Pieter Gillis (1486-1533)...', p. 293-295. Over deze Nicolaas Gillis zie men verder M.A. Nauwelaerts, 'Nicolaas (I) Gillis', in *Contemporaries of Erasmus...*, dl. 2, p. 99).

24 Deze zoon van Pieter Gillis komt in de briefwisseling van Erasmus voor tot 1518. Nadien is er van hem echter geen sprake meer (M.A. Nauwelaerts, 'Nicolaas (II) Gillis', in *Contemporaries of Erasmus...*, dl. 2, p. 99).

Voor het gemak van de onderzoeker laten we hier in alfabetische volgorde de (fragmentarische) lijst volgen van de werken die deel uitmaakten van de bibliotheek van Pieter Gillis. Ze is samengesteld op basis van het onderzoek van Tournoy en Oosterbosch en van bijkomend speurwerk door de auteur. Elke titel gaat vergezeld van aantekeningen over de wijze waarop het boek in de bibliotheek terechtkwam en van een summiere bibliografische referentie.

[1] PETRUS AEGIDIUS, *Hypotheses sive argumenta spectaculorum quae antistites Antverpienses edituri sunt*, Antwerpen: Michiel Hillen van Hoochstraten, 1520, 4°. (NK 14, 2236).

[2] PETRUS AEGIDIUS, *Summae sive argumenta legum*, Leuven: Dirk Martens, 1517, folio. (NK 15).

[3] PETRUS AEGIDIUS, *Threnodia sive Cantio in funus Maximiliani*, Antwerpen: Michiel Hillen van Hoochstraten, 1519, 4°. (NK 16).

[4] AVIANUS AESOPUS, *Fabulae latine* [P. GILLIS, ed.], Antwerpen: Dirk Martens, 1509, 8°. (NK 4502).

[5] AVIANUS AESOPUS, *Fabulae latine a Guilielmo Gaudano* [P. GILLIS, ed.], Leuven: Dirk Martens, 1513, 4°. (NK 2243).

[6] HENRICUS AFINEUS, *Quaestiones tres (medica*, *astronomica*, *metaphysica)*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1517, 4°.[25] (NK 42)

[7] RUDOLPHUS AGRICOLA, *Opuscula nonnulla* [P. GILLIS, ed.], Antwerpen: Dirk Martens, 1511, 4°. (NK 46)

[8] *Cornucopie thesaurus grece.*[26]

[9] *Coryciana.* Add.: G.-B. VITALE: *Panhormitani Clementis VII Pont. Max. pietas erga remp. Christianam eiusdem in pacem hymnus;* B. CASALI, *In legem agragriam pro communi utilitate, et ecclesiastica libertate tuenda ad Clementem VII Pont. Max. oratio*, Rome: Ludovicus Vicentinus en Lautitius Perusinus, 1524, 4°.[27]
(Le edizioni italiane del XVI secolo: censimento nazionale, dl. 3 (Rome, 1993), nr. 1766, dl. 4, (Rome, 1994), nr. 6915).

[10] ERASMUS, *Apologia ad Jacobum Fabrum Stapulensem*, Leuven: Dirk Martens, 1517, 4°.[28] (NK 777).

[11] ERASMUS, *Epistolae aliquot illustrium virorum ad Erasmum et huius ad illos*, [P. GILLIS ed.], Leuven: Dirk Martens, 1516, 4°. (NK 2939).

[12] ERASMUS, *Epistolae aliquot* [P. GILLIS ed.], Leuven: Dirk Martens, 1517, 4°. (NK 819).

[13] ERASMUS, *Familiarum Colloquiorum formulae*, Bazel: Johann Froben, 1524, 8°.[29]

25 Voor dit boek leverde Pieter Gillis enkele verzen.

26 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525. Mogelijk te identificeren als *Thesaurus Cornu copiae et Horti Adonidis* [Aldus Manutius en Urbanus Bolzanius Bellunensis eds], Venetië: Aldus Manutius, augustus 1496 (BMC v 555; Goff t-158; GW 7571; ISTC IT00158000; Polain 3687)

27 Dit boek is thans in privé-bezit en bevat een herkomstvermelding van Pieter Gillis én van de Brusselse jezuïeten (G.Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis...', p. 145-146).

28 Erasmus bezorgde Pieter Gillis twee exemplaren van dit boek, één voor hem en één voor Nicolaas van Broeckhoven (c. 1478-1553) (Allen, ep. 637).

29 Deze uitgave is de eerste waarin de dialoog ter ere van het huwelijk van Pieter Gillis is opgenomen, het *Epithalamium Petri Aegidii.* De tekst werd kort na het huwelijk geschreven, maar pas later in de *Colloquia* opgenomen (Allen, ep. 312, 356; *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami...*, dl. 1 (3): *Colloquia*, Fr. Bierlaire, L.-E. Halkin, R. Hoven, eds, (Amsterdam, 1972), p. 11).

(Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas, Brussel, 1964, E-453).

[14] ERASMUS, *In epistolam Pauli apostoli ad Romanos Paraphrasis*, Leuven: Dirk Martens, 1517, 4°.[30] (NK 846).

[15] ERASMUS, *Iulius exclusus e coelis*, [s.l., s.t.], 1517, 4°.[31]
(A. JOLIDON, 'Chronologie des éditions originales des oeuvres d'Érasme (1495-1536)', in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden...*, nr. 41)

[16] ERASMUS, *Parabolae sive Similia*, Straatsburg: Matthias Schürer, 1514, 4°.[32]
(Fr. RITTER, *Répertoire bibliographique des livres imprimés en Alsace aux xve et xvie siècles*, dl. 2 (Straatsburg, 1945), nr. 716).

30 Erasmus stuurde Gillis een (kennelijk door zijn hand) verbeterde uitgave van deze *Paraphrasis* (Allen, ep. 736).

31 Pieter Gillis, die niet wist wie de auteur van dit werkje was, meldde het grote succes ervan aan Erasmus (Allen, ep. 849).

32 *Editio princeps* van het werk dat Erasmus aan Pieter Gillis opdroeg.

[17] *Ethimologicon grecus.*[33]

[18] CLAUDIUS GALENUS, *De sanitate tuenda libri sex* [vertaald door Th. LINACRE], Parijs: Guillaume Rubeus, 1517, folio.[34] (Adams G-103).

[18a] DIOSCORIDES, *De materia medica.*[35]

[19] AULUS GELLIUS, *Noctium atticarum libri undeviginti* [J.-B. EGNATIUS ed.], Venetië: Aldus Manutius, 1515, 8°.[36] (Adams G-343).

[20] HORATIUS, Handschrift op velijn.[37]

[21] PHILO JUDAEUS, *Libri antiquitatum. Quaestionum et solutionum in Genesim. De Essaeis. De nominibus hebraicis. De mundo*, Bazel: Adam Petrus, 1527, folio.[38] (Adams P-1031).

[22] CONSTANTINUS LASCARIS, *Erotomata.*[39]

[23] BRUNUS LONGOBURGENSIS, *Chirurgia magna et minor.*[40]

[24] RAPHAELIS MAFFEI, *Commentarium urbanorum octo et triginta libri*, Parijs: Josse Bade voor hemzelf en Jean Petit, 1511, folio.[41]
(Ph. RENOUARD, *Bibliographie des impressions et des oeuvres de Josse Bade Ascensius, imprimeur et humaniste* 1462-1535, dl. 3 (Parijs, 1908), p. 384-385).

[25] THOMAS MORUS, *Utopia* [P. Gillis, ed.], Leuven: Dirk Martens, 1516. (NK 1550).

[26] CONRADUS PEUTINGER, *Oratio pro civitate Augusta Vindelicorum*, Antwerpen: Symon Cock en Gerhardus Nicolaus, 1521, 4°.[42] (NK 1709, 01349).

33 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525. Mogelijk te identificeren als het *Etymologicum Magnum Graecum*, Marcus Musurus, ed., Venetië: Zacharias Callierges voor Nicolaus Blastus en Anna Notaras, 8 juli 1499, folio (BMC V 580; Goff e112; GW 9426; ISTC IE00112000; Polain 1423).

34 Erasmus gaf Pieter Gillis de raad om deze uitgave van Galenus aan te kopen (Allen, ep. 687). Vermoedelijk gaat het om het exemplaar dat Gillis kocht op de veiling-Heda van 7 december 1525, en dat samen met [18a] een convoluut vormt.

35 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525. Voor het eerst uitgegeven door Aldus Manutius in Venetië, juli 1499 (Goff d260; ISTC ID00260000; Polain 1314).

36 Dit boek wordt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bewaard, en bevat een herkomstvermelding van Pieter Gillis én van zijn vader of zoon; cf. supra en R. Pennink, *Catalogus der niet-Nederlandse drukken: 1500-1540*, *aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage*, (Den Haag, 1955), p. 99, nr. 971. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 230 j 11.

37 Gekocht op de veiling-Heda op 2 december 1525.

38 Dit boek wordt in Maredsous bewaard, en bevat een herkomstvermelding van Pieter Gillis: L. Knapen, *Inventaire descriptif des éditions du XVIe siècle conservées à la bibliothèque de Maredsous* (Maredsous, 1986), p. 326 (signatuur: p. 48).

39 Gekocht op de veiling-Heda op 1 december 1525. De eerste uitgave van deze tekst draagt het impressum Milaan: Dionysius Paravisinus, 30 januari 1476 (BMC VI 731; CIBN L-47; Goff I-65; ISTC IL00065000).

40 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525. Eerste *editio princeps* in een bundel over chirurgie, gedrukt door Bonetus Locatellus voor Octavianus Scotus op 21 november 1498 (BMC V 451; Goff g-558; GW 11696; ISTC IG00558000; Polain 1769).

41 Dit boek wordt thans bewaard in de bibliotheek van het Gentse Grootseminarie (signatuur: A. 17), en bevat een herkomstvermelding van Pieter Gillis en zijn devies 'Sustine et Abstine' (G. Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis...', p. 148). Zie ook: J. Geiss, 'Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80-1544/45)', in *Einbandforschung*, Heft 12 (April 2003), p. 25. Dank aan mevrouw E. Cockx-Indestege voor deze informatie.

42 Met een inleidende brief van Pieter Gillis.

[27] PIUS II, *Abbreviatio super Decades Blondi*, [Rome]: D.D.L.D.S.P.V. [Oliverius Servius], 1481, folio.[43] (BMC IV 129; CIBN P-362; Goff P-654; ISTC ip00654000; Polain 704).

[28] PLACENTIUS,...[44]

[29] ANGELUS POLITIANUS, *Epistolae lepidissimae* [P. GILLIS, ed.], Antwerpen: Dirk Martens, 1510, 4°. (NK 1745).

[30] *Psalterium*, *Hebraeum*, *Graecum*, *Arabicum*, *& Chaldaeum*, *cum tribus latinis interpretationibus & glossis* [A. GIUSTINIANI, ed.], Genua: Petrus Paulus Porrus voor Nicolaus Iustinianus Paulus, 1516, folio.[45] (Adams B-1370).

43 Marie Pellechet schrijft deze uitgave toe aan Dominicus de Lapis in Bologna: M. Pellechet, *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France*, tweede uitg., dl. 1 (Nendeln, 1970), nr. 180.

44 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525.

45 Erasmus vroeg aan Gillis om hem zijn meertalig psalterium te bezorgen (Allen, ep. 616).

[31] LUCIANUS SAMOSATENSIS, *Complures dialogi Erasmo interpretatione cum scholiis Buscoducensis* [P. GILLIS, ed.], Antwerpen: Michiel Hillen van Hoochstraten, 1517, 4°.[46] (NK 3436).

[32] SILIUS ITALICUS, *Opus de bello Punico secundo* [A. NICANDER, ed.], Firenze: Philippus Iunta, 1515, 8°.[47]
(Short-title catalogue of books printed in Italy and of italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Museum (Londen, 1958), p. 627).

[33] SUIDAS, *Lexicon graecum.*[48]

[34] TERTULLIANUS, *Opera* [B. RHENANUS, ed.], Bazel: Johann Froben, 1521, folio.[49] (Adams T-405).

[35] LAURENTIUS VALLA,... *et alii.*[50]

[36] *Vocabularius greco-latinus.*[51]

Vertaling: Pierre Delsaerdt

46 Met een opdracht die door Pieter Gillis opgesteld was.

47 Dit boek bevindt zich thans in een privé-collectie. Het bevat de autograaf van Pieter Gillis en die van Jan Rumswinckel, die het boek kocht van Jacobus Hertzius (L. Indestege, 'Een band teruggevonden uit het bezit van de Antwerpse humanist Pieter Gillis', p. 27-35; G. Tournoy, M. Oosterbosch, 'The library of Pieter Gillis', p. 144-145).

48 Gekocht op de veiling-Heda op 7 december 1525. Eerste uitgave door Johannes Bissolus en Benedictus Mangius voor Demetrius Chalcondylas, Milaan, 15 november 1499 (BMC VI 792; CIBN S-495; Goff s-829; ISTC IS00829000; Polain 3631).

49 In 1526 herinnert Erasmus Gillis eraan dat hij hem deze uitgave van Tertullianus wel degelijk had teruggegeven (Allen, ep. 1696).

50 Erasmus stelde zijn vriend Gillis gerust wanneer deze zich zorgen maakte over het lot van zijn 'teksten van Lorenzo Valla en andere bundels'. Sommige van deze werken waren handschriften (Allen, ep. 184).

51 Gekocht op de veiling-Heda op 1 december 1525. Het eerste gedrukte Latijns-Griekse woordenboek is het *Lexicon Latino-graecum (Vocabulista)* van Johannes Crastonus, door Bonus Accursius in Rome gedrukt rond 1480 (BMC VI 756; Goff c-962; GW 7816; ISTC IC00962000).

Samenvatting

In deze bijdrage beschrijft de auteur een incunabel uit de privé-bibliotheek van de Antwerpse humanist Pieter Gillis (1486-1533). Het boek berust in de afdeling Kostbare Werken van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Het handgeschreven ex-libris dat erop voorkomt, dook op tijdens de inventarisering van de herkomstgegevens van de vroegste drukken van deze instelling. Daarnaast wordt de weg beschreven die het boek van de vijftiende tot de eenentwintigste eeuw aflegde. De aandacht van de auteur gaat ten slotte uit naar de bibliotheek van Pieter Gillis, die bij gebrek aan een inventaris nog steeds onvoldoende gekend is. Op basis van secundaire bronnen en van bewaarde exemplaren in andere bibliotheken wordt een reconstructie van deze boekenverzameling voorgesteld.

Résumé

Dans cet article, l'auteur propose une description et une analyse d'un incunable ayant appartenu à l'humaniste anversois Pierre Gilles (1486-1533) et aujourd'hui conservé à la Réserve précieuse de la Bibliothèque royale de Belgique. L'ex-libris manuscrit a été mis à jour à l'occasion d'un inventaire des marques de provenance des premiers imprimés de cette institution. Le parcours du livre a en outre été retracé, depuis sa réalisation jusqu'à nos jours. Parallèlement, une attention toute particulière a été portée sur la bibliothèque de l'humaniste anversois qui, en l'absence d'inventaire, demeure mal connue. L'auteur présente, sous forme de liste, une ‘reconstitution’ d'une partie de cette bibliothèque, basée notamment sur l'utilisation de sources secondaires ainsi que sur la localisation dans d'autres bibliothèques d'exemplaires jadis possédés par Pierre Gilles.

Summary

In this article, the author gives both a description and an analysis of an incunable that once belonged to the Antwerp humanist Pieter Gillis (1486-1533), and that is now kept in the Royal Library in Brussels. The discovery of Gillis's handwritten ex-libris is the result of a project studying the provenances of the early prints of the Royal Library. Furthermore, the author reconstructs the history of this particular copy from its production until the present day. Finally, he gives a list of books that - thanks to secundary sources and extant copies - are known to have been part of Gillis's private library.

Jeanine de Landtsheer

Voor Vorst en Vaderland: Justus Lipsius op zijn sterfbed*

In de nacht van woensdag 23 op donderdag 24 maart 1606 overleed te Leuven de Brabantse humanist Justus Lipsius (*Overijse, 18 oktober 1547). Zijn laatste uren en begrafenis worden onder meer beschreven in een brief van de Antwerpse humanist Aubertus Miraeus aan de Augsburgse burgemeester Marcus Welser, een vriend en correspondent van Lipsius,[1] en in een brief van de franciscaan Franciscus Paludanus (Van den Broecke) aan zijn overste Henricus Sedulius (De Vroom).[2] Miraeus verwerkte zijn brief later in de biografie die hij over Lipsius samenstelde, *Vita sive Elogium Iusti Lipsi.*[3]

Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen bewaart in zijn Archief, meer bepaald in een map die allerlei *Moretiana* bundelt, een ruwe schets van de Brabantse humanist op zijn sterfbed met als titel *Coenotaphium Iusti Lipsi Catholici Regis Historiographi.*[4] Onder de tekening is een tweede blad gekleefd met een wat onbeholpen Latijnse tekst in drie kolommen; de eerste en de derde bevatten de legende van de nummers op de tekening; de middelste geeft in doorlopende tekst nog extra toelichting bij de nummers 5 tot 8. De naam van de ontwerper van dit curieuze document staat nergens vermeld en bleef tot hiertoe een vraagteken. De Gentse hoogleraar H.F. Bouchery suggereerde in zijn feestrede naar aanleiding van de vierhonderdste geboortedag van Lipsius dat tekening en tekst duidelijk het werk zijn van een katholiek, een priester wellicht, die Lipsius' rechtgelovigheid wilde benadrukken.[5] Hij vroeg zich ook af of het kon gaan om een voorontwerp ter illustratie van Lipsius' *Fama postuma*, een

* Met welgemeende dank aan Prof. Dirk Sacré, die hielp de ‘cruciale’ passages in de tekst te doorgronden, en aan mevrouw Dr. F. de Nave, die haar toestemming verleende voor de publicatie vn de reproducties.

1 *De obitu Iusti Lipsi epistola* (Augsburg, 1606); zie F. Vander Haeghen - M.-Th. Lenger, *Bibliotheca Belgica: Bibliographie générale des Pays-Bas,* 7 dln (Brussel, 1964-1975), 4, p. 380. [= BBr]

2 Cf. MPM, Arch. 77, 661-664, een kopie in de hand van Balthasar Moretus. Deze brief van 9 mei 1606 is uitgegeven in A. Gerlo - H.D.L. Vervliet - I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus* (Antwerpen, 1967), pp. 256-261 (document 23) [= GVd]. De uitgevers verwijzen naar een tweede kopie, bewaard in de archieven van de jezuïeten in het Brusselse Sint-Michielscollege en gepubliceerd door D. van Heel in *Neerlandica Seraphica*, 10 (1936), 31-38. Ook bij de Leuvense jezuïeten bleef een document bewaard, cf. D. Sacré, *Mortis Lipsianae relatio inedita, in Melissa*, 77 (1997), 6-8 (= ARA, lesuitica, Flandro-Belgica, l 985, fol. 75r-v.).

3 Miraeus' *Vita sive Elogium Iusti Lipsi* verscheen in 1609 bij D. Martinus in Antwerpen (de beschrijving van Lipsius' dood staat pp. 44-50) en werd vier jaar later opgenomen in de grondig herwerkte en uitgebreide editie van *Iusti Lipsi Sapientiae et Litterarum Antistitis Fama Postuma* (Antwerpen, 1613), pp. 105-150 (de beschrijving staat pp. 133-136).

4 Scil. Arch. 1150a, fol. 35r. De tekst is opgenomen als GVd 25 (pp. 262-264). Zie ook J. De Landtsheer, in *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september - 17 oktober 1997,* G. Tournoy - J. Papy - J. De Landtsheer (eds), Supplementa Humanistica Lovaniensia, 13 (Leuven, University Press, 1997), pp. 293-296.

5 Cf. L. Van der Essen - H.F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd*?, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 9, 8 (Brussel, 1949), pp. 70-71 en fig. 3.

dichtbundel die Balthasar Moretus wilde samenstellen ter nagedachtenis van de grote meester.[6]

6 Cf. n. 3 en een voorstelling van de bundel door D. Sacré, in *Lipsius en Leuven*, pp. 297-300; een aantal bijdragen aan de bundel worden door hem besproken op pp. 300-308. Sacré besluit zijn bijdrage terecht met de vaststelling: 'Grondig onderzoek met betrekking tot de achtergrond, genese en opbouw van de *Fama* ontbreekt. Een kritische editie van dit boek, dat zo sterk heeft bijgedragen tot de beeldvorming rond Lipsius, zou welkom zijn.'

Het raadsel van het auteurschap werd bij toeval opgelost toen ik onlangs in een andere bundel van het Plantijnse Archief enkele documenten met betrekking tot Lipsius wilde nakijken. Bladerend naar de juiste pagina stootte ik op twee brieven van een zekere Joachim Junius aan Balthasar Moretus, geschreven vanuit Leuven. Uit de inhoud werd meteen duidelijk dat de vroegste brief bij wijze van toelichting samen met de schets was verzonden op vrijdag 31 maart [1606], dus nauwelijks een week na de dood van Lipsius.[7] Balthasar Moretus moet in de loop van april geantwoord hebben, zoals blijkt uit Junius' tweede brief, gedateerd op 27 april 1606, waarin hij een grondig gewijzigde versie voorstelde.[8]

In deze bijdrage wil ik, na een korte biografische schets van Joachim Junius, een grondige analyse brengen van het ontwerp aan de hand van de bijgevoegde tekst en de brief, gevolgd door een interpretatie van Junius' voorstelling.

Volledigheidshalve worden beide brieven aan Moretus in bijlage uitgegeven met een Nederlandse vertaling.

De auteur

Over Joachim Junius zijn niet veel biografische gegevens bekend.[9] Hij werd geboren uit een begoede familie te Dordrecht in de tweede helft van de zestiende eeuw, maar bracht het grootste deel van zijn leven door in Leuven, waar hij theologie studeerde, onder meer bij Johannes Malderus. Wanneer hij zich precies inschreef aan de universiteit, is niet geweten, omdat de immatriculatielijsten van de Leuvense universiteit voor de periode augustus 1569 tot begin februari 1616 ontbreken. Hij legde zijn eerste examen af in 1597 en werd baccalaureus op 16 maart 1599.[10] Ten laatste in 1614 kreeg hij een kanunnikdij in Mesen bij Ieper. Hij was ook meer dan twintig jaar als kapelaan verbonden aan Sint-Pieters te Leuven, waar hij na zijn dood op 7 of 8 augustus 1630 werd begraven. Een aantal kleinere werkjes staan op zijn naam. In 1614 publiceerde Junius bij Johannes Christophorus Flavius te Leuven *Malo de Re*, *sive Virtutis Eruditionisque apparatus et praemium*, een serie emblemen en acrostica ter ere van zijn vroegere leraar Johannes Malderus, bisschop van Antwerpen sinds 7 augustus 1611.[11] In 1625 verscheen bij Hendrik van Haestens te Leuven zijn *Een heerlijck Lof-toneel vande vermaerde oude stadt ende universiteyt*

7 Scil. Arch. 86, pp. 59-62; cf. bijlage 1.

8 Scil. Arch. 86, pp. 57-58; cf. bijlage 2.

9 Junius is niet vermeld in *Biographie nationale* (Brussel, 1866 -) of BBR; de voornaamste bronnen zijn J.N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des 17 provinces des Pays-Bas, de la Principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, 18 dln. (Leuven, 1763-1770), 9, 433-435; G. Baggerman, 'Leuvense drukkers. Een zeldzaam werkje over Leuven', in *Meer schoonheid,* 27 (1980), pp. 76-86.

10 Cf. P.A. Vandermeersch, 'The Reconstruction of the *Liber Quintus Intitulatorum Universitatis Lovaniensis* (1569-1616). Part two: The Theologians, 1579-1605', *Lias*, 13 (1986), 31, nr. 248 (Joachimus Junius Dordracenus).

11 Jan van Malderen (St-Pieters-Leeuw, 4 augustus 1563 - Antwerpen, 21 oktober 1633) studeerde te Brussel, Dowaai en Leuven, waar hij ook enkele jaren doceerde; in 1602 was hij er rector. De aartshertogen vertrouwden hem het bisdom Antwerpen toe, in opvolging van Johannes Miraeus. Hij werd plechtig ingehaald op 7 augustus 1611; zijn bestuur betekende een grote bloeiperiode voor het katholicisme in Antwerpen. Cf. F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen,* 8, 3 (Antwerpen, 1943), 16-17.

van Loven.[12] Een jaar voor zijn dood kwam nog een gebedenbundel van de pers, eveneens te Leuven: *Den hemelschen Heraut*, *dat is een heerlijcke ende loffelijcke Groetenisse ter eeren van die alderheylichste Maghet ende Moeder Gods Maria.*

12 Cf. C. Coppens - M. de Schepper, 'Printer to Town and University; Henrick van Hastens at Louvain. With a checklist (1621-28)', in '*Across the narrow seas', Studies in the history and bibliography of Britain and the Low Countries Presented to Anna C.E. Simoni* (Londen, 1991), pp. 107-126 (vnl. pp. 120-121, nr. 50).

Het ontwerp

In de compositie van de tekening kan men vier delen onderscheiden. Centraal staat een groep met de stervende Lipsius als middelpunt; hij wordt bijgestaan door *Constantia* en *Fides.* Deze drie personages zijn wat groter afgebeeld dan de meeste andere. De afgebroken zuil waarop *Constantia* steunt met haar linkerelleboog en de rechtop staande *Fides* achter haar, vormen een sterk verticale lijn ongeveer in het midden van het tafereel. De achtergrond van deze scène, gesitueerd in een heuvelachtig landschap en opgebouwd in een halve cirkel rond Lipsius, bestaat uit drie elementen, die verwijzen naar Rome (links), Spanje en Leuven (rechts) en telkens gekenmerkt zijn door enkele gebouwen. De twee steden zijn bovendien verpersoonlijkt door een grotere figuur tussen voorplan en achtergrond; ook de Spaanse koning is iets groter afgebeeld. In de rechterbovenhoek wordt de zon omfloerst door wat wolken.

Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de tekening zullen we gemakkelijkheidshalve vertrekken van de cijfers en de toelichting die Joachim Junius aanbracht op het document bewaard als MPM, Arch. 1150 A, fol. 35r.[13] De legende - de tekst in cursief naast het cijfer - is een vereenvoudigde versie van de tweede paragraaf van de brief, uitgegeven als bijlage 1. Verdere commentaar is opgenomen in kleiner corps.

1. *Voorstelling van Lipsius uitgestrekt in de schoot van Constantia, Standvastigheid, die leunt tegen Fides, het Rooms-katholieke Geloof.*[14]

Lipsius, gekleed in zijn toga en met pijpkraag, neemt een centrale plaats in. Een van zijn honden ligt aan zijn voeten.[15] In zijn linker hand houdt hij een boek met de titel *Aspricollis;*[16] op zijn lichaam rust een tweede boek, *Hallensis.*[17] Lipsius wordt ondersteund door een knielende *Constantia,* Standvastigheid. Hiermee verwijst de ontwerper enerzijds naar Lipsius' eerste filosofische traktaat, *De Constantia libri duo. Qui alloquium praecipue continent in publicis malis,* dat al snel populair werd.

13 Junius ging nogal haastig te werk bij het nummeren van zijn onderschriften: hij gebruikte tweemaal het nummer 4. Bij het overlezen herstelde hij zijn fout; de nummers van 5 tot 11 zijn dus allemaal correcties.

14 'Iusti Lipsii imago in gremio Constantiae fidei Romanae atque catholicae innixae prostrata iacens.'

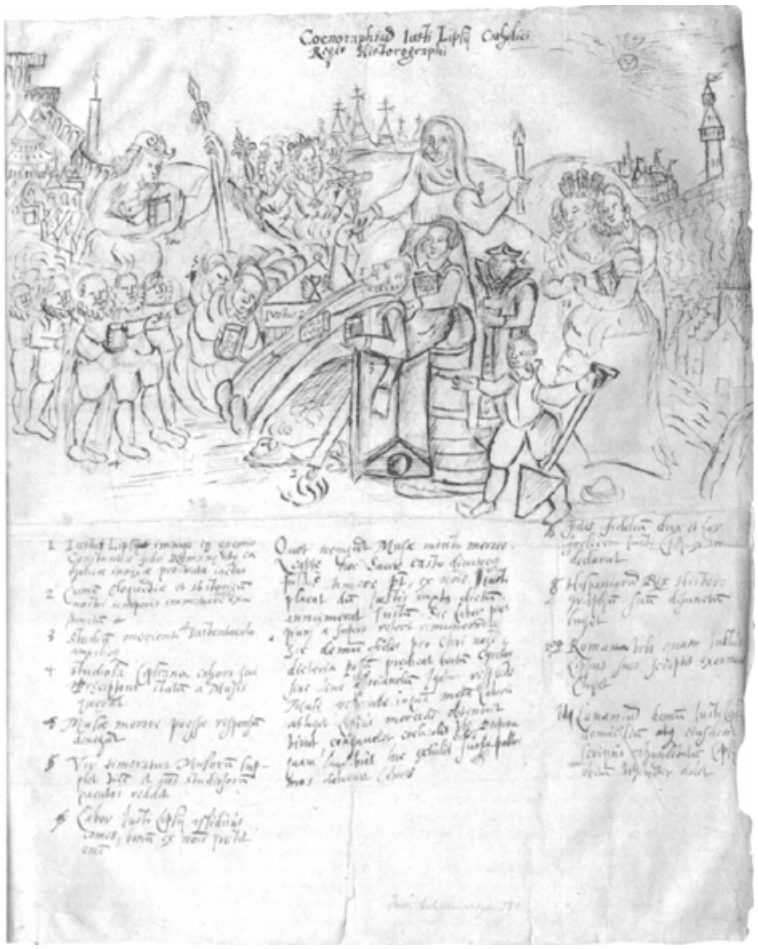
15 Over Lipsius en zijn honden, cf. *Epistolarum Centuriae ad Belgas* (Antwerpen, 1602), l, 44; J. Papy, 'Justus Lipsius and his Dogs: Humanist Tradition, Iconography and Rubens's Four Philosophers', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 62 (1999), 167-198.

16 Junius bedoelt hiermee Lipsius' tweede Maria-traktaat dat in 1605 bij Johannes Moretus van de pers kwam en gewijd was aan de wonderdaden van Maria in Scherpenheuvel *(Iusti Lipsi Diva Sichemiensis sive Aspricollis. Nova eius Beneficia et Admiranda)*. Cf. *Lipsius en Leuven*, pp. 256-258, nr. 80; *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis* (cf. n. 17), pp. 196, nr. 61.

17 Namelijk het eerste Maria-traktaat, gewijd aan de mirakelen toegeschreven aan O.-L.-Vrouw van Halle, *Diva Virgo Hallensis. Beneficia eius et Miracula fide atque ordine descripta* (Antwerpen: Johannes Moretus, 1604). Cf. *Lipsius en Leuven,* pp. 249-253, nr. 77; R. Dusoir - J. De Landtsheer - D. Imhof (eds), *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis,* Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 37 (Antwerpen, 1997), pp. 195-196, nr. 60.

Het kende vele herdrukken en werd in verschillende volkstalen vertaald. Al in 1584 bezorgde Plantijns schoonzoon en helper, Johannes Moretus, een Nederlandse versie.[18] Anderzijds beklemtoont Junius de standvastige trouw van Lipsius aan de katholieke Kerk; *Constantia* leunt trouwens op haar beurt tegen *Fides catholica* (zie onder nummer 8)! Het thema van

18 Hoewel de titelpagina 1584 vermeldt, bewijst de correspondentie van einde 1583 duidelijk dat het boek al enkele maanden eerder in omloop was. Vermoedelijk was het net niet klaar geraakt voor de herfstboekenbeurs van 1583 te Frankfurt (15-29 september) en had Plantijn de datum een jaartje opgeschoven, om op de lentebeurs van 1584 een 'actueel' aanbod te verzekeren. Cf. BBR, 3, 902-918, dat echter geen aandacht besteedt aan de Engelse vertalingen; zie hierover de inleiding van R. Kirk tot de facsimile herdruk van *Two Bookes of Constancie, written in Latine by Iustus Lipsius. Englished by Sir John Stradling* (New Brunswick N.J., 1939), 57-62. Zie ook R. Hoven, '*De Constantia*', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, pp. 75-81; N. Mout, '"Which tyrant curtails my free mind?": Lipsius and the reception of *De Constantia*', in *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist*, K. Enenkel - C. Heesakkers (eds) (Voorthuizen, 1997), pp. 47-69; de Nederlandse vertaling is besproken in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, pp. 185-186, nr. 51.

Justus Lipsius op zijn sterfbed: schets met bijhorende verklaring van Joachim Junius. (MPM, Arch. 1150a, fol. 35r)

Lipsius' rechtgelovigheid komt steeds opnieuw aan bod in de brieven na zijn terugkeer uit het calvinistische Leiden, dat hij midden maart 1591 vaarwel zei, en wordt ook gretig overgenomen door Lipsius' latere biografen uit de Zuidelijke Nederlanden, onder meer Aubertus Miraeus in zijn reeds vermelde *Vita sive Elogium Iusti Lipsi* en de jezuïet Carolus Scribani in zijn *Iusti Lipsii Defensio Postuma.*[19] Standvastigheid wordt hier vereenzelvigd met *Fortitudo* (Dapperheid), één van de kardinale deugden, die regelmatig wordt afgebeeld met een afgebroken zuil.[20]

2. *Dat Lichtend voorbeeld van Welsprekendheid en Geschiedenis van onze tijd is voortijdig voor ons gedoofd.*[21]

Op de voorgrond walmt de uitgedoofde fakkel nog na. Lipsius was op 12 september 1592 te Leuven benoemd tot hoogleraar geschiedenis; op 24 november volgde zijn aanstelling tot hoogleraar Latijn. De fakkel is wellicht louter allegorisch bedoeld, als symbool van het uitgedoofde leven, al zou hij eventueel ook kunnen verwijzen naar een onvoltooid project van Lipsius, de *Fax historica*, bedoeld als een algemene commentaar bij alle geschiedschrijvers uit de Oudheid (en volgens sommige brieven ook de uitgave hiervan). Dit project komt vooral ter sprake in de eerste maanden en jaren na zijn vertrek uit Leiden; uiteindelijk zou Lipsius zich beperken tot een bespreking van de legerorganisatie en de oorlogvoering van de Romeinen, waarbij hij zijn theorieën uitvoerig illustreerde met citaten uit een groot aantal Latijnse en Griekse auteurs.[22]

3. *De studie is een steun en een hulp bij het sterven.*[23]

Lipsius' linkerarm rust op een gekanteld katheder of lezenaar, opnieuw een verwijzing naar zijn beroep. Zijn vertrouwdheid met de stoïcijnse filosofie gaf hem de nodige gemoedsrust om zijn dood vreedzaam tegemoet te zien.

4. *Een groep studenten van Lipsius informeert bij de Muzen naar de toestand van hun leermeester.*[24]

19 Dit werk verscheen bij Johannes Moretus te Antwerpen in 1608.
20 Cf. R. van Marle, *Iconographie de l'art prophane au Moyen-Age et à la Renaissance*, *et la décoration des demeures*, vol. 2: *Allégories et Symboles* (Den Haag, 1932), p. 67 en fig. 63 en 74.
21 'Lumen Eloquentiae et Historicum nostri temporis immature nobis exstinctum e<s>t.'
22 Scil. *De Militia Romana Libri Quinque*, *Commentarius Ad Polybium. E parte prima Historicae Facis* (Antwerpen, 1595-1596) en *Poliorceticωn*, *sive De Machinis*, *Tormentis*, *Telis Libri Quinque. Ad Historiarum Lucem* (Antwerpen, 1596).
23 'Studium morienti est sustentaculo auxilioque.'
24 'Studiosa Lipsiana cohors sui praeceptoris statum a Musis quaerunt.'

Bij de studenten vallen de pofbroek en de pijpkraag op; de personages op de eerste rij houden een boek in de linkerhand en strekken de rechterhand uit in de richting van Lipsius.

5. *Door verdriet teneergeslagen weigeren de Muzen een antwoord.*[25]

De muze vooraan houdt een tweede filosofisch traktaat van Lipsius in de hand, zijn invloedrijke, maar ook controversiële *Politica.*[26] Vooral het vierde boek, over de verhouding tussen vorst

25 'Musae maerore pressae responsum denegant.'

26 Scil. *Politicorum Sive Civilis Doctrinae Libri Sex. Qui ad Principatum maxime spectant*, voor het eerst verschenen te Leiden bij Franciscus Raphelengius, eveneens een schoonzoon van Plantijn, in 1589. Cf. *Lipsius en Leuven*, pp. 206-211, nr. 62a; *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, pp. 187-190, nr. 53-56. Ook dit filosofisch traktaat kende een enorme verspreiding door herdrukken, samenvattingen en vertalingen, cf. BBR, 3, 1037-1061, dat opnieuw geen aandacht besteedt aan de receptie ervan in Engeland. Zie hiervoor *Sixe Bookes of Politickes or Civil Doctrine*, *written in Latine by Justus Lipsius*, *which doe especially concern Principalitie. Done* into English by *William Iones Gentleman* (Londen, 1594; facsimile editie in de reeks *The English Experience*, 287 (New York, 1970). Signaleren we ook nog de recente uitgave met inleiding, Engelse vertaling en commentaar door J. Waszink, *Justus Lipsius*, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction. Politicorum sive Civilis Doctrinae libri sex*, *Bibliotheca Latinitatis Novae* (Assen, 2003).

en kerk, wekte veel tegenstand, onder meer vanwege Dirck Volckertsz. Coornhert, wiens *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien* (Gouda, 1590) mee aan de basis lag van Lipsius' vertrek uit de Noordelijke Nederlanden.[27] Lipsius verdedigde het standpunt dat alle onderdanen van een land zich best aan één godsdienst hielden en dat een vorst het recht had die te bepalen, het principe dus van *cuius regio eius religio*, zoals het ook was vastgelegd in de Vrede van Augsburg (1555). Toen het boek in 1592 op de Index dreigde te belanden, bezorgde Lipsius met de steun van een aantal jezuïeten in Rome en geholpen door de Leuvense theoloog en boekencensor Hendrik van Cuyck een herwerkte versie, die in januari 1596 te Antwerpen verscheen.

6. *Een godvrezend man neemt de rol van de Muzen over en brengt de harten van de studenten tot rust.*[28]

In de begeleidende brief verwijst Junius expliciet naar 'een priester-jezuïet'. Misschien bedoelt hij meer concreet Leonardus Lessius,[29] vriend en vertrouwensman van Lipsius sinds zijn terugkeer in Leuven, bij wie Lipsius zijn laatste biecht uitsprak en die hem nog regelmatig bezocht tijdens de laatste dagen van zijn leven. Er waren trouwens drie priesters-jezuïeten - Waltherus Clericus, Hieronymus Paffenrode en Johannes Honterus - aanwezig toen hij stierf en een franciscaan, Johannes Huberti.[30] Ook de priesterfiguur heeft een geladen betekenis: waar de antieke Oudheid, vertegenwoordigd door de Muzen, hulpeloos moet toezien en geen antwoord weet tegenover de dood, kan een levensbeschouwing vanuit christelijk perspectief wel troost en zekerheid bieden. De ontwerper van de voorstelling herneemt hier, bewust of onbewust, een vorm van kritiek die soms tegen Lipsius is geformuleerd. Na de publicatie van zijn *De Constantia*, bijvoorbeeld, kreeg Lipsius van Laevinus Torrentius - toen nog vicaris van de Luikse prins-bisschop Ernest van Beieren, maar vanaf 1587 bisschop van Antwerpen - het verwijt toegestuurd dat hij zich voornamelijk had laten inspireren door de stoïcijnse filosofie, hoewel er ruimschoots voorbeelden van standvastigheid voorhanden waren in de Bijbel (Christus, bijvoorbeeld, of Job) en de geschriften van de kerkvaders. In plaats van christelijke heiligen als voorbeeld te stellen, had hij verwezen naar Romeinse helden als Cato, Brutus en Regulus.[31] In

27 Cf. F. de Nave, 'De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)', *De Gulden Passer*, 48 (1970), 1-36.

28 'Vir timoratus Musarum supplet vicem et animos studiosorum pacatos reddit.'

29 Leonardus Lessius (Leys) (Brecht, 1 oktober 1554 - Leuven, 15 januari 1623) was in 1572 ingetreden bij de jezuïeten. Cf. *Nationaal biografisch woordenboek* (Brussel, 1964 -), 14, 416-423; T. Van Houdt, *Leonardus Lessius over lening*, *intrest en woeker. De iustitia et iure*, *lib. 2*, *cap. 20. Editie*, *vertaling en commentaar* (Publicaties van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren) (Brussel, 1998), pp. ix-xviii. Ook met de toenmalige rector van het Leuvense college, Franciscus Flerontinus (rector van 1603 tot november 1606) had Lipsius goede contacten, zoals blijkt uit de correspondentie.

30 Cf. Miraeus, *Vita Iusti Lipsii*, 48 (1609); 135 (1613); Paludanus in GVd 23, p. 260-261.

31 Cf. ILE II, 84 04 05 T. [ILE II = *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars ii: 1584-1587*, ed. M.A. Nauwelaerts en S. Sué (Brussel, 1983)]. In zijn antwoord (ILE II, 84 05 06) dankte Lipsius Torrentius voor zijn opmerkingen en wees hij erop dat hij had willen aantonen dat de antieke filosofie de weg

latere werken zou Lipsius regelmatig herhalen dat hij een historicus was, geen theoloog, en dat hij zich niet op hun terrein wilde wagen.

7. *Labor, Werklust, was Lipsius' onafscheidelijke metgezel. Moge het woord een goed voorteken zijn.*[32]

Labor is voorgesteld als een kleiner figuurtje op de voorgrond met een spade in de hand. Zijn hoed is hij bij zijn inspanningen blijkbaar kwijt geraakt en ligt achter hem op de grond. De combinatie van *Labor* en *Constantia* doet natuurlijk meteen denken aan het motto van het Plantijnse Huis - er zijn trouwens een aantal varianten van het drukkersvignet, waarbij de banderole met het motto *Labore et Constantia* of het 'blazoen' met de welbekende passer wordt vastgehouden door een man met een spade *(Labor)* en een vrouw met een zuil of een kruis *(Constantia)*. Juni-

baande voor het christendom. Deze verdediging werd herwerkt tot een tweede *praefatio*, die aan *De Constantia* werd toegevoegd vanaf de herdruk in 1584.

32 'Labor, Iusti Lipsii assiduus comes, bonum ex nomine praestat omen.'

us onderstreept hiermee de band tussen Lipsius en het drukkershuis: de humanist had namelijk de publicatie van al zijn werken altijd toevertrouwd aan Plantijn en zijn opvolgers in Leiden of Antwerpen. Tegelijk is het ook een *captatio benevolentiae* aan het adres van Johannes en Balthasar Moretus, opdat ze na de dood van een van hun belangrijkste auteurs een *Fama postuma* zouden publiceren, waarin natuurlijk het voorstel van Junius een plaats kreeg toebedeeld.

8. *Fides, Geloof, leidsvrouwe en baken voor de gelovigen, verkondigt de gelukzalige dood van Lipsius.*[33]

Fides, het Geloof (in de katholieke Kerk) maakt deel uit van de centrale groep, en staat achter de liggende Lipsius, die ondersteund wordt door *Constantia. Fides* heeft een brandende kaars in de linkerhand; met de rechterhand houdt ze de stervende Lipsius een kruisbeeld voor dat hij met opgeheven rechterhand vastgrijpt.[34] Met dit gebaar wil de ontwerper eens te meer benadrukken dat de humanist altijd trouw is gebleven aan het katholieke geloof. Het feit dat Lipsius een kruisbeeld vasthield op zijn doodsbed is ook betuigd in 'verslagen' van zijn laatste uren. Nadat hem het sacrament van de ziekenzalving was toegediend, en een aanwezige vriend de stoïcijnse apatheia ter sprake bracht, zou Lipsius geantwoord hebben: 'Allemaal ijdelheid' en met zijn vinger naar het kruis wijzend: 'Dat is echte lijdzaamheid'.[35] Lipsius zou verder, als een overtuigend bewijs van zijn vroomheid, regelmatig het beeld van Christus aan het kruis omhelsd hebben en de woorden 'Jesus' of 'Maria' gepreveld voor hij rustig en zachtjes insliep.[36]

9. *De Spaanse koning rouwt om zijn overleden geschiedschrijver.*[37]

De koning is duidelijk 'herkenbaar' aan zijn kroon en scepter. Achter de heuvels doemen een aantal torentjes op die het Escoriaal voorstellen. Na zijn terugkeer in de Zuidelijke Nederlanden mocht Lipsius zich niet alleen verheugen in de sympathie van een aantal landgenoten, politieke of kerkelijke prominenten; hij werd ook gewaardeerd door de vertegenwoordigers van het Spaanse hof in Brussel, onder meer

33 'Fides, fidelium dux et lux, felicem Iusti Lipsii ‡exitum‡ declarat.' Het woord *exitum* heeft erg geleden onder de vouw van de brief.

34 *Fides*, Geloof, is een van de drie theologische deugden; het kruis in de rechterhand behoort tot haar vaste attributen, cf. Cf. R. van Marle, *Iconographie de l'art prophane au Moyen-Age et à la Renaissance*, *et la décoration des demeures*, fig. 37.

35 'Cum enim ex circumstantibus quispiam Stoicam illi apathiam suggessisset: *Vana sunt ista*, respondit digitoque in Christi crucifixi imaginem, lectulo astantem, intento: *Haec est vera patientia*', cf. Miraeus, *Vita Iusti Lipsii*, p. 49 (1609); 134 (1613) en het verslag van de jezuïeten, *Mortis Lipsianae relatio*, 7; Paludanus vermeldt deze anekdote niet.

36 'Ceterum Lipsius, summa cum testificatione pietatis, Christi ex cruce pendentis imaginem frequenter amplectens, et nunc Iesu, nunc Mariae nomen ingeminans, [...] placide et leniter exspiravit', cf. Miraeus, *Vita Iusti Lipsii*, p. 47-48 (1609); 135 (1613); Paludanus, GVd 23, p. 261; Sacré (ed.) *Mortis Lipsianae relatio*, 6.

37 'Hispaniarum Rex Historiographum suum defunctum luget.'

Don Pedro Enríquez de Acevedo, graaf van Fuentes, gouverneur ad interim van de Nederlanden in 1595. Door zijn toedoen benoemde koning Filips II Lipsius op 14 december 1595 tot *Historiographus Regius* (Koninklijk Geschiedschrijver), een eretitel die een jaarlijkse vergoeding van duizend florijn inhield. Deze titel werd na de dood van Filips II overgenomen door zijn opvolger, Filips III, aan wie Lipsius al in 1595 zijn *De militia Romana* had opgedragen, en door de aartshertogen Albrecht en Isabella.[38]

10. *Rome, de stad die Justus Lipsius met zijn geschriften heeft verheerlijkt, treurt.*[39]

Aan de linkerkant van de tekening wordt Rome opgeroepen door een reeks gebouwen tegen een helling aan; opvallend zijn een cirkelvormige constructie - verwijzend naar het Pantheon of Sint-Pieter - en het silhouet van een aquaduct op de heuvelrug. De stad wordt ook gepersonifieerd door een gehelmde vrouw met speer, die een boek in de hand houdt. Ongetwijfeld bedoelde Junius hiermee de *Admiranda sive de magnitudine Romana libri IV*, verschenen bij Johannes Moretus

38 Cf. de opdrachtbrief van *De militia Romana*, ILE VIII, [95 04 21] P. [ILE VIII = *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars VIII: 1595*, ed. J. De Landtsheer (Brussels, 2003)].

39 'Roma[[na]] Urbs quam Iustus Lipsius suis scriptis exornarat, luget.' [*Correxi* exornarat *e* exornavat GVd]

in 1598.[40] In dit traktaat in dialoogvorm beschrijft Lipsius vol lof de grootsheid en de macht van het antieke Rome aan de hand van een aantal specifieke aspecten van de Romeinse samenleving. Hij stelt echter uitdrukkelijk dat de luister van de oude *Urbs aeterna* slechts de basis vormt van en in feite bekroond wordt door het christelijke Rome als hoofdstad van de Kerk onder leiding van de paus.

11. *Leuven ten slotte, Lipsius' woonplaats en eveneens verheerlijkt in zijn geschriften, is diepbedroefd door zijn dood.*[41]

Aan de rechterkant van de schets is Leuven afgebeeld als pendant van Rome. De humanist studeerde er en bracht er de laatste vijftien jaar van zijn leven door. In tijdsdocumenten wordt herhaaldelijk benadrukt dat men hoopte dat de komst van de beroemde humanist naar Leuven een stimulans zou betekenen voor het studentenaantal. Net als Rome is de stad verpersoonlijkt door een extra grote figuur met een kroon in de vorm van een omwalling. Onder haar linkerarm houdt ze een boek geklemd, zonder twijfel Lipsius' *Lovanium sive Opidi et Academiae eius descriptio. Libri Tres* (Antwerpen, 1605), de laatste publicatie die hij van de persen zag komen.[42] Achter haar, langs de rechterzijkant is de stad gesuggereerd: een groep huizen met trapgevels ligt aan de voet van een met wijnranken begroeide helling. Boven de heuvel steekt een langgerekt torentje uit. In zijn begeleidende brief verwijst Joachim Junius nadrukkelijk naar de kaart van Leuven die in *Lovanium* is opgenomen. Het torentje in kwestie is er aangeduid als nr. 10 *(turris impensae supervacuae)* en bevindt zich tussen de *Porta vinearum* (Wijnbergpoort, nr. 9) en de *Porta Mechliniensis* (Mechelse poort, nr. 11). De toren tussen de huizen op de voorgrond doet denken aan de kerk van Sint-Geertrui (nr. 38).

De middelste kolom geeft in een doorlopende tekst toelichting bij de nummers 5 tot 8: *Waar de Muzen*, *in verdriet en rouw gedompeld*, *niet toe in staat zijn*, *dat vermag de priester gesteund door zijn ingetogen godsvrees: vertrekkend van het woord* iustus *brengt hij berusting*, *terwijl hij hem tot de rechtvaardigen rekent*, *overeenkomstig de betekenis van de naam. Zo noemt* Labor, *vol devotie*, *hem vroom*, *door de goden te belonen. Zo prijst ten slotte* Fides *hem gelukkig*, *omdat hij in Christus' naam spot*

40 Cf. M. Laureys - J. Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse huis*, pp. 129-137 en de herwerkte versie ervan, M. Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious awe in Lipsius's *Admiranda*', in *Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*, ed. K. Enenkel, J. de Jonghe and J. De Landtsheer with collaboration of A. Montoya, *Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*, 1 (Leiden, 2001), pp. 123-146.

41 'Lovanium demum, Iusti Lipsii domicilium atque eiusdem scriptis cohonestatum, Lipsii obitum vehementer dolet.'

42 Cf. *Lipsius en Leuven*, pp. 130-135, nr. 35-36), *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, pp. 182-183, nr. 46. Zie ook de recente fac-simile uitgave met inleiding, vertaling en toelichting door J. Papy (Leuven, 2000). Het werk is geïllustreerd met twee grote prenten buiten tekst, gravures van Leuven en Heverlee, ontworpen door de Leuvense schilder Joost vander Baeren, een vriend van Lipsius, en gegraveerd door Peeter vander Borcht (cf. *Lipsius en Leuven*, pp. 135-137, nr. 37).

heeft verdragen, *en verkondigt zij dat hij voor eeuwig in het gezelschap van de Heer zal vertoeven. Haal dus opgelucht adem*, *Muzen*, *haal weer adem*, *zeg ik: Lipsius heeft de eindstreep van zijn inspanningen bereikt; hij heeft loon naar werken gekregen; hij leeft nu een leven vol vreugde in het gezelschap van de hemelingen en de Moeder Gods*, *van wie hij hier op aarde de lof heeft gezongen en aan wie hij zijn laatste inspanningen heeft gewijd.*[43]

Met ‘spot verdragen’ verwijst Junius naar de onverbloemde en spottende kritiek die Lipsius uit protestante hoek te verduren kreeg na de verschijning van zijn Mariatraktaatjes. Hij weigerde

43 ‘Quod nequeunt Musae maesto maerore captae, hoc Sacer casto divinoque fultus timore p[otes]t: ex nomine iusti placat dum iustis iuxta dictum annumerat lustum. Sic Labor pius pium a superis [*corr. e* supero] refert remunerandum [*corr. e* remuneratum]. Sic demum Fides pro Christi nomine dicteria [*correxi e* dictoria] passum praedicat beatum Christoque sine fine associandum. Igitur respirate, Musae, respirate, inquam: metam laborum attigit Lipsius, mercedem obtinuit, vivit, congaudet caelicolis ubi Deipara quam laudibus hic extulit eidemque [*corr. e* cuique] suos[[que]] postremos devovit labores.’

om zelf op de aanvallen in te gaan, met uitzondering van een apologetische brief die hij liet opnemen aan het einde van zijn *Diva Aspricollis*. Met ‘de meet van zijn inspanningen bereiken’ gebruikt de auteur een metafoor die regelmatig in Lipsius' correspondentie opduikt. Hij eindigt dit middendeel met een woord van lof voor de geschriften over Maria. De *Diva Virgo Hallensis* en de *Diva Aspricollis* kwamen inderdaad tot stand tijdens Lipsius' laatste levensjaren. Bovendien had Lipsius net voor zijn dood een derde Mariatraktaatje afgewerkt, gewijd aan de *Sedes Sapientiae* in de Leuvense Sint-Pieterskerk. Het bleef echter onuitgegeven tussen Lipsius' nagelaten geschriften bewaard[44] en is pas recent ter perse gegaan.

Interpretatie

Wanneer men ook maar een beetje met leven en werken van Lipsius vertrouwd is, valt meteen op dat Junius' visie sterk gekleurd is en een hoogst onvolledig, vertekend beeld geeft van de waarde van de humanist. Lipsius' sterkte en grootste verdienste liggen ongetwijfeld in zijn prestaties als filoloog en historicus van de Oudheid. Hij was nauwelijks dertig toen hij al overal in Europa een stevige reputatie had opgebouwd omwille van zijn fenomenale beheersing van het Latijn, zijn grondige vertrouwdheid met de Latijnse en de Griekse literatuur, zijn encyclopedische kennis van de antieke beschaving in al haar aspecten. Dit resulteerde in een aantal verzamelingen met tekstkritische notities,[45] de uitgave van bepaalde Latijnse auteurs, al dan niet met commentaar, waarbij Tacitus[46] en Seneca[47] de belangrijksten zijn, en ten slotte een reeks traktaten, waarbij een of ander aspect van vooral de Romeinse beschaving werd bestudeerd. Hierbij kan men terecht opmerken dat de Brabantse geleerde zich vooral in de beginjaren van zijn loopbaan aan tekstkritische publicaties wijdde. Daarop volgde een periode, de jaren tachtig en negentig, waarin verschillende historisch-antiquarische werken het licht zagen, al voelde Lipsius zich steeds sterker aangetrokken door filosofie. Deze elementen komen echter niet of nauwelijks aan bod in de voorstelling van Junius. Integendeel, de treurende Muzen - dit is, de

44 Cf. J. De Landtsheer, ‘*Iusti Lipsi Diva Lovaniensis*: an unknown treatise on Louvain's *Sedes Sapientiae*’, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 92 (1997), 135-142. De Nederlandse vertaling, *Justus Lipsius*, ‘*Diva Virgo Lovaniensis*’, is verschenen te Wildert (1999); een editie met Engelse vertaling, commentaar en inleiding verschijnt in 2004 (‘Iusti Lipsi Diva Lovaniensis’, *a Critical and Annotated Edition*).

45 In 1585 gaf Christoffel Plantijn ze uit als een verzamel bundel, *Opera omnia quae ad criticam proprie spectant. Quibus accessit Electorum liber secundus*, *novus nec ante editus. Cetera item varie aucta et correcta*, die bij elke latere herdruk verder werd uitgebreid.

46 De eerste uitgave die zich beperkte tot de tekst met een aantal emendaties en varianten verscheen in 1574 bij Plantijn in Antwerpen: *C. Cornelii Taciti Historiarum et Annalium libri qui exstant et opera minora*; enkele jaren later werd een verklarend commentaar toegevoegd, eerst bij de *Annales* (Antwerpen, 1581) en vanaf 1585 ook bij de andere werken. Tijdens zijn verdere leven bleef Lipsius zijn Tacitus herzien; de laatste uitgave die door hem werd nagekeken en verbeterd werd postuum uitgegeven door een van zijn oud-leerlingen, de Antwerpenaar Johannes Woverius, in 1607.

47 *Luci Annaei Senecae Opera quae extant omnia*, *a Iusto Lipsio emendata et scholiis illustrata* (Antwerpen, 1605).

leefwereld en het gedachtegoed van de klassieke Oudheid - blijven stom en kunnen geen antwoord bieden, wanneer ze oog in oog staan met de dood.

Junius' ontwerp past wel helemaal in het beeld dat zich al tijdens de laatste levensjaren van Lipsius begon te ontwikkelen, en dat na zijn dood nog versterkt werd in de verschillende onderdelen die deel uitmaken van de *Fama postuma* (cf. n. 3). Al meteen na zijn vertrek uit Leiden, toen hij nog in het neutrale prinsbisdom Luik verbleef, begon Lipsius in zijn correspondentie telkens opnieuw te benadrukken dat hij, ondanks zijn dertienjarig verblijf in Leiden, altijd een goed katholiek en een trouw onderdaan van de Spaanse koning was geweest.[48] Ook tijdens de volgende jaren in Leuven bleef hij die onderworpenheid aan Rome

48 Leiden was in februari 1575 gesticht als de calvinistische, Noordnederlandse tegenpool van Leuven in de katholieke, Spaanse Nederlanden. Lipsius was er aangekomen omstreeks midden maart 1578.

en Spanje beklemtonen, wat duidelijk tot uiting komt in zijn ruime correspondentie. Bovendien droeg hij verschillende werken uit die periode op aan invloedrijke personen in Kerk en (Spaanse) staat, onder meer in 1595 zijn *De militia Romana* (cf. n. 38) aan de latere Filips III en in 1605 zijn editie van de filosofische werken van Seneca (cf. n. 47) aan de pas verkozen paus Paulus V. Voor vier van deze latere werken koos hij de aartshertogen als mecenassen: de *Admiranda* (cf. n. 40) en de *Monita et exempla politica* (Antwerpen, 1605) zijn opgedragen aan Albrecht, de *Dissertatiuncula apud Principes item C[ai] Plini Panegyricus* (Antwerpen, 1600) aan beide aartshertogen en de *Diva Sichemiensis* (cf. n. 16) aan Isabella. Zodra Albrecht en Isabella in 1599 officieel bezit hadden genomen van de Nederlanden,[49] begon Lipsius zijn pen en reputatie als humanist meer en meer ten dienste te stellen van de politieke en religieuze visie van de vorsten. Uiteraard leunden ze op politiek vlak nauw aan bij Spanje; Spanjaarden zwaaiden trouwens de plak aan het hof in Brussel en oefenden controle uit over de buitenlandse politiek en het leger.[50] Op religieus gebied verleenden Albrecht en Isabella, aangespoord en gesteund door de jezuïeten, hun steun aan de hervorming van de katholieke kerk in de Nederlanden, meer bepaald aan de toepassing van de resultaten van het Concilie van Trente in onze contreien. Hierbij speelde de Mariaverering een belangrijke rol. Op aanraden van de jezuïeten schreef Lipsius einde 1603 - begin 1604 zijn eerste Mariatraktaat, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw van Halle, waarbij hij zich baseerde op de verslagen zoals die al meer dan honderd jaar in de kerk van Halle bewaard waren. Het werkje kende veel bijval in katholieke gebieden[51] en was nauwelijks een jaar later al aan een tweede druk toe. Ondanks groeiende kritiek en spot van protestantse zijde, vooral vanuit de Noordelijke Nederlanden, volgde een jaar later de *Diva Sichemiensis sive Aspricollis* over Scherpenheuvel, een heiligdom dat nog maar pas aan zijn opmars begonnen was en dat de aartshertogen zouden uitbouwen tot een bolwerk van de Contrareformatie.[52] Lipsius kon hierbij gebruik maken van Philip Numans *Historie vande Miraculen die onlancx in grooten getale ghebeurt zyn door de intercessie ende* voorbidden van *die Heylighe Maget Maria op een plaetse ghenoemt Scherpenheuvel by die Stadt Sichen in Brabant* (Leuven, 1604). Ook dit tweede mirakeltraktaat kreeg een gunstig, zij het even ambigu onthaal als zijn voorganger. Beide mirakelboeken werden bovendien al snel vertaald in het Nederlands en het Frans; een gedeelte van het eerste werk verscheen aan het eind van de zeventiende eeuw ook in het Engels.[53] Lipsius' Latijnse

49 Door de 'Akte van Afstand', getekend op 6 mei 1598, verzaakte Filips II aan de Nederlanden en Franche-Comté en schonk deze gebieden als bruidsschat aan zijn oudste dochter, infante Isabella Clara Eugenia, en haar toekomstige echtgenoot, aartshertog Albrecht van Oostenrijk.

50 De relatie tussen de Nederlanden onder het bewind van de aartshertogen en Spanje is bestudeerd in L. Duerloo - W. Thomas (ed.), *Albert and Isabella. The Promise of a Golden Age* (Brussel, 1998).

51 Claudio Acquaviva, de generaal van de jezuïeten in Rome, las het werkje nauwelijks een week na ontvangst en schreef hoogst persoonlijk aan Lipsius om hem geluk te wensen, cf. D. Sacré, 'An Unknown and Unpublished Letter from Claudio Acquaviva, sj, to Justus Lipsius (1604) (with some other unpublished Letters)', in *Humanistica Lovaniensia*, 51 (2002), 259-272.

52 De evolutie en de symbolische betekenis van Scherpenheuvel als Maria-heiligdom is uitstekend beschreven door L. Duerloo - M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven, 2002).

53 Scil. *Miracles of the B[lessed] Virgin or an Historical Account of the Original and Stupendious Performances of the Image antitled* Our Blessed Lady of Halle, *viz. Restoring*

Divae werden het voorbeeld voor een hele reeks van gelijkaardige publicaties over andere heiligdommen in de loop van de zeventiende eeuw.

In zijn voorstelling van Lipsius op zijn sterfbed heeft Junius, misschien zelfs onder inspiratie van de jezuïeten te Leuven - die erop hadden aangedrongen dat hij zijn ontwerp aan Moretus zou voorleggen - de filologische en oudheidkundige aspecten dus totaal verwaar-

the Dead to Life, *Healing the Sick*, *Delivering of Captives etc.* (Londen, 1688). Deze anonieme vertaling, die verscheen zonder drukkersadres of - merk, is niet vermeld in BBr.

loosd. Zijn beeld van de Leuvense hoogleraar als paladijn van de rooms-katholieke kerk en trouwe onderdaan van de Spaanse koning, is bijzonder eenzijdig. Mogelijk is dit een verklaring waarom Balthasar Moretus uiteindelijk het ontwerp van Junius niet heeft opgenomen in de *Fama postuma*, waarvan de *editio princeps* in 1607 van de pers kwam.

Bijlage 1: Joachim Junius aan Balthasar Moretus (31 maart 1606)

o: Antwerpen, MPM, Arch. 86, pp. 59-62.
Het gaat om een dubbelgevouwen folio-vel; de brief bevindt zich op pp. 59-60; p. 61 is blanco; p. 62 bevat het adres.

S[alutem] P[lurimam], Doctiss[im]e D[omi]ne Balthasar Morete.

1. En, utor beneficio quo absentes cum amicis colloqui cupiunt. Miraberis, scio, literas insolitas, verum caussa scribendi cognita desinet admiratio. Itaque, si in V[est]ra D[ominatione] quid agat Amor ergo Amplissimum Virum D[ominum] Iustum piae memoriae, cuius obitum pariter dolemus Lovanii, et similiter quid in me erga eundem egit ut has literas ad V[estram] D[ominationem] transmitterem, nec literas dumtaxat, sed et coenotaphium Iusti Lipsii piae memoriae. Probant idipsum viri praeclari qui D[omi]no Lipsio fuere addictissimi, inter quos Illustris D[omi]nus, D[ominus] de Momorrensi, qui sumptibus faciendis in exercendo non est defuturus. Insuper patres Societatis Lovani me instigarunt ut vobis mitterem qui Lipsio piae memoriae fuistis vinclo amicitiae coniunctissimi. Rudem delineationem vobis mitto et momentaneam sic et Latinum, quod vostra[54] venia vobis relinquo poliendum.

2. Habes in imagine Iustum Lipsium in gremio Constantiae prostratum, quae innititur Fidei quae post tergum stat, tenens crucem una manu cum D[omino] Lipsio et altera candelam ardentem. Habet Constantia librum in brachio suo, cui inscriptum nomen *Constantia.* Insidet illa vastissimae columnae; Lipsius uno brachio in cuius manu h[abe]t libellum *Aspericollis* notatum innititur pulpitho inverso; h[abe]t in gremio alium libellum dictum *Hallensis*, penes corpus iacet Fax inversa. Sedent Musae apud tumbam tenentes *Politica* Lipsii tristes; cohors studiosa Lipsii gnaviter indagat statum sui praeceptoris, cui a Fide de qua supra feci mentionem, a viro timorato, sacerdote Societatis Iesu - sine toga, ut tali convenit, pingendus est Sacerdos -[55] et a Labore fit responsum. Stat Lovanium et luget, apud quam[56] notabilis turris impensae perditae[57] ex libro Iusti Lipsii de Lovanio perspicatius cognovistis. Stat Rex Catholicus medius, apud quem ultra montes eminentes cernuntur turres celeberrimi Monasterii dicti *Escoriael* in Hispaniis, S[ancto] Laurentio sacri. Venit ab alia parte Roma, tenens librum Iusti Lipsii piae memoriae de amplitudine Romanae urbis.

3. Haec sunt, mi doctissime, notabilia in coenotaphio Iusti Lipsii, viri clarissimi. Si typis mandari valeat et excudi, nosti, credo, nos plurimis rem longe gratissimam praestituros. Scriptum quod medium tenet locum in carmen ut probe nosti vertere non gravaberis. Memini V[estram] D[ominationem] egregium carmen composuisse in obitum Plebani Antverpiensis, D[omi]ni Iobi piae memoriae, adeo ut nunc V[estram] D[ominationem] sine molestia idipsum facturam existimem. His valebis, mi Doctissime D[omi]ne, rogans unice affectum nostrum boni consulas, uti et omnium qui sese huic immiscuerunt, qui omnes erunt parati vobis denuo gratificari, si quando eorundem operam requisieris. Salutabis plurimum nostro nomine parentem vestrum

54 quod [[ve]] vostra *corr.*
55 sine... Sacerdos: *add. in marg.*
56 Scil. [civitatem], waar men eerder het onzijdige *quod [oppidum]* verwacht.
57 *Correxi e* impensa perdita.

et fr[atr]em tuum, D[ominum] Ioannem Moretum. Iterum vale et fave. Cursim, Lovanii, feria 6 Paschatis, apud D[omin]am Catharinam Drivers in platea lapidea post granatum iuxta D[omin]um Souvage.

V[estrae] D[ominationi] addictissimus Ioach[im] Iunius.

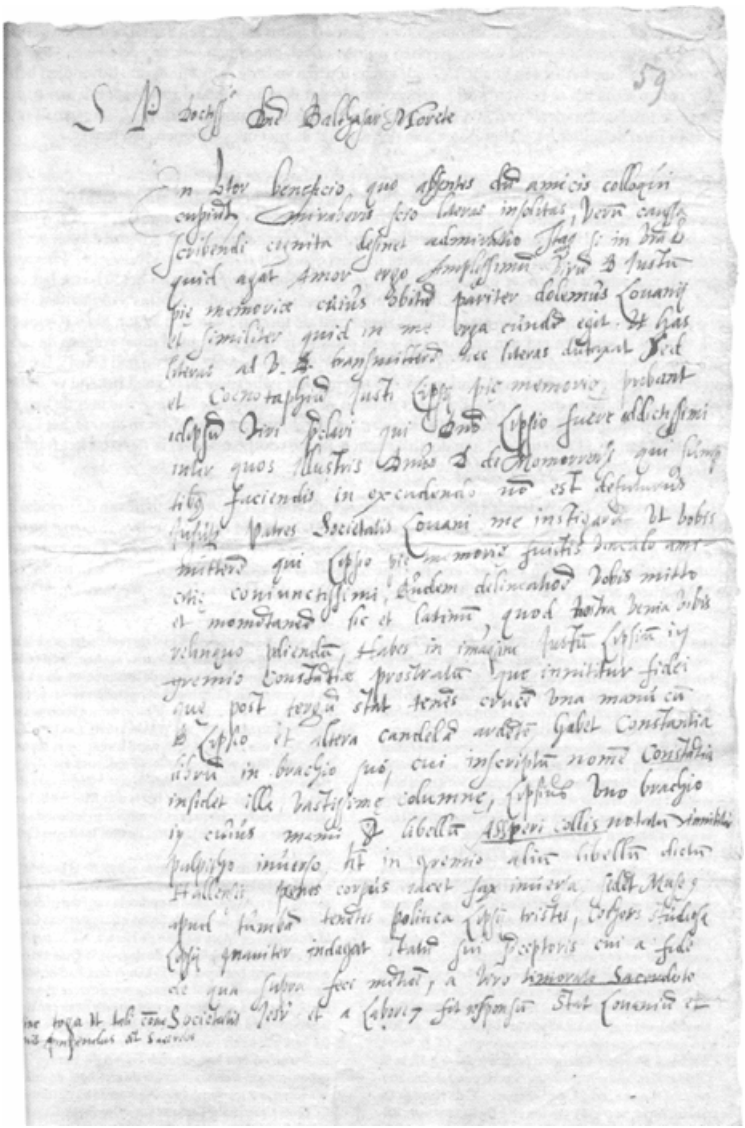
[Adres:] Desen brieff salmen bestellen aenden seer geleerden, wysen en[de] vroomen Heer Balthasar Moretus, woonende inde Camerstraete, inden Gulden Passer. Tot Antwerpen. Franck.

Van harte gegroet, Hooggeleerde Heer Balthasar Moretus.

1. Kijk, ik maak graag gebruik van het middel dat iemand in staat stelt met zijn vrienden te praten, ook als ze er niet zijn.[58] U zal verwonderd zijn, dat weet ik, over deze ongewone[59] brief; eens u echter de reden van mijn schrijven kent, zal die verbazing snel verdwijnen. Als u dus enige genegenheid voelt voor de Hoogsteerbare Heer Justus zaliger, wiens heengaan wij in Leuven evenzeer betreuren, dan heeft een

58 Junius citeert hier Lipsius' *Epistolica Institutio*, (Leiden, 1591) § 2, waar hij, met een verwijzing naar Cicero, *Ad Fam.* 2, 4 en Ambrosius, *Brief* 47, brieven definieert als ‘gesprekken met zijn afwezige vrienden’.

59 Ongewoon omdat Joachim Junius zeker geen goede bekende van Balthasar was - dat blijkt ook uit de manier waarop hij hem aanspreekt - en omwille van de inhoud van de brief.

Brief van Joachim Junius aan Balthasar Moretus. (Appendix 1, dat. 31 maart 1606; MPM, Arch. 86, p. 59)

gelijkaardig gevoel van liefde voor hem mij ertoe geleid u, Hooggeachte Heer, deze brief te sturen, niet alleen een brief, maar ook een grafmonument voor Justus Lipsius zaliger. Een aantal beroemde heren, die Heer Lipsius zeer toegewijd waren, steunen mijn voorstel, onder hen ook de edele Heer, Heer de Montmorency,[60] die beslist een financiële bijdrage zal leveren voor de realisatie ervan. Bovendien hebben de paters jezuïeten te Leuven[61] erop aangedrongen dat ik mijn voorstel zou bezorgen aan u, die nauwe vriendschapsbanden[62] had met Lipsius zaliger. Ik stuur u een ruwe, voorlopige schets, zoals ook het Latijn [niet definitief is]. Het polijsten van de tekst laat ik, met uw welnemen, aan u over.

2. Op de voorstelling ziet u Justus Lipsius uitgestrekt in de schoot van *Constantia* [Standvastigheid]. Zij leunt op haar beurt tegen *Fides* [Geloof], die achter haar staat en in een hand samen met Lipsius een kruis vasthoudt, in de andere hand een brandende kaars. *Constantia* [Standvastigheid] heeft een boek in de arm met als titel *Constantia* en zit op een hele grote zuil. Lipsius steunt met een arm op een omgekeerde katheder; in zijn hand houdt hij een boek met het opschrift *[Onze-Lieve-Vrouw van] Scherpenheuvel*; op zijn schoot een ander boek getiteld *[Onze-Lieve-Vrouw van] Halle*; bij het lichaam ligt een fakkel, ondersteboven. De Muzen zitten treurig bij het sterfbed en houden Lipsius' *Politica* vast. Een groep studenten van Lipsius informeert diepbezorgd naar de toestand van hun leraar. *Fides* [Geloof], die ik vroeger al heb vermeld, een vrome man - een priester-jezuïet; zo iemand moet volgens de conventie zonder toga worden afgebeeld - en *Labor* [Werklust] spreken hen toe. Ook de stad Leuven is treurend aanwezig met het opvallende 'Verloren Kost' torentje dat jullie maar al te goed bekend is uit het boek van Justus Lipsius over Leuven. En in het midden staat de Katholieke Koning;[63]

60 Het is niet duidelijk welke telg uit het geslacht De Montmorency Junius hier bedoelt Mogelijk gaat het om Nicolas (cf. BN 15, 198-203), een humanistisch dichter van religieuze poëzie, die in 1602 een exemplaar van zijn *Flos campi*, *Exercitia quotidiana* (Leuven, 1601) aan Lipsius had bezorgd, cf. de dankbrief van Lipsius, ILE XV, 02 07 15 MON.

61 Naast Lipsius' vriend en vertrouweling Leonardus Lessius (cf. voetn. 29) zal ook de toenmalige rector van het college, Franciscus Flerontinus, met wie Lipsius een aantal brieven had gewisseld, dit voorstel zeker gesteund hebben. Het was Flerontinus' tweede termijn als rector van het Leuvense college, van 1603 tot november 1606.

62 In 1592 had Johannes Moretus zijn begaafde derde zoon voor zijn studies naar Leuven gestuurd, meer bepaald als huisgenoot van Lipsius, die toen net in Leuven was teruggekeerd na een verblijf van dertien jaar in Leiden. In de brieven die Balthasar naar huis schreef, toonde hij zich zeer enthousiast over zijn leermeester, zeker toen die hem het manuscript van een nieuw traktaat, zijn *De Cruce*, liet overschrijven. De jonge Moretus was echter niet opgewassen tegen de inspanningen van een universitaire studie en moest na enkele maanden al terugkeren naar huis. Toch bleef de band met Lipsius: hij schreef, bijvoorbeeld, gedichten wanneer een nieuw werk ter perse ging. Cf. D. Sacré, 'Balthasar Moretus' *Conamina poetica* (1588-1592)', in *Ex Officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus*, ed. M. de Schepper - F. de Nave (= *De Gulden Passer*, 74 (1996), 59-109 en J. De Landtsheer, 'Balthasar Moretus's Sojourn in Louvain', in *ibid.*, 111-129. Naarmate Balthasar meer en meer in het bedrijf werd ingeschakeld, nam het aantal brieven aan en van Lipsius toe. Men merkt hoe zijn vader de praktische organisatie en afwerking van Lipsius' publicaties aan hem overliet. Balthasar maakte ook tijd vrij om de drukproeven voor Lipsius te corrigeren, hielp met het opstellen van eventuele indexen, hield een oogje op de beschikbare voorraad etc.

63 Scil. Filips III (Madrid, 1578-31 Maart 1621), zoon van Filips II en Anna van Oostenrijk; hij werd koning op 13 september 1598. Toen zijn voorouders Ferdinand van Aragón (1452-1516)

achter de bergen die rond hem oprijzen, zie je de torens uitsteken van het wereldberoemde klooster in Spanje, het Escoriaal, gewijd aan Sint Laurentius.[64] Aan de linkerkant is Rome voorgesteld met in de hand het traktaat van Lipsius zaliger over de grootsheid van de stad.[65]

3. Hier heeft u, mijn Hooggeleerde Heer, interessante details voor het grafmonument van de beroemde Justus Lipsius. U weet best, meen ik, dat wij een groot aantal mensen een heel welkome dienst bewijzen, als dit aan uw persen kan worden toevertrouwd en kan worden gedrukt. Aarzel niet om wat in de middelste kolom geschreven staat in verzen om te zetten, iets waarin u bedreven bent. Ik herinner me dat u, Mijnheer, een toepasselijk gedicht hebt geschreven bij de dood van de Antwerpse plebaan, de Heer

en Isabella van Castilië (1451-1504) er op 2 januari 1492 in slaagden Granada, het laatste Moorse bolwerk op het Iberische schiereiland, te veroveren verleende paus Alexander VI hun twee jaar later de titel 'los Reyes Católicos'.

64 Het 'Monasterio de San Lorenzo el Real de El Escorial' op ongeveer 50 km ten noordwesten van Madrid werd tussen 1563 en 1584 gebouwd in opdracht van Filips II door de architecten Juan Bautista de Toledo, Giambattista Castello, Francisco de Mora en Juan de Herera. Na de overwinning van het Spaanse leger in de slag van St-Quentin op 10 augustus 1557, het feest van St-Laurentius, had de koning namelijk beloofd een klooster op te richten te zijner ere. De plattegrond, een vierkant met op elke hoek een toren, is geïnspireerd op de rooster, het attribuut van de heilige. De kerk zelf heeft twee westtorens die de hoofdingang flankeren en een koepeltoren boven de viering. Twee gebouwen aan weerskanten van de kerk hebben ook nog een toren, wat Joachim Junius inspireerde bij zijn ontwerp. Cf. *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*, 25 dln, 9 (Hasselt-'s Gravenhage, 1974), 285.

65 Namelijk *Admiranda*, *sive de magnitudine Romana libri quattuor* (Antwerpen: Johannes Moretus, 1598). Cf. n. 40.

Job zaliger.[66] Ik meen dus dat u nu zonder moeite hetzelfde kunt doen. Hierbij groet ik u, Hoogeleerde Heer, met het uitdrukkelijk verzoek dat u een gunstig gevolg zult geven aan deze blijk van genegenheid van mij en van allen die zich achter dit voorstel scharen. Allen zullen bereid zijn u op hun beurt hun diensten te bewijzen, wanneer u om hun medewerking zoudt vragen. Wilt u mijn hartelijke groeten overmaken aan uw vader en uw broer, de Heer Jan Moretus.[67] Nogmaals gegroet en stel het wel. In de gauwte, Leuven, vrijdag 31 maart,[68] bij Mevrouw Katelijne Drivers, in de Steenstraat, achter de granaatappel bij de Heer Souvage.[69]

Uw toegewijde Joachim Junius.

Bijlage 2: Joachim Junius aan Balthasar Moretus (27 april 1606)

o: Antwerp, MPM, Arch. 86, pp. 57-58

Het gaat hier om een half folio-vel. De brief bevindt zich op p. 57; het adres op p. 58.

S[alutem] P[lurimam], mi Doctiss[im]e D[omi]ne.

1. Literae vestrae, ut plurimum a me exspectatae, et pergratae fuerunt, dum nimirum meis pleniss[im]e conspexi iis satisfactum. De epitaphiis accumulandis placuit mirifice conceptus, inter quae iuxta censuram vestram et meum sortietur locum, quod, quamvis

66 Het gedicht lijkt niet te zijn bewaard. Een plebaan is een priester die in een kathedraal verantwoordelijk is voor de zielzorg in opdracht van het kapittel of de bisschop. De enige die voor identificatie in aanmerking lijkt te komen is Jacobus Anthonis (1528-29 november 1605); hij was al kanunnik vóór 1572, het jaar waarin hij ook tresorier werd van het kapittel. Tijdens het calvinistisch regime te Antwerpen verbleef hij in Keulen, waar hij de toeverlaat was van de groep vluchtelingen uit het Antwerpse. Nauwelijks een maand na de inname van de stad door Farnese was hij al teruggekeerd. Cf. F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, *8: Met Spanje (1555-1715)*, 3, 45.

67 Over Johannes II Moretus (27 juli 1586 - 11 maart 1618), vierde zoon van Johannes I en Martine Plantijn, is niet zoveel bekend. In tegenstelling tot zijn broers Melchior en Balthasar heeft hij geen universitaire studies gedaan. Waarschijnlijk nam hij al ca. 1592 geleidelijk de taken over die zijn vader bij Christoffel Plantijn had vervuld; toen enkele jaren later Balthasar ook werd ingeschakeld, bleef Jan junior verantwoordelijk voor verkoop en distributie, terwijl Balthasar hoofdcorrector werd en rechterhand van zijn vader bij de productie van de pers. Op 17 juli 1605 trouwde hij met Maria De Sweert. Jan junior werd erg gewaardeerd in het Antwerpse drukkersmilieu: in 1616-1617 was hij deken van de St-Lucasgilde. Cf. L. Voet, *The Golden Compasses: a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 dln (Amsterdam etc., 1969-1972), pp. 207-209; J.B. Van der Straelen, *Geslagt-Lijste der Nakomelingen der vermaerden Christoffel Plantin* (Antwerpen, 1858), p. 28.

68 Pasen viel in 1606 op 26 maart, cf. E.J. Strubbe - L. Voet, *Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden* (Antwerpen etc., 1960), p. 130.

69 De Steenstraat is nu Brusselsestraat; het huis in kwestie, 'De granaatappel', was gelegen op de hoek van de Brusselsestraat en de Tabernakelstraat, schuin tegenover de Predikherenstraat (cf. A. Meulemans, *Atlas van het Oude Leuven* (Leuven, 1981), pp. 182-184). In die buurt leefde in 1597 Meester Jacob Sauvaige, griffier van de Tolkamer, met zijn gezin en vijf kotstudenten. Enkele huizen daar vandaan woonde de schilder Joost van der Baeren, cf. W. Boonen, *Geschiedenis van Leuven, geschreven in de jaren 1593 en 1594*, ed. E. Van Even, (Leuven, 1880), p. 340.

sit momentaneum, vobis idipsum minime displicuisse est quod gaudeam. Hortaris me ut advertam si quid praestantius mihi mens suggesserit, quod vobis aliisque censendum relinquam.

2. Quocirca impraesentiarum[70] velim habeas me - simulatque tuas perlegisse[71] - cogitasse de nonnihil mutando figuras coenotaphii quod penes vos est, atque ita mihi visum fuit ut loco cohortis Lipsianae ponerentur Fama tristis tubam relinquens in terra, et Mercurius ‡cum‡ libro epistolarum vultu tri<s>tiori, simi<li>ter loco Sacerdotis poneretur bonum omen,[72] vultu pio, cui respondeat totius corporis habitus praebens de se umbram lucidam et quodammodo radiantem, Constantia denique ad eiusdem maiorem elucidationem teneat una columnam in brachio.

3. Praeterea ante biduum cum noctu horas aliquot insomnes ducerem, in tenebris mihi micabat Iustus Lipsius iuxta dictum *dignus qui in tenebris mices.* Iuxta hoc igitur habeatur Iusti Lipsii statua quae exprimat ipsius vultum vivum et togatum corpus; stet nonnihil elevata quasi <i>nstaret sarcophago; una manu teneat apertum librum, alia inversam facem in terram; sit aer undique obscurus. Iuxta illam statuam ponatur pulpitum scolare demissum, cui innixus Labor praebeat una facem ardentem, ut tota anteri-

70 *Correxi e* in praesentiarum.
71 tuas [[tuas]] perlegisse *corr.*
72 Waarschijnlijk dacht Junius hier aan een soort engel.

or pars Lipsianae statuae sit lucida, haud procul inde habeatur Fama habitu lugubri inflans tubam una tenens ardentem facem. Procul cernatur Mercurius[73] rapido cursu aufugiens et facem ardentem dextera tenens iuxta facem in terram inversam. Quam statua Lipsiana tenet, suscriptum habeatur *Illustravit*; quam vero Labor tenet *dignus qui in tenebris mices* aut simile et iuxta Fama *post funera vivit.*

4. En, mi doctissime D[omi]ne, quid novi habes et ab alio diversi; num alio praestet penes vos iudicium esse volo; unum scio: sculptoris artem in hoc magis conspiciendam, sed[74] non personarum obruitur multitudine, quod oderim. Interim, mi Domine, consules aequi bonique nostros lepores, et si quid novi habeas, indicare non gravaberis. Ut si ‡Rex Persarum conversus sit aliqui dubitant‡,[75] per otium agas; scio te aliis detineri. Vale, mi D[omi]ne amicorum integerrime, et parentem fr[atr]emque tuum uti alios qui mei tenent memoriam ex me quam officiosiss[im]e salutes velim. Cursim. Lovanii, 27 Aprilis. Vale et fave.

V[estr]ae D[omi]nationi addictissimus Ioach[im] Iunius.

[Adres:] Den seer eerbaren ende geleerden Jongman Heer Balthasar Moerentorff, woonende inde Cammerstraete, inden Gulden Passer. Antwerpen. Franck.

1. Van harte gegroet, Hooggeleerde Heer.

Uw brief, waarnaar ik ongeduldig uitkeek, was me heel aangenaam, vooral toen ik merkte dat hij sterk beantwoordde aan mijn verwachtingen. Het lijkt me een bijzonder goed idee om allerlei grafopschriften te verzamelen, waarbij ook mijn ontwerp volgens uw beoordeling een plaatsje zal toebedeeld krijgen. Het verheugt me bijzonder dat u er niet afwijzend tegenover stond, al was het slechts een voorlopige schets. U spoort me aan u te verwittigen als er nog een schitterend idee bij me zou opkomen, dat ik dan aan uw oordeel en dat van anderen overlaat.

2. Vandaar dus deze brief aan u. Zodra ik uw antwoord had doorgenomen, heb ik erover nagedacht om een aantal figuren op het grafschrift, zoals het nu bij u ligt, enigszins te veranderen. Zo heb ik besloten om de groep van Lipsius' studenten te vervangen door een treurende *Fama* die haar trompet op de grond laat liggen en een triest kijkende Mercurius met een bundel brieven in de hand. In plaats van de priester verkies ik een goede geest met een devote blik. Ook zijn lichaamshouding getuigt van die vroomheid en werpt een lichtende, als het ware stralende schaduw voor zich uit. *Constantia* ten slotte omarmt een zuil om zichzelf beter kenbaar te maken.

3. Bovendien, toen ik twee dagen geleden 's nachts de slaap niet kon vatten stond Lipsius me in het duister stralend voor ogen, overeenkomstig het spreekwoord *Je kunt hem blind vertrouwen.*[76] Overeenkomstig die uitspraak kan men dus denken aan

73 cernatur [[et]] Mercurius *corr.*

74 conspiciendam [[interim]], sed *corr.*

75 Er bestaat geen twijfel over de lezing, maar wat Junius precies bedoelt, blijft duister. Letterlijk staat er: Zoals sommigen [blijven] betwijfelen of de Perzische koning bekeerd is.

76 Cf. Cicero, *Plichten*, 3, 19, 77; de uitdrukking is o.m. opgenomen in de spreekwoordenbundel van de Italiaanse historicus Polydorus Vergilius (ca. 1470-1555), *Adagium profanum* nr. 165 (Basel: Froben, 1524) en ook bij Erasmus, *Adagia*, 1, 8, 23. Het Latijnse *micare* betekent flitsen, flikkeren. De origine van het spreekwoord dient gezocht in een soort kansspel, waarbij

een afbeelding van Lipsius met treffende gelaatstrekken en in toga gehuld. Hij moet wat hoger staan, als stond hij op een sarcofaag; in een hand heeft hij een opengeslagen boek, met de andere houdt hij een fakkel ondersteboven naar de grond gericht.[77] De lucht rond hem is donker. Bij dat beeld hoort een omgevallen katheder, waarop *Labor* leunt terwijl hij een brandende toorts aanreikt, zodat de voorzijde van het beeld van Lipsius helemaal verlicht is. Vlakbij staat *Fama* in rouwkledij, blazend op een bazuin, eveneens met een brandende fakkel. Wat meer op de achtergrond zie je Mercurius in snelle vaart verdwijnen; hij houdt een brandende toorts tegen de fakkel die naar de grond is gericht.[78] De fakkel die bij het beeld van Lipsius hoort, draagt als opschrift:

men razendsnel een aantal vingers opstak en een ander het aantal liet raden. Met de uitdrukking bedoelt men een door en door eerlijk man, met wie je zelfs in het duister dit spel kunt spelen zonder bedrogen te worden, vandaar mijn vertaling ‘iemand die je blindelings kunt vertrouwen’. Junius lijkt echter aan een tweede betekenis van *micare* te denken, ‘(een flakkerend) licht verspreiden, stralen’.

77 Ook hier dient de (uitgedoofde) fakkel dus als symbool voor de dood.

78 Mercurius (Hermes bij de Grieken), werd voorgesteld met een herautstaf *(caduceus)* en vleugels aan zijn voeten, soms ook aan zijn breedgerande hoed (of helm). Eén van zijn ‘taken’ was het begeleiden van de zielen naar de onderwereld (cf. Hom. *Od.* 24, 1-10), een motief dat vaak is afgebeeld op lekythoi en grafsculpturen in de Oudheid. Met het feit dat Mercurius hier snel verdwijnt wil Junius waarschijnlijk te kennen geven dat Lipsius' verdiensten hem onsterfelijkheid garanderen.

Hij liet zijn licht stralen; die van *Labor* heeft als tekst *U was een door en door goed man* of iets dergelijks en daarnaast die van *Fama: hij leeft na de dood.*

4. Hier heeft u dus, Hooggeleerde Heer, een nieuw ontwerp, heel verschillend van het vorige. Of het beter is laat ik helemaal aan uw oordeel over; ik weet alleen dat hierbij de techniek van de graveur meer aan bod komt, maar het mag niet bedolven worden onder de figuranten. Dat zou ik jammer vinden. Intussen, Waarde Heer, zal u mijn esthetische bespiegelingen voor lief nemen, en als u nog een andere suggestie heeft, aarzel dan niet me die te laten weten. ‡...‡ doe het als het u uitkomt; ik weet dat u door andere zaken in beslag genomen bent.

Stel het wel, mijn beste Heer, oprechtste van mijn vrienden. Graag wil ik, via u, uw vader en uw broer en alle anderen, die me nog herinneren, mijn hartelijke groeten overbrengen. In allerijl. Leuven, 27 april. Stel het wel; hopend op een gunstig oordeel, uw toegewijde Joachim Junius.

Samenvatting

Het archief van het Museum Plantin-Moretus bewaart een curieuze, sterk allegorische tekening, een voorstelling van Justus Lipsius op zijn sterfbed. Wie die schets ontworpen had bleef lang een vraagteken, tot het raadsel bij toeval werd opgelost. Zowel de verklaringen bij de tekening als de brief leiden tot een sterk verkleurd beeld van de humanist: zijn faam als filoloog en kenner van de Oudheid komt nauwelijks aan bod. In plaats hiervan wordt het beeld opgeroepen van de Leuvense professor, de trouwe onderdaan van de Spaanse koning en, vooral, de vrome katholiek.

Summary

The archives of the Museum Plantin-Moretus preserve a curious, strongly allegorical drawing representing the famous humanist Justus Lipsius (1547-1606) on his deathbed. Its author has long been unknown, until I recently came upon a letter proving his identity. Both the annotations which accompany the first draft and this letter make it easy to interprete the various elements of the representation. A closer examination, however, shows a biased interpretation of Lipsius's life and works. Already in his student years the humanist's knack for Latin was prodigious. Within a short period he acquired an astonishing familiarity with Greek and Latin authors, as well as an encyclopaedic knowledge of ancient history and society, earning him the esteem of his colleagues throughout Europe, who were eagerly awaiting whichever publication from his hand. Yet this important philological and antiquarian aspect hardly shows in the drawing. Instead, it focuses on other aspects, most of them secondary to Lipsius's reputation as a scholar, but presenting him as the Leuven professor, the faithful subject of the Spanish King and, even more important, the truly pious Catholic.

Stijn van Rossem, Goran Proot & Pierre Delsaerdt
De Short Title Catalogus Vlaanderen (stcv): de bibliografie van het zeventiende-eeuwse boek in Vlaanderen

Het ontstaan van het project: wat voorafging

Toen de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in 1979 besliste om een Short-Title Catalogue Netherlands (STCN) samen te stellen, beseften de initiatiefnemers heel goed dat ze een titanenwerk hadden aangevat.[1] De doelstelling van het project - het bezorgen van een elektronische, retrospectieve bibliografie van zowel de Nederlandse als de Nederlandstalige boekproductie vóór 1801 - was zo enorm dat een doordachte afbakening en planning zich opdrongen. Men besloot dan ook om het werk collectie per collectie aan te pakken en voor de geografische afbakening de grenzen van het huidige Nederland te hanteren. Tijdens de eerste fase van het project (van 1982 tot 1987) beschreef het zeskoppige team van het Bureau STCN al het drukwerk uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek dat vóór 1701 het licht zag. Daarna volgde de verwerking van de collecties van de universiteiten van Amsterdam en Leiden. Deze tweede fase werd door het steeds uitbreidende Bureau STCN op 27 maart 1997 succesvol afgerond.[2]

Inmiddels had het bureau een vaste plaats verworven binnen de Koninklijke Bibliotheek. Het kreeg bovendien hulp van buitenaf om het achttiende-eeuwse luik aan te vatten. Met de financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) begon de STCN in mei 1995 met het overbruggen van de laatste honderd jaar. De aanvankelijk toegekende termijn van vijf jaar bleek echter te kort om alle relevante boeken uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te verwerken, en daarom tekende NWO nog voor twee jaar bij.[3]

Een belangrijke uitzondering in het bereik van het project vormden de Nederlandstalige boeken die in België van de pers kwamen. Van meet af aan schoof de STCN deze drukwerken terzijde. Enerzijds betekende dit een aanzienlijke verlichting van het werk, anderzijds moest dit de zuiderburen prikkelen om de beschrijving van de eigen boekproductie aan te vatten. Het zou echter nog tot in 1997 duren vooraleer

1 Bij aanvang begrootten de initiatiefnemers dat het werk circa dertig jaar in beslag zou nemen en uiteindelijk ongeveer 300.000 titels zou opleveren. Cfr. *Short-Title Catalogue Netherlands*, Den Haag, 1993 (brochure uitgegeven door de Koninklijke Bibliotheek). Dit vooropgestelde aantal lijkt vandaag evenwel overdreven. De databank telt momenteel meer dan 123.000 beschrijvingen. Over de doelstellingen en de principes van de STCN en voor een historisch overzicht, zie J.A. Gruys, P.C.A. Vriesema & C. de Wolf, 'Dutch national bibliography 1540-1800: the STCN', in *Quaerendo*, 13 (1983), p. 149-160; een Nederlandstalige versie van het artikel verscheen in *Dokumentaal*, 12 (1983), nr. 4, p. 107-116, en verkort in *Open,* 15 (1983), p. 319-324.

2 Cfr. het jaarverslag van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, 1997. De jaarverslagen van de Koninklijke Bibliotheek zijn on line raadpleegbaar via de website: http://www.kb.nl (onder Organisatie/Beleid).

3 Cfr. de jaarverslagen van de Koninklijke Bibliotheek van 1998 en 2001.

in de Vlaamse universitaire bibliotheekwereld stemmen opgingen om de mogelijkheid van een eigen Short Title Catalogus te verkennen.[4]

4 In 1996 bepleitte prof. dr. Jan Roegiers een samenwerking met de STCN in Taalunieverband en de oprichting van een Vlaamse tegenhanger. Het voorstel leidde een jaar later tot het door de Nederlandse Taalunie gesubsidieerde SABIDO-project 'Oprichting van een Short-Title Catalogus, Vlaanderen: vooronderzoek'. Het moest de mogelijkheid van een Vlaamse tegenhanger van de STCN onderzoeken en nagaan op welke manier die het best kon worden gerealiseerd. De resultaten van het vooronderzoek zijn te vinden in: P. Delsaerdt, 'Een Short-Title Catalogus voor Vlaanderen' in *Bibliotheek- en archiefgids*, 74 (1998), nr. 4, p. 154-159.

De Nederlandse Taalunie toonde zich bereid om de oprichting van de STCV te steunen.[5] Gewapend met deze gegevens dienden vier Vlaamse bibliothecarissen een dossier in bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO-Vlaanderen), dat het eind 1999 goedkeurde.[6] Zo kreeg de STCN, die in dat jaar voor zijn jarenlange inzet werd bekroond met de Menno Hertzbergerprijs, op de valreep van het tweede millennium toch nog een lang gewenste nakomeling.

De voordelen van de achterstand

Dat het FWO-Vlaanderen naar zijn normen vrij aanzienlijke middelen toekende uit het Max-Wildiersfonds - een fonds dat in eerste instantie bedoeld was om archief te ontsluiten - is ongetwijfeld mede te danken aan de grondige manier waarop het dossier van de STCV was voorbereid. De grote voorsprong van het Bureau STCN maakte het mogelijk om uit die ervaring te putten en om de ruim beproefde werkwijze en het gedetailleerde model over te nemen. Een ander sterk punt in het dossier was de samenwerking tussen drie universitaire partners en de Antwerpse Stadsbibliotheek. De betrokken partijen (de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen - tot oktober 2003 bekend onder de naam Centrale Bibliotheek UFSIA -, het Ruusbroecgenootschap, de Antwerpse Stadsbibliotheek, de Centrale Bibliotheek en de Bibliotheek Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven en de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent) hadden zich bovendien geëngageerd om zelf de werken te selecteren en om de nodige logistieke inspanningen te leveren. Het hele project kon dus op ruime steun van de betrokkenen rekenen, wat de slaagkansen ervan in hoge mate heeft vergroot.

Een tweede aanzienlijk voordeel van de late start van de STCV is dat het project gebruik kan maken van de intussen sterk toegenomen mogelijkheden op het gebied van de ICT. De beperkingen inzake opslagcapaciteit van data zijn heden niet meer aan de orde. Twintig jaar geleden verplichtten die de ontwerpers van databanken echter nog tot het toepassen van allerlei afkortingen en weinig comfortabele codes. Daarnaast was het gebruikelijk dat bibliografieën op papier verschenen. Bij het ontwerp van de databank, dat door de STCN aan PICA was toevertrouwd, werd die mogelijkheid ingebouwd. Inmiddels is het echter onwaarschijnlijk dat de meer dan honderdduizend beschrijvingen tellende databank van de STCN ooit in zijn geheel aan de drukpers zal worden toevertrouwd. Voor een bibliografisch werk in uitvoering is dat ook niet wenselijk. De STCV heeft bijgevolg gekozen voor een zuiver elektronische aanpak en een on line databank die via het Internet gevoed en geraadpleegd wordt. Het was ten slotte een vereiste dat deze wetenschappelijke databank voor iedereen gratis toegankelijk zou zijn.[7]

5 Cfr. de jaarverslagen van de Koninklijke Bibliotheek van 1997 en 1998.

6 De promotoren van het project zijn: prof. dr. Ludo Simons (Universiteit Antwerpen, promotor-woordvoerder), prof. dr. Jan Roegiers (Katholieke Universiteit Leuven), dr. Sylvia van Peteghem (Universiteit Gent) en dr. Pierre Delsaerdt (Universiteit Antwerpen, dagelijkse leiding).

7 Een nadeel van de STCN is precies dat de consultatie lange tijd niet gratis was. Pas sinds november 2002 kan men deze databank via Bibliopolis (http://www.bibliopolis.nl) gratis raadplegen.

De inbedding van de STCV-databank binnen Brocade bleek een goede keuze. Deze software, die door het bibliotheekautomatiseringsteam van de Universiteit Antwerpen was ontwikkeld, loste de verwachtingen in.[8] De officiële start van het STCV-project viel immers samen met de eerste tests van de nieuwe programmatuur. Daarom kon men in deze vroege ontwikkelingsfase nog rekening houden met de eisen waaraan een wetenschappelijke bibliografie moet voldoen. Anderzijds liet de invoer van de eerste beschrijvingen om die reden nog even op zich wachten.[9] Intussen werd afgerekend met andere praktische problemen die met de oprichting van dergelijke omvangrijke projecten gepaard gaan.[10] In de loop der jaren hebben de ontwerpers van Brocade nog vele kleine aanpassingen en vereenvoudigingen aangebracht, die zich vanuit een groeiende ervaring hebben opgedrongen.

De afbakening van de eerste fase (2000-2003)

In tegenstelling tot vele andere landen, speelt de nationale bibliotheek van België momenteel geen leidinggevende rol. Daarom namen enkele universiteitsbibliotheken het voortouw; de UFSIA (nu gefusioneerd tot de Universiteit Antwerpen) trad op als administrerende instelling voor de eerste fase van dit omvangrijke project. Tijdens deze fase (2000-2003), gesubsidieerd door het FWO-Vlaanderen, gelden strikte selectiecriteria voor de op te nemen drukwerken: (1) het drukwerk moet binnen de grenzen van het huidige Vlaanderen (inclusief Brussel) tot stand zijn gekomen, (2) in de periode 1601-1700 en (3) voor een substantieel deel in het Nederlands gesteld zijn.[11] Naar Nederlands voorbeeld vallen seriële publicaties (kranten) en eenzijdig bedrukte folio's buiten het bestek van de STCV.[12] De aldus geselecteerde groep werken sluit perfect aan bij de doelstellingen van de STCN, is duidelijk herkenbaar voor de gebruiker, en voor de projectmedewerkers qua omvang net beheersbaar.

Het plan voorzag om achtereenvolgens de geselecteerde werken van zes collecties te beschrijven. De Centrale Bibliotheek van de UFSIA (Universiteit Antwerpen) diende als laboratorium (van februari tot juni 2000). Daarna werd de collectie van het Antwerpse Ruusbroecgenootschap aangepakt. Deze collectie zorgde al spoedig voor verrassingen. Positief gesteld bevatte ze tot tweemaal meer te beschrijven drukwerken

8 Cfr. R. Philips, 'Brocade, de nieuwe bibliotheeksoftware van Anet', in *Bibliotheek- en archiefgids*, 75 (1999), nr. 5, p. 207-213.

9 Op 8 januari 2001 werd een nieuwe release van Brocade in gebruik genomen, en sindsdien worden alle beschrijvingen van de STCV rechtstreeks ingevoerd.

10 Er werd onder meer een programma ontworpen om de stroom van inkomende en uitgaande boeken te beheren, en de beschrijvingsregels werden in een handleiding vastgelegd, cfr. J. Depuydt & G. Proot, *Handleiding STCV*, Antwerpen, 2002. Deze handleiding is geïnspireerd op de *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN*, 's-Gravenhage, 1988 (tweede, herziene uitgave) en is ook integraal te raadplegen op de website (http://www.stcv.be).

11 De 'Belgische' boekproductie tot 1600 is reeds behandeld in G. van Thienen & J. Goldfinch, *Incunabula printed in the Low Countries: a census*, Nieuwkoop, 1999, in W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540,* 's-Gravenhage, 1923-1971, en in E. Cockx-Indestege, G. Glorieux, B. Op de Beeck, *Belgica Typographica 1541-1600*, Nieuwkoop, 1968-1994.

12 Voor een uitvoerige behandeling van de selectiecriteria zie: J. Depuydt & G. Proot, *Handleiding STCV*, Antwerpen, 2002, p. 13-14.

dan oorspronkelijk was begroot. De planning van de STCV raakte daardoor echter in de problemen.[13] Ook in de Antwerpse Stadsbibliotheek werden meer werken aangetroffen dan aanvankelijk berekend, maar het totale pakket kon toch binnen de voorziene termijn (april-oktober 2001) worden afgewerkt. Op 22 oktober 2001 verhuisden de twee projectmedewerkers naar Leuven, om de

13 Om de verwerking van de volgende collecties niet in het gedrang te brengen, werden de activiteiten in het Ruusbroecgenootschap in maart 2001 gestaakt. Een lijst met de nog te behandelen exemplaren maakt het mogelijk om de draad later moeiteloos op te nemen.

collecties van de Centrale Bibliotheek en de Bibliotheek Godgeleerdheid te beschrijven. De STCV bleef gedurende het hele jaar 2002 actief in Leuven. In 2003 kwam de laatste collectie aan de beurt, de Universiteitsbibliotheek van Gent.

De dagelijkse praktijk

De twee projectmedewerkers maken bibliografische beschrijvingen op basis van overgeleverde exemplaren. De participerende bibliotheken staan in voor de selectie en het bezorgen van de werken. In een aparte databank wordt geregistreerd welke behandeling het boek ondergaat. Bij afgewezen boeken worden de afwijzingscriteria genoteerd. Die gegevens kunnen van nut zijn in een volgende fase van het project.

Hieraan is een databank met informatie over digitale opnamen gekoppeld; de medewerkers noteren daarin welke beelden ze moeten inscannen. De titelpagina's, drukkersmerken en auteursportretten komen hiervoor in aanmerking. Als een titelpagina ontbreekt, wordt het ‘incipit’ gedigitaliseerd. De opnamen worden gemaakt met een scanner of een digitale camera en meteen aan de beschrijvingen gelinkt. De procedure om de digitale beelden aan de beschrijvingen te koppelen, is in hoge mate geautomatiseerd. Ze worden in pakketten van 200 stuks naar de server gestuurd, zodat ze na enkele weken on line ter beschikking komen.

Na deze voorbereidingen volgt de eigenlijke beschrijving. De invoer gebeurt rechtstreeks via het Internet, in essentie volgens het model van de STCN. Een belangrijk verschil is echter dat de beschrijvingen onmiddellijk raadpleegbaar zijn. Om deze reden streven de medewerkers ernaar de periode tussen het aanmaken van een nieuwe beschrijving en de controle ervan door de collega zo kort mogelijk te houden. Een bijkomend exemplaar wordt na nauwkeurige vergelijking aan de bestaande beschrijving toegevoegd. Na de beschrijving, het maken van de afbeeldingen, de controle en de verbetering, kan het werk weer naar het magazijn. Een afdruk op papier komt in het STCV-archief terecht.

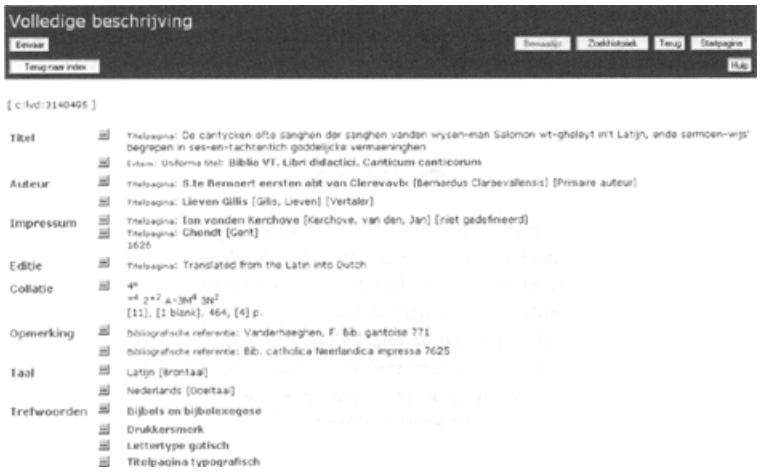
Onderdelen van de beschrijving

Binnen het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk om over alle onderdelen van de beschrijving in detail te treden. Daarom behandelen we hier enkel een aantal belangrijke en uitzonderlijke elementen.[14]

Bij het bekijken van de beschrijvingen moet men zich steeds bewust blijven van het feit dat het om een bibliografie gaat, waarin bibliografische eenheden worden beschreven. Exemplaargebonden gegevens zijn bijgevolg van ondergeschikt belang. Het is de bedoeling om de boeken te beschrijven zoals de drukker of uitgever ze had willen bezorgen. De redactietaal van de databank is, zoals in de STCN en talrijke andere ‘Short Title Catalogues’, het Engels. Noten en editievermeldingen zijn dus in deze taal gesteld.

14 Alle details zijn terug te vinden in J. Depuydt & G. Proot, *Handleiding STCV*, Antwerpen, 2002.

Elke beschrijving draagt een uniek identificatienummer. In Brocade heet dat het ‘c:lvd:-nummer’. Het staat links bovenaan op elke beschrijving. Om verwarring te voorkomen is het aan te raden in correspondentie steeds dit nummer te vermelden.

Afb. 1. Een titelbeschrijving in de STCV

Bij alle essentiële onderdelen van de beschrijving staat de bron waarvan de informatie afkomstig is. De verschillende mogelijkheden zijn: titelpagina, colofon, document en extern. De bronaanduiding staat steeds vóór de eigenlijke inhoudsweergave. Het jaar van uitgave vormt hierop een uitzondering. Hier verwijzen ronde en vierkante haken naar de oorsprong van de informatie.

De hoofdtitel van de titelbeschrijving wordt in de regel letterlijk geciteerd van de titelpagina. Wanneer deze ontbreekt, is de hoofdtitel vaak afgeleid van het incipit (bron: document) of staat hier een fictieve titel (bron: extern). Ordonnanties en andere overheidsuitgaven krijgen bovendien een sorteertitel samen met de datum van uitvaardiging of toepassing van het document. Bijbelboeken en populaire anoniemen hebben naast de hoofdtitel een uniforme titel in de vorm van een hyperlink, die meteen alle soortgelijke werken groepeert (zie afb. 1). Parallelle titels, die slechts mondjesmaat voorkomen, geven anderstalige titels weer die op een gelijkwaardige wijze op de titelpagina zijn gepresenteerd. Vertalingen of werken die meerdere edities kennen, krijgen een zogenaamde oorspronkelijke titel (in de oorspronkelijke taal of van de oudst bekende editie). Op deze titel kan men wel zoeken, maar hij wordt niet in de publiekscatalogus getoond.

Anders dan in de STCN vermeldt een STCV-beschrijving *alle* auteurs, dus zowel vertalers, bewerkers, compilatoren als illustratoren. Daarbij wordt de auteursvermelding van de titelpagina letterlijk geciteerd en aan de autoriteitsbestanden van de auteurs gekoppeld. De hoofdvorm en de functie van de vermelde auteurs verschijnen in de beschrijving na het zogenaamde trefwoord. Auteursnamen die elders in het werk genoemd zijn of uit externe bronnen zijn afgeleid, verschijnen enkel in de hoofdvorm. Dezelfde regels gelden voor de corporatieve auteurs (kloosterorden, overheden enzovoort).

Bij de collatieformule wordt ook telkens de paginering of foliëring van het werk genoteerd. Deze informatie is voor vele gebruikers immers makkelijk te controleren en geeft meteen een idee van de omvang van het werk.

De weergave van de impressumgegevens verloopt volgens de reeds vermelde principes. Een beschrijving kan een ongelimiteerd aantal impressa bevatten. Op die manier kan een kopij-impressum naast een impressum uit colofon voorkomen, en zijn ze ook beide opzoekbaar. Achter de 'extra-informatieknop' (ⓘ) schuilt meer informatie over het adres, het uithangbord en het beroep van de drukker.

Een beschrijving kan drie soorten noten krijgen. Het eerste, algemene type noot verklaart of verantwoordt een element in de beschrijving, In de tweede plaats worden een aantal relevante bibliografische referenties vermeld. Een derde soort noot kan een belangrijk, bibliografisch afhankelijk onderdeel van een werk vermelden.

In een volgend onderdeel kunnen de relaties tussen beschrijvingen aan bod komen. Een beschrijving kan immers een zogenaamd semi-onafhankelijke band met een andere beschrijving hebben. Zo kan een boek een aantal onderdelen bevatten die zowel samen met het 'hoofdwerk' voorkomen als apart konden worden verkocht. Ze zijn herkenbaar doordat ze een aparte titelpagina, paginering en signering vertonen. Wanneer er een aantoonbare band met de 'moederbeschrijving' is, dan worden deze beschrijvingen met elkaar gerelateerd.

Verder verneemt de gebruiker de taal waarin het werk gesteld is. Hoewel in de eerste fase van het project uitsluitend Nederlandstalige werken voor opname in aanmerking komen, is dit onderdeel toch zeer nuttig. De teksten kunnen gesteld zijn in twee of meer talen, bijvoorbeeld in het geval van een woordenboek. Daarnaast maakt de STCV een onderscheid tussen drie verschillende soorten talen. De doeltaal geeft de taal waarin het werk gesteld is. Daarnaast vermeldt de brontaal de taal waaruit het werk vertaald is. De mediërende taal ten slotte geeft de taal aan waarlangs een werk vertaald is. Dit is het geval wanneer een vertaling niet gebaseerd is op de oorspronkelijke tekst, maar teruggaat op een reeds vertaalde versie.

Drie categorieën trefwoorden verstrekken typografische, inhoudelijke en formele informatie over het beschreven boek. De STCV werkt met een vast omlijnde set trefwoorden.[15] Een beschrijving kan zoveel trefwoorden meekrijgen als voor een volledige ontsluiting nodig is. Elk trefwoord functioneert als een hyperlink, die alle titels met het betrokken trefwoord groepeert.

Zoals eerder aangegeven, worden vervolgens zoveel mogelijk digitale afbeeldingen van typografische en gegraveerde titelpagina's, incipits, drukkersmerken en auteursportretten aan de beschrijvingen gekoppeld. Op alle opnamen, die bewust in een zuinig bestandsformaat zijn vastgelegd, is een meetlatje geplaatst om de schaal weer te geven. Telkens wordt aangegeven welk exemplaar gereproduceerd is. De afbeeldingen van titelpagina's zijn bedoeld als visuele ondersteuning en als compensatie voor de afgekorte titels, en vertonen soms interessante exemplaargebonden kenmerken zoals stempels en aantekeningen. Ze geven ook een indicatie van de staat waarin het exemplaar zich bevindt.

15 De STCN begon in 1997 meteen inhaaloperatie om aan alle beschrijvingen inhoudelijke descriptoren toe te kennen. In 1998 werd deze inhaaloperatie afgerond, en sindsdien worden alle nieuwe titels ook meteen inhoudelijk ontsloten.

Een ander belangrijk element van de beschrijving is de weergave van de vingerafdruk, het identificatie-instrument bij uitstek om verschillende edities van elkaar te onderscheiden. Anders dan bij de STCN gebruikelijk is, worden de verschillende onderdelen van de vingerafdruk met een extra hekje (#) van elkaar gescheiden. Voor het overige gelden de regels die bij de STCN van kracht zijn.

De STCV besteedt iets meer aandacht dan de STCN aan de exemplaren, waarop de beschrijvingen van de 'ideal copies' berusten. Behalve het precieze plaatskenmerk geeft de databank weer of een werk deel uitmaakt van een convoluut, of het volledig is of niet, en of het bindfouten bevat. Omdat deze gegevens strikt genomen geen deel uitmaken van een bibliografie, verschijnen ze in het Nederlands.

Een aantal voorlopige resultaten

In principe is het samenstellen van een bibliografie van deze omvang een werk zonder einde. Elke dag komen er nieuwe beschrijvingen bij. Daarnaast worden fouten verbeterd en bepaalde elementen opnieuw vergeleken, verfijnd en bijgesteld. In deze omstandigheden is geen enkel resultaat definitief of sluitend. Een *download* van 23 juni 2003 geeft niettemin een momentopname na drie en een half jaar werking. Daaruit kunnen de volgende gegevens worden afgeleid.

Tabel 1. ***Aantal opgenomen exemplaren en aantal beschrijvingen per collectie in de stcv (23 juni 2003)***

Collectie	*Aantal exemplaren*	*Aantal beschrijvingen*
Bibliotheek Stadscampus UA	260	213
Bibl. Ruusbroecgenootschap	1691	1137
Stadsbibliotheek Antwerpen	1404	1192
Centrale Bibliotheek KULeuven	724	652
Bibl. Godgeleerdheid KULeuven	1056	775
Universiteitsbibliotheek Gent	1091	881

Door de aanwezigheid van doubletten binnen de eigen collectie ligt het aantal *beschrijvingen* lager dan het aantal *exemplaren.* Het aantal opgenomen exemplaren verwijst naar de effectief opgenomen bibliografische eenheden, wat niet altijd samenvalt met een exemplaar uit een klassieke catalogus. De getallen in deze kolom weerspiegelen overigens enkel het nettoresultaat van het werk. Achter elk getal gaat immers een groter getal schuil van *behandelde* werken, waarvan de afgewezen

eenheden werden afgetrokken. Hoe goed de participerende bibliotheken de selectie ook voorbereiden, onder de aangeleverde werken bevinden zich regelmatig werken die niet aan de criteria voldoen. Een drukwerk zonder jaar van uitgave kan bijvoorbeeld bij nader inzien niet uit de zeventiende eeuw dateren. Convoluten zijn verantwoordelijk voor de meeste ruis op de selectie. Ze komen vaak op een selectielijst terecht omwille van een bepaald onderdeel, terwijl de andere onderdelen niet relevant zijn. Toch levert de controle van de aangeleverde convoluten op eventuele aanwezigheid van relevante drukwerken soms verrassingen op.

Meer dan titels

Uit bovenstaand overzicht kan ten onrechte de indruk ontstaan dat de STCV zich uitsluitend om titels bekommert. Het maken van titelbeschrijvingen staat in dit project centraal, maar daar blijft het niet bij. De waarde van een databank is immers in grote mate afhankelijk van de mogelijkheden die ze aanbiedt om die titels terug te vinden. De databank maakt gebruik van de nieuwste technologische ontwikkelingen en biedt een waaier van zoekmogelijkheden, filters en indices aan. Conform de filosofie van het Internet bestaat ze uit een netwerk van hyperlinks. De gebruiker kan zich daardoor met een druk op de knop van de ene index naar de andere begeven. De reikwijdte en de grote standaardisatie van de STCV-databank maken het bovendien mogelijk om statistische uitspraken te doen over de wereld van het gedrukte boek in Vlaanderen. Veronderstellingen uit de boekgeschiedenis kunnen gestaafd of weerlegd worden. Maar het doelpubliek van de STCV reikt verder dan de boekhistorici en bibliografen. De veelheid aan gecontroleerde gegevens uit primaire bronnen maakt de STCV tot een handig instrument voor elke historische discipline. Ten slotte werpt de STCV een licht op de samenstelling van de collecties van een aantal belangrijke bewaarbibliotheken in Vlaanderen. In de volgende paragrafen komen deze aspecten uitgebreider aan bod.

Een waaier van zoekmogelijkheden

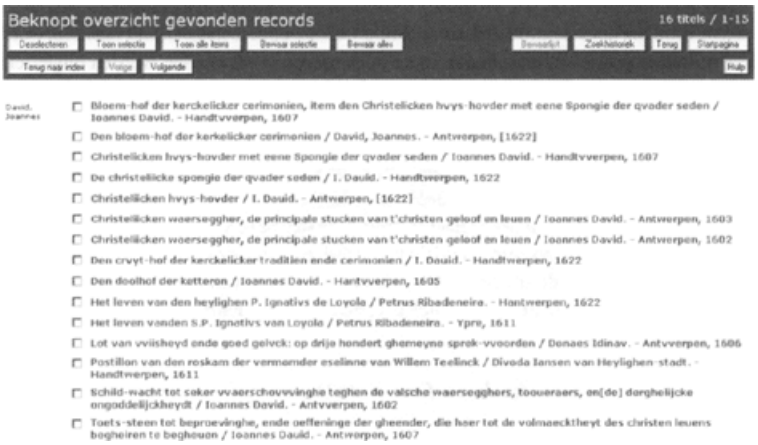
De eenvoudigste manier om op zoek te gaan naar een werk of een groep werken, verloopt via één van de zoeksleutels die op de *homepage* worden aangeboden. De gebruiker kan zoeken op auteur, titel, titelwoord, trefwoord, uitgever, plaats van uitgave, plaatskenmerk, taal en vingerafdruk.[16]

Het zoeken op auteur verdient hier een speciale vermelding. Deze functie is opgesplitst in auteursnamen en instellingen/corporaties. Onder deze laatste groep vallen onder meer overheden, rechtbanken en congregaties. Dankzij de koppeling van alle trefwoorden (dit zijn alle verschillende spellingswijzen van een auteursnaam) aan één hoofdvorm, komt men terecht bij alle werken bezorgd door dezelfde persoon of instantie. Om bijvoorbeeld een lijst te krijgen van alle werken geschreven door Joannes David kan men eenvoudigweg ‘David, Joannes’ (de hoofdvorm) ingeven. Deze lijst genereert alle werken van deze jezuïet, ongeacht de spellingswijze van zijn naam. Werken die hij onder een pseudoniem schreef, verschijnen eveneens in de lijst (‘Divoda lansen van Heylighenstadt’ of ‘Donaes Idinav’). Als een gebruiker niet op de hoogte is van de gangbare hoofdvorm, kan hij dezelfde lijst genereren door om het even welke geregistreerde spellingsvariant (‘Ioannes David’, ‘Ioannes Dauid’ of ‘I. Dauid’) in te geven. Hetzelfde principe geldt voor het zoeken op uitgever en plaats van uitgave.

Drie zoekbomen bieden een gestructureerd overzicht van de verschillende soorten trefwoorden. Ze zijn hiërarchisch opgebouwd en leiden van algemene naar meer

16 Voor het zoeken van een werk via het plaatskenmerk moet men de afkorting intikken van de instelling waarin het werk zich bevindt. Het zoeken op vingerafdruk werkt voorlopig nog niet naar behoren. Dit euvel zal in de toekomst worden verholpen.

specifieke termen. Op het diepste, meest specifieke niveau bevindt zich een link naar de relevante titelbeschrijvingen. Om bijvoorbeeld alle werken te vinden waarin Griekse karakters voorkomen, moet

Beknopt overzicht gevonden records
16 titels / 1-15
Deselecteren
Toon selectie
Toon alle items
Bewaar selectie
Bewaar alles
Bewaarlijst
Zoekhistoriek
Terug
Startpagina
Terug naar index
Vorige
Volgende
Hulp
David, Joannes
Bloem-hof der kerckelicker cerimonien, item den Christelicken hvys-hovder met eene Spongie der qvader seden / Ioannes David. - Handtvverpen, 1607
Den bloem-hof der kerkelicker cerimonien / David, Joannes. - Antwerpen, [1622]
Christelicken hvys-hovder met eene Spongie der qvader seden / Ioannes David. - Handtvverpen, 1607
De christelicke spongie der qvader seden / I. Dauid. - Handtwerpen, 1622
Christelicken hvys-hovder / I. Dauid. - Antwerpen, [1622]
Christelicken woersegghер, de principale stucken van t'christen geloof en leuen / Ioannes David. - Antwerpen, 1603
Christelicken woersegghер, de principale stucken van t'christen geloof en leuen / Ioannes David. - Antwerpen, 1602
Den cryt-hof der kerckelicker traditien ende cerimonien / I. Dauid. - Handtwerpen, 1622
Den doolhof der ketteren / Ioannes David. - Hantvverpen, 1605
Het leven van den heylighen P. Ignativs de Loyola / Petrus Ribadeneira. - Hantwerpen, 1622
Het leven vanden S.P. Ignativs van Loyola / Petrus Ribadeneira. - Ypre, 1611
Lot van vvilsheyd ende goed gelvck: op drije hondert ghemeyne sprek-vvoorden / Donaes Idinav. - Antvverpen, 1606
Postillon van den roskam der vermaender eselinne van Willem Teellinck / Divoda Iansen van Heylighen-stadt. - Handtwerpen, 1611
Schild-wacht tot soker vvaerschovvinghe teghen de valsche waersegghers, toouveraers, on[de] dorghelijcke ongoddelijckheydt / Ioannes David. - Antvverpen, 1602
Toets-steen tot beproevinghe, ende oefeninge der gheesder, die hoer tot de volmaecktheyt des christen leuens begheiren te begheuen / Ioannes David. - Antvverpen, 1607

Afb. 2. *Overzicht van alle werken waarbij Joannes David betrokken was als auteur*

de gebruiker in de zoekboom van typografische kenmerken de categorie 'Lettertype' openen en vervolgens 'Letterype: Grieks' selecteren.

Met de optie 'geavanceerd zoeken' kan men zoektermen met elkaar combineren met behulp van Booleaanse operatoren (en, of, niet).[17] In dit zoekscherm zijn eveneens een aantal filters voorzien op taal, jaar van uitgave en bibliotheek. Daarmee kan men het aantal treffers doelgericht beperken. Om een lijst te krijgen van werken die zowel een Gents als een Antwerps impressum dragen, volstaat het beide steden als plaats van uitgave in te tikken en ze te combineren door de operator 'en'. Als de gebruiker vervolgens te weten wil komen hoeveel van die publicaties in het eerste decennium van de zeventiende eeuw gedrukt werden, kan hij de filter 'jaar van uitgave' gebruiken. Tot slot kan hij de relevante records opslaan in een bewaarlijst. Hij kan deze afdrukken of per e-mail exporteren in twee formaten, voorzien van *tags* of in HTML.

Interne en externe netwerken

De STCV bestaat uit een aantal met elkaar gerelateerde databanken. Een veelheid aan links maakt het mogelijk om zich snel, efficiënt en met een grote vrijheid te bewegen door de verschillende onderdelen en indices van de databank. Het voorbeeld van aan elkaar gelinkte spellingsvarianten van de auteur en de werking van de zoekbomen illustreren dit uitstekend. Door op de uniforme titel van bijvoorbeeld bijbelboeken te klikken, roept men alle uitgaven ervan op, ongeacht de eigenlijke hoofdtitels die ze dragen (zie afb. 1).

17 Om gebruik te maken van de of-functie moet men beide zoektermen in hetzelfde invulvak plaatsen, gescheiden door een harde *return* (entertoets).

Dat is echter niet alles. De STCV zoekt aansluiting bij andere relevante databanken via externe links die door de extra-informatieknop worden opgeroepen. Op dit ogenblik wordt deze functie nog niet optimaal benut, maar in de toekomst zal ze zeker worden uitgebreid. Auteurs van wie archief bewaard is in het AMVC-Letterenhuis te Antwerpen, zijn reeds gelinkt met Agrippa, het plaatselijke inventarissysteem. De bestanden van Brusselse drukkers zijn gekoppeld aan de publiekscatalogus van de Koninklijke Bibliotheek van België. Daar werd immers van 1999 tot 2002 het project 'Een catalogus van zeventiende- en achttiende-eeuwse Brusselse drukken bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België' uitgevoerd.

De drietalige website van het project (http://www.stcv.be) biedt naast informatie over de stand van het onderzoek ook een overzicht van websites die nuttig kunnen zijn voor boekhistorici. Daarnaast bevat de site nog een lijst met afkortingen van relevante bio- en bibliografische naslagwerken. Een tabel met aangetroffen schijnadressen wordt regelmatig bijgewerkt.

Een adresboek van Vlaamse drukkers

Een belangrijk nevenproduct is het elektronische adresboek van drukkers en uitgevers, dat op basis van de impressa wordt aangelegd.[18] Adresgegevens, uithangborden en beroepsaanduidingen in de publicaties worden aan het autoriteitenbestand van de betrokken drukker toegevoegd. Ze kunnen via de databank worden opgeroepen door de extra-informatieknop van de drukkers en uitgevers aan te klikken. Het verzamelen van deze informatie vergt weliswaar extra moeite, maar is bijzonder waardevol omdat ze enkel gebaseerd is op de primaire bronnen, de boeken zelf.

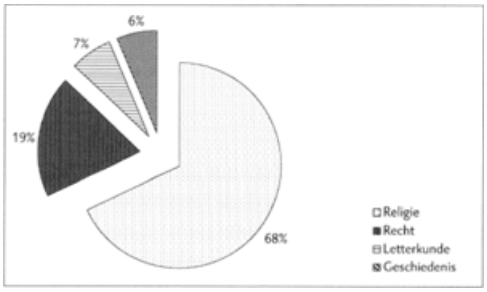
Afb. 3. *Adres, beroep en uithangbord van de Brugse drukker Guilliame de Neve*

18 Hiervoor liet de STCV zich inspireren door J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800,* Nieuwkoop, 1989 en J.A. Gruys & Jan Bos (eds.), *Adresboek Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700*, Den Haag, 1999.

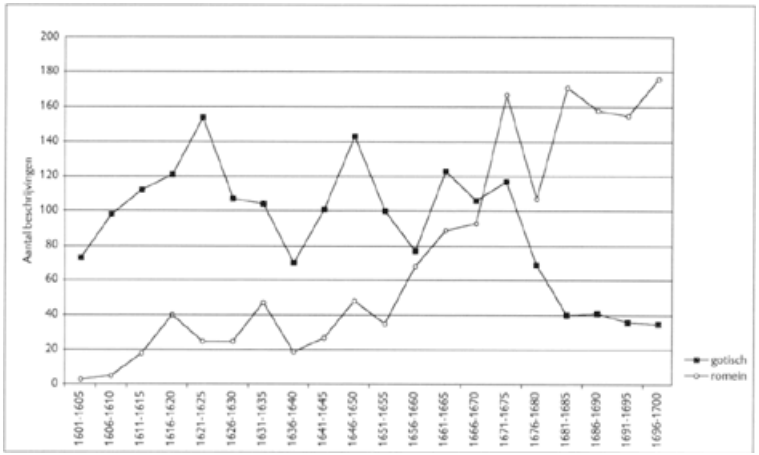
Een statistische ruggensteun voor de boekgeschiedenis

Naast dit alles is de STCV een gegevensbank in de letterlijke betekenis van het woord, aan de hand waarvan statistische uitspraken over het Vlaams typografisch erfgoed mogelijk worden. Het moet duidelijk zijn dat deze gegevens, gezien de beperkte reikwijdte van de STCV in zijn eerste fase, niet definitief zijn. Enkele voorbeelden illustreren niettemin welke richting de statistische ondersteuning kan uitgaan.

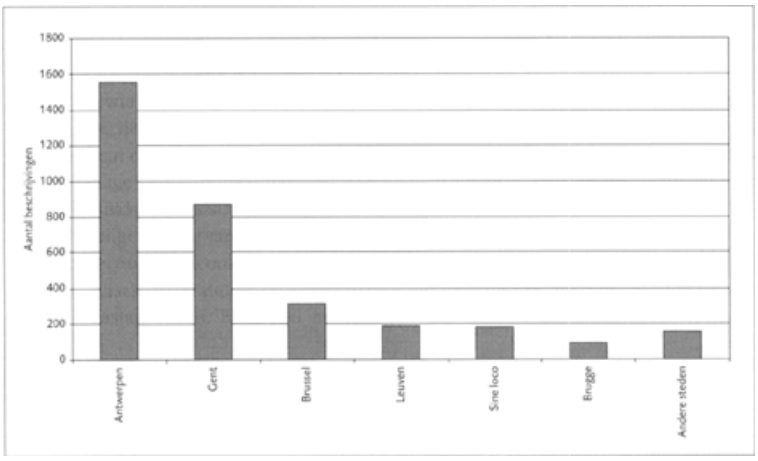
Dankzij de ontsluiting van titelbeschrijvingen door middel van trefwoorden kunnen we peilen naar het voorkomen van onderwerpen en vorm- of typografische kenmerken, en op zoek gaan naar tendensen doorheen de boekgeschiedenis. De vaststelling dat devotioneel drukwerk in de zeventiende eeuw een prominente plaats in de Nederlandstalige boekproductie bekleedde, zal weinigen verbazen. Maar hoe groot was dit aandeel precies? Is er een verschuiving waar te nemen? Hoe groot is het aandeel van andere onderwerpen? De onderstaande grafiek geeft een inhoudelijke analyse van de STCV-beschrijvingen weer.

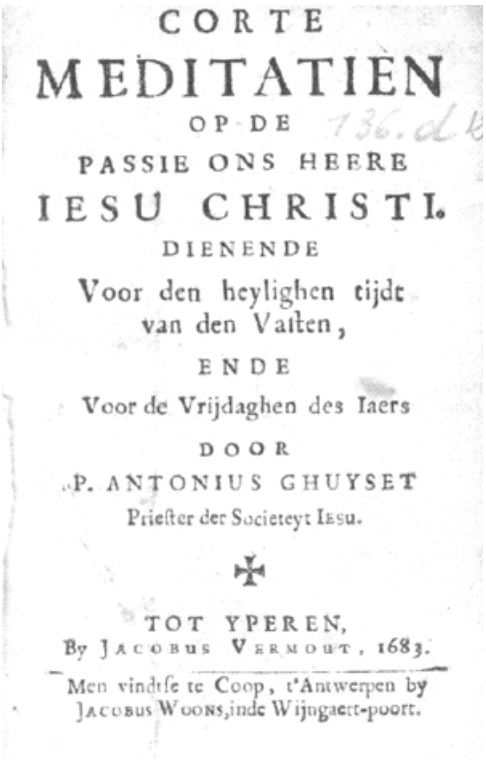
Grafiek 1. *Inhoudelijke ontsluiting van de STCV-beschrijvingen (op 23 juni 2003)*

Grafiek 2. *Gebruik van gotische en romeinse letters in STCV-beschrijvingen (op 23 juni 2003)*

Grafiek 3. *Plaatsen van uitgave in STCV-beschrijvingen (op 23 juni 2003)*

CORTE
MEDITATIEN
OP DE
PASSIE ONS HEERE
IESU CHRISTI.
DIENENDE
Voor den heylighen tijdt
van den Vasten,
ENDE
Voor de Vrijdaghen des Iaers
DOOR
P. ANTONIUS GHUYSET
Prieſter der Societeyt Iesu.
TOT YPEREN,
By JACOBUS VERMOUT, 1683.
Men vindtſe te Coop, t'Antwerpen by
JACOBUS WOONS, inde Wijngaert-poort.

Afb. 4. *Een drukwerk van de Ieperse drukker Jacobus Vermout*

Grafiek 2 toont aan hoe de verhouding tussen gotische en romeinse lettertypes in de loop van de zeventiende eeuw veranderde. De periode van 1656 tot 1670 blijkt in dit opzicht een scharnierperiode geweest te zijn, waarna de opgang van de romein omgekeerd evenredig was met de neergang van de gotische letter.

Het is bekend dat Antwerpen in de zeventiende eeuw nog steeds het belangrijkste typografische centrum van de Zuidelijke Nederlanden was. Grafiek 3 weerspiegelt de verhouding van de drukkerscentra voor Nederlandstalig werk.

In grafiek 3 behoort Ieper tot de categorie ‘andere steden’. Na confrontatie van de lijst Ieperse drukken (44 beschrijvingen) met Alphonse Diegericks *Bibliographie yproise*, blijken 14 titels in dit oude naslagwerk niet

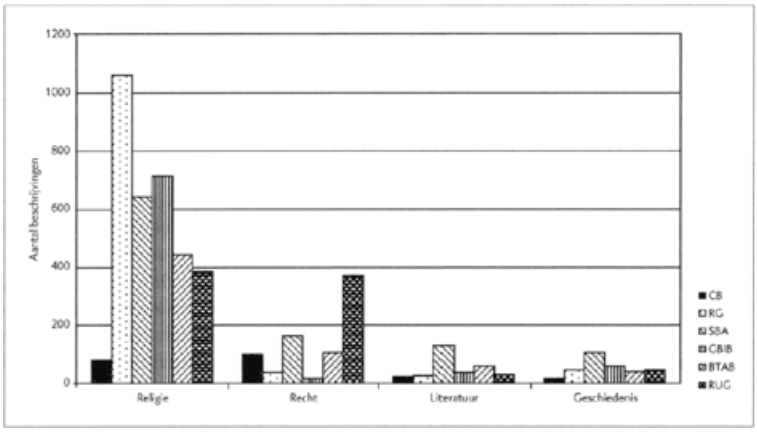
voor te komen. Twee drukkers, Jacobus Vermout en Joannes le Maire, worden er zelfs niet in vermeld.[19]

Doelgroepen

De zoektocht naar (gedrukte) bronnen vormt een essentieel onderdeel van elke historische discipline.[20] De inhoudelijke en formele ontsluiting van de beschrijvingen kan deze tijdrovende activiteit aanzienlijk inkorten. Een rechtshistoricus kan met één zoekopdracht alle ordonnanties bekomen die de stad Gent in de periode 1601-1650 uitvaardigde. Een letterkundige op zoek naar het gebruik van rijmschema's in de zeventiende-eeuwse literatuur kan gebruik maken van het vormkenmerk ‘poëzie’ om een corpus samen te stellen. Meteen krijgt hij een lijst voorgeschoteld van alle werken waarvan een substantieel deel van de tekst op rijm is gezet. Wie onderzoek verricht naar de boekverluchting of wie een welbepaalde illustrator bestudeert, kan zowel zoeken op het trefwoord ‘illustratie’ als op de naam van een kunstenaar. Alle illustratoren die expliciet in de werken worden vermeld, zijn als ‘auteur’ geregistreerd. De opname van vertalers en brontalen levert soortgelijke mogelijkheden op voor vertaalwetenschappers.

Een blik op collectiebeheer in Vlaanderen

Hoewel de STCV in eerste instantie een onderzoeksinstrument is voor historisch georiënteerde wetenschapsdisciplines, kunnen ook de beheerders van de participerende bibliotheken er nuttige informatie uit putten. Zo biedt de databank een kijk op het inhoudelijk profiel van

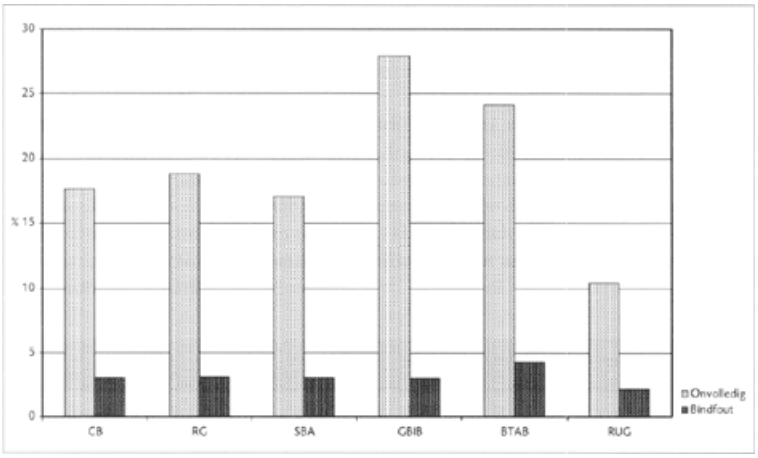
Grafiek 4. *Inhoudsontsluiting van de STCV-beschrijvingen per collectie (op 23 juni 2003)*

19 Cfr. A. Diegerick, *Essai de bibliographie yproise. Étude sur les imprimeurs yprois. 1547-1834,* Nieuwkoop, 1966 (anastatische herdruk van de editie Ieper, 1873-1881).

20 Een recente studie waarvoor de STCV uitvoerig werd geraadpleegd is T. Lambrechts, *Godtgaf Verhulst, zeventiende-eeuws boekdrukker en -verkoper in Antwerpen,* onuitgegeven licentieverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 2003.

de verwerkte collecties. Grafiek 4 geeft de verhoudingen weer tussen de instellingen voor de belangrijkste inhoudelijke categorieën. Bij de interpretatie van deze gegevens moet men steeds voor ogen houden dat de collectie van het Antwerpse Ruusbroecgenootschap nog niet volledig in de STCV is opgenomen, en dat de Gentse collectie bij de samenstelling van dit overzicht nog maar voor de helft verwerkt was.

De beperkte exemplaarinformatie die aan de beschrijvingen wordt toegevoegd (onvolledigheid, bindfouten, convoluten...) is niet alleen nuttig voor de individuele gebruiker, maar vertelt ook heel wat over de algemene toestand van het Vlaams typografisch erfgoed. Grafiek 5 geeft inzage in de onvolledigheid en het voorkomen van bindfouten in de opgenomen exemplaren van de afzonderlijke instellingen.

Grafiek 5. *Relatieve aanwezigheid van onvolledige exemplaren en bindfouten in exemplaren (per collectie, op 23 juni 2003)*

De waarde van een collectie wordt niet enkel bepaald door de volledigheid van de exemplaren, maar ook door de aanwezigheid van unieke titels, die in andere bibliotheken niet voorkomen. Tabel 2 vergelijkt het aantal titels dat binnen de groep van de verwerkte collecties alleen in de eigen collectie voorkomt. De Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, waarvan op 23 juni 2003 nog maar de helft van de exemplaren verwerkt was, bood toen reeds de grootste toegevoegde waarde, zowel in absolute getallen als in relatieve cijfers. Ook in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap en in de Antwerpse Stadsbibliotheek levert het beschrijvingswerk bijna voor de helft unica op.

Tabel 2. ***Unieke beschrijvingen per collectie (23 juni 2003)***

Collectie	*Aantal unieke beschrijvingen*	*%*
Bibliotheek Stadscampus UA	65	31
Bibl. Ruusbroecgenootschap	551	48
Stadsbibliotheek Antwerpen	583	49
Centrale Bibliotheek KULeuven	227	29
Bibl. Godgeleerdheid KULeuven	254	39
Universiteitsbibliotheek Gent	631	73

Deze gegevens hebben enkel betrekking op de genoemde collecties. Bij de interpretatie ervan moet men ook bedenken dat de collectie van het Ruusbroecgenootschap nog niet in zijn geheel verwerkt werd, en dat de Leuvense collecties nog steeds uitbreiden.[21] De cijfers voor de collectie van de Universiteitsbibliotheek Gent, waar de werkzaamheden gedurende de tweede helft van 2003 werden voortgezet, zijn slechts voorlopig.

Epiloog: verlengd wegens succes?

De resultaten die drie en een half jaar na de oprichting van de STCV kunnen worden voorgelegd, wekken veel enthousiasme op. De keuze voor het beproefde model van de STCN, de daadwerkelijke steun vanuit het Bureau STCN in Den Haag, en het aansluiten bij de bibliotheeksoftware Brocade blijken goede beslissingen te zijn geweest. De partners in dit project profiteren van de kwalitatief hoogstaande titelbeschrijvingen die via een *download* in XML-formaat aan de eigen catalogus kunnen worden toegevoegd. De STCV biedt tevens een betere kijk op het profiel van de eigen collectie.

De gebruikers - filologen, historici, kunsthistorici, bibliothecarissen... - beginnen de STCV te ontdekken en doen hun voordeel met de intelligent opgebouwde databank van titelbeschrijvingen, die meteen ook als stads-, auteurs- en drukkersbibliografie functioneert. Een lacune van de STCN - het Nederlandstalige boek in de Zuidelijke

21 Van het niet-uitgevoerde gedeelte in het Ruusbroecgenootschap kan men zich thans een helder beeld vormen, van de aangroei van de Leuvense collecties echter niet. De magazijnen van de Bibliotheek Godgeleerdheid bevatten nog talrijke, recentelijk verworven fondsen die nog op verwerking wachten.

Nederlanden en het prinsbisdom Luik vóór 1800 - wordt geleidelijk weggewerkt. Een belangrijk deel van het Vlaams typografisch erfgoed is uit het donker gelicht.

Het werk is echter nog lang niet voltooid. In een volgende fase moet het taalcriterium worden uitgebreid, zodat bijvoorbeeld het aandeel van Nederlandstalige werken in de totale Vlaamse boekproductie van de zeventiende eeuw correct kan worden ingeschat. Pas wanneer die kaap gerond is, kan de nauwelijks ontgonnen achttiende eeuw aan bod komen. Het loont ook zeker de moeite om andere waardevolle collecties, zoals die van het Museum Plantin-Moretus en de Koninklijke Bibliotheek van België, bij het werk te betrekken.

Het ontbreekt de STCV niet aan resultaten, enthousiaste reacties of plannen voor de toekomst. Toch is het voortbestaan ernstig bedreigd. In de voorbije maanden werden ver-

schillende projectvoorstellen ingediend, die evenwel nog geen resultaten hebben opgeleverd.[22] Sterft de STCV een stille dood? Alle betrokkenen kijken reikhalzend uit naar het FWO-Vlaanderen, dat vier jaar geleden het engagement aanging om dit lange-termijnproject te financieren. Nu het zwaarste deel van het parcours achter ons ligt, zoeken we koortsachtig naar middelen om de volgende etappe aan te vatten. Wij staan klaar!

22 De volgende projectvoorstellen werden ingediend, maar niet gehonoreerd: een vervolgproject, ingediend bij het Max-Wildiersfonds (FWO-Vlaanderen), wilde het taalcriterium verruimen om zo de volledige boekproductie van de zeventiende eeuw in kaart te brengen. Daarnaast werd ook contact gezocht met de Erfgoedcel Antwerpen, om in samenwerking met het Museum Plantin-Moretus en de Stadsbibliotheek het project vanuit een Antwerpse invalshoek voort te zetten. Maar de strikt wetenschappelijke doelstellingen van de STCV bleken niet te stroken met de uitgesproken publiekswerking van de Erfgoedcel. Ook een projectvoorstel over het 17de- en 18de-eeuws typografisch erfgoed van Antwerpen, dat werd ingediend bij de Gemeenschappelijke Onderzoeksraad van de Universiteit Antwerpen, strandde in een vroege fase. Eveneens blijkens informele, preliminaire contacten met het Vlaams-Nederlands Comité voor de Nederlandse Taal en Cultuur, is het zogenaamde 'pre-wetenschappelijke' karakter van de hele onderneming de grootste struikelsteen voor financiering vanuit fondsen voor wetenschappelijk onderzoek.

Samenvatting

De STCV (Short Title Catalogus Vlaanderen) is een on line-bibliografie van het gedrukte boek in Vlaanderen voor 1800. Tijdens een eerste fase van het project, die mogelijk gemaakt wordt door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen en de Nederlandse Taalunie, worden de Nederlandstalige, zeventiende-eeuwse publicaties beschreven, voor zover ze bewaard worden in een zestal onderzoeksbibliotheken. De auteurs gaan hier in op de voornaamste aspecten van het project en presenteren enkele resultaten van hun onderzoek.

Résumé

Le STCV (Short Title Catalogus Vlaanderen) est une bibliographie en ligne recensant la production imprimée flamande jusqu'à 1800. La première phase du projet, qui est rendue possible par le ‘Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen’ et la ‘Nederlandse Taalunie’, se concentre sur les publications néerlandophones du dix-septième siècle, conservées dans six bibliothèques de recherche. Les auteurs décrivent les principaux aspects du projet et présentent quelques résultats de leur recherche.

Summary

The STCV (Short Title Catalogus Vlaanderen) is an online bibliography of the printed book in Flanders before 1800. The first phase of the project focuses exclusively on Dutch-language book production of the seventeenth century. The project has grown out of the collaboration between six Flemish research libraries. Its realisation is made possible by the ‘Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen’ and the ‘Nederlandse Taalunie’. The authors describe the main features of the project and present some of the results of their research.

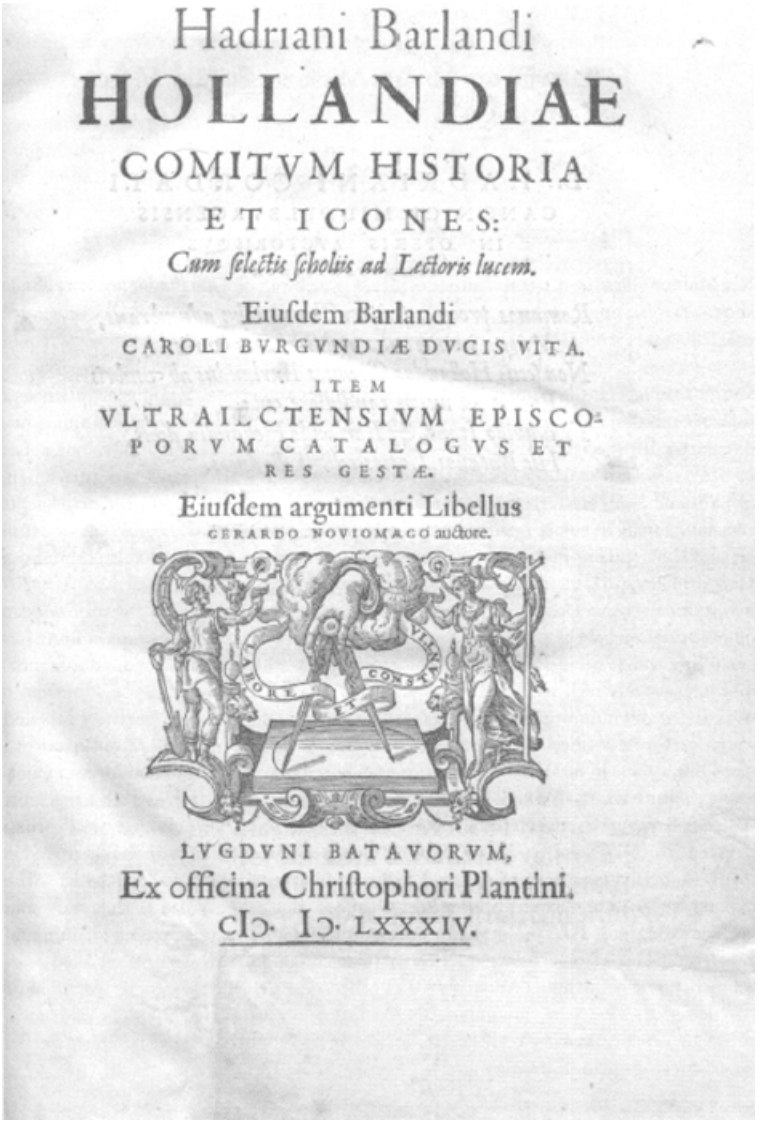
Dirk Imhof
Aanwinsten van het Museum Plantin-Moretus in 2002

Het Museum Plantin-Moretus tracht elk jaar uitgaven van de *Officina Plantiniana* aan te kopen waarvan nog geen exemplaar voorhanden is in de bibliotheek. Ook in 2002 werden enkele nieuwe Plantijnse drukken verworven.

Van Christoffel Plantijn zelf werden dit jaar vier edities aangekocht. Het interessantste werk is Hadrianus Barlandus, *Hollandiae comitum historia et icones* (Leiden: Chr. Plantijn, 1584), een geschiedenis van de hertogen van Holland geïllustreerd met 34 gravures (cat. nr. 2-157; PP 625[1]). Dit is het eerste werk dat Plantijn uitgaf toen hij in Leiden was aangekomen. Het Museum bezat hiervan reeds een exemplaar (cat. nr. A 1554), maar het nieuw aangekochte verschilt hiervan in enkele opzichten. Zo heeft het nieuwe exemplaar het Antwerpse drukkersmerk met de Gulden Passer op de titelpagina (VH 40)[2], terwijl het andere exemplaar een Leids drukkersmerk heeft met een allegorische voorstelling van de stad Leiden (VH 45). Ook het eerste katern met Plantijns opdracht aan de Staten van Holland is herzet, waarbij de tekst op twee plaatsen licht gewijzigd is. De versie in het nieuw aangekochte exemplaar heeft 'Itaque typographiae meae praela aliquot & instrumenta per hunc tumultum diu otiosa magnis impensis transvexi, magnis item in hoc ipso loco instruxi' (Dus heb ik enkele persen en werktuigen van mijn drukkerij die door deze oorlogstoestand al lang niet meer gebruikt waren, met grote kosten naar hier overgebracht en met evenveel kosten hier terug ingericht), terwijl deze tekst in de andere versie als volgt luidt: 'Itaque typographiam meam magnis impensis transvectam, magnis item in hoc ipso loco instruxi' (Mijn drukkerij die ik met grote kosten heb overgebracht, heb ik met evenveel kosten hier terug ingericht). De tweede wijziging is de zinsnede 'hanc typographiae nostrae partem' (dit deel van onze drukkerij) in het nieuw aangekocht exemplaar tegenover 'typographiam nostram' (onze drukkerij). Mijn hypothese is dat exemplaren zoals het nieuw aangekochte eerst werden gedrukt, nog voor het nieuwe Leidse drukkersmerk werd gesneden. De tekst werd vervolgens door Plantijn aangepast omdat het in de eerste versie leek alsof hij maar een deel van zijn drukkerij had overgebracht en de banden met Antwerpen niet geheel doorgesneden waren, terwijl hij in de tweede versie als het ware wou duidelijk maken dat zijn gehele drukkerij nu in Leiden was gevestigd. Een klein verschil op het eerste gezicht, maar voor hem belangrijk genoeg om het eerste katern opnieuw te drukken.

1 PP verwijst naar L. Voet & J. Grisolle, *The Plantin Press, 1555-1589: a Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 vols (Amsterdam, 1980-1983).

2 VH verwijst naar G. van Havre, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois*, 2 vols, (Antwerpen - Gent, 1883-1884), en vooral 1, pp. 87-193, afzonderlijk gepubliceerd als *Les marques typographiques de l'imprimerie plantinienne* (Antwerpen, 1911).

Hadriani Barlandi
HOLLANDIAE
COMITVM HISTORIA
ET ICONES:
Cum ſelectis ſcholiis ad Lectoris lucem.
Eiuſdem Barlandi
CAROLI BVRGVNDIÆ DVCIS VITA.
ITEM
VLTRAIECTENSIVM EPISCOPORVM CATALOGVS ET RES GESTÆ.
Eiuſdem argumenti Libellus
GERARDO NOVIOMAGO auctore.
LVGDVNI BATAVORVM,
Ex officina Chriſtophori Plantini.
CIↃ. IↃ. LXXXIV.

Titelpagina van Hadrianus Barlandus, *Hollandiae comitum historia et icones* (Leiden: Chr. Plantijn, 1584) (cat. nr. 2-157)

De andere Plantijnuitgaven die aangekocht werden en waarvan het museum nog geen exemplaar bezat, maar die wel in *The Plantin Press* beschreven staan, zijn:

- Joannes Baptista Saccus, *Oratio de laudibus Antonii Perrenotti cardinalis Granvellani* (Antwerpen: Chr. Plantijn, 1586) (PP 2162; cat. nr. 8-679);
- Cornelius Valerius, *Ethicae seu moralis philosophiae... descriptio* (Antwerpen: Chr. Plantijn, 1574) (PP 2371; cat. nr. 8-688);
- Jacobus Raevardus, *Tribonianus* (Antwerpen: Chr. Plantijn voor Gulielmus Silvius, 1561) (PP 2117 B; cat. nr. 8-689), een convoluut met vier andere werken van de jurist Raevardus uitgegeven te Brugge door Hubertus Goltzius.

Van Jan I Moretus werd met de steun van het Bestendig Dotatiefonds een convoluut aangekocht met twee werken van Justus Lipsius: *Diva virgo Hallensis* (Antwerpen: J. Moretus, 1605) en *Diva Sichemiensis* (Antwerpen: J. Moretus, 1605), beide in octavo (cat. nr. 8-680). Daarmee bezit het Museum Plantin-Moretus nu bijna alle Lipsius-edities die door Jan Moretus werden uitgegeven. Met 62 edities kan Jan I Moretus terecht de belangrijkste uitgever van Lipsius worden genoemd. In de collectie van het museum ontbreken nu nog het eerste deel van de octavo-uitgave van zijn *Epistolarum selectarum III centuriae* van 1601; de *Epistolarum selectarum centuria quarta [- quinta] miscellanea* van 1607 en de octavo-uitgave van de *Monita et exempla politica* van 1606. We stellen het zeer op prijs indien iemand ons kan laten weten wanneer een exemplaar hiervan te koop wordt aangeboden.

Van de latere Moretussen werden vier uitgaven aangekocht:

- een *Officium hebdomadae sanctae* (Antwerpen: Officina Plantiniana, 1747) (cat. nr. 8-686);
- N. Stenius, *De Regelen en Besluiten van het Alderheylighste ende Alghemeyn Concilie van Trente* (Antwerpen: Balthasar II Moretus, 1657) (cat. nr. 8-687);
- het *Breviarium Romanum*, 4 vol. (Antwerpen: Architypographia Plantiniana, 1757) (cat. nr. 4-235);
- het *Pontificale Romanum* (Antwerpen: Typographia Plantiniana, 1707) (cat. nr. 8-684).

Ten slotte werd ook één werk aangekocht dat werd uitgegeven door de *Officina Plantiniana* te Leiden: M. Manilius, *Astronomicon*, ed. J.J. Scaliger (Leiden: Christophorus Raphelengius, 1599) (cat. nr. 4-234). Dit exemplaar bevat daarenboven een handgeschreven dedicatie van Caspar Gevartius aan Gulielmus Hesius.

De Plantijndrukken van het museum zijn nu ook alle opzoekbaar via de Anet-catalogus (de catalogus van de Antwerpse universiteits- en hogeschoolbibliotheken, stedelijke instellingen en musea en enkele niet-Antwerpse bibliotheken), die via Internet geraadpleegd kan worden (http://lib.ua.ac.be/). Deze elektronische catalogus biedt het voordeel dat op verschillende zoeksleutels gezocht kan worden of met een combinatie daarvan. In totaal werden in de Anet-catalogus 1.827 edities van Plantijn beschreven. In Leon Voets *The Plantin Press* werden 2.494 edities van Plantijn gerepertorieerd. In de Anet-catalogus is dus 73,25% van Plantijns totale productie vertegenwoordigd. Van deze 1.827 edities zijn er 1.778 waarvan een exemplaar voorhanden is in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus. De Antwerpse Stadsbibliotheek en de bibliotheken van de Universiteit Antwerpen (met het Ruusbroecgenootschap) volgen op een verre afstand met respectievelijk 253 en

107 edities. Ook alle exemplaren van drukken van de Moretussen die in het Museum Plantin-Moretus bewaard zijn, zullen in de nabije toekomst in deze Anet-catalogus opgenomen zijn.

Hopelijk komen ook in 2003 meerdere uitgaven van de *Officina Plantiniana* op de markt die de rijke bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus verder kunnen aanvullen. Daardoor blijft het museum de meest uitgelezen plaats voor onderzoek van de productie van de *Officina Plantiniana.*

Boekbesprekingen

Het testament van Tyndale. Redactie: Paul Arblaster, Gergely Juhász, Guido Latré. - Turnhout: Brepols, 2002. - 201 p.: ill.; 29 cm. - ISBN 90-5622-045-4.

'*De bijbelvertalingen van William Tyndale hebben meer bijgedragen tot de vorming van de Engelse taal en cultuur dan de werken van William Shakespeare.*' Zo stelt Guido Latré de lezers William Tyndale voor. Meteen is duidelijk dat dit géén saai boek is over wat op het eerste gezicht een beperkt, ja zeer gespecialiseerd onderwerp lijkt te zijn, namelijk de geschiedenis van een zestiende-eeuwse bijbelvertaling. *Het testament van Tyndale* heeft alle ingrediënten voor een historische detectiveroman: twee rivalen (Thomas More en William Tyndale), verboden heilige teksten (de bijbel in de volkstaal), smokkel, internationale politiek, beroemdheden (Luther, Erasmus, Hendrik VIII), verraad en moord (Tyndale werd in 1536 in Vilvoorde gewurgd en verbrand).

Hoewel Tyndale door de vijandige omgeving waarin hij zich bevond tot volledige anonimiteit gedwongen werd, toch kan de invloed van zijn teksten nauwelijks overschat worden: ook vandaag nog gaat ongeveer tachtig procent van het Nieuwe Testament in de King James Version - de officiële Engelse bijbeltekst - via de Coverdalebijbel terug op Tyndales vertaling. Bovendien was zijn bijbelvertaling, die in heel Engeland 's zondags voorgelezen werd, bepalend voor de wording van de moderne Engelse standaardtaal. Daarnaast heeft zijn vertaling door zijn eigenzinnige, maar filologisch correcte, keuzes en dankzij de verspreiding in brede lagen van de bevolking bijgedragen tot de ontwikkeling van een democratisch denken en bestuur. Het is daarom ook verrassend dat Tyndale in onze gewesten geen begrip is, vooral nadat aangetoond werd dat de eerste Engelse bijbeluitgave in Antwerpen is gedrukt.

Topstuk van de boeiende Tyndale-tentoonstelling in het Museum Plantin-Moretus was het enige volledig (mét titelblad) bewaard gebleven eerste gedrukte Engelse Nieuwe Testament, uit de Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, waarvan ook een kleurenfoto in deze catalogus is afgebeeld. Talrijke interessante aspecten van Tyndales revolutionaire onderneming worden door de auteurs (Arblaster, Hope, Juhász, Latré, de Nave) behandeld, en ook steeds uitvoerig geïllustreerd in het catalogusdeel: de betekenis van Antwerpen als internationale handelsstad, de Antwerpse boekdrukkunst in de vroege zestiende eeuw, de ontstaansgeschiedenis van de huidige bijbeltekst, het protestantisme in de Lage Landen, de eerste bijbelvertalingen in het Nederlands, Frans, Engels, Duits en Deens, de Reformatie in Europa en de ontwikkeling van taal, cultuur en politiek in de Angelsaksische wereld.

Het testament van Tyndale is een bijzonder rijk boek geworden, dat dankzij de talrijke illustraties zowel overzichtelijk als gedetailleerd is, en dat wetenschappelijke precisie weet te combineren met een levendige taal - zoals Tyndale het heeft voorgedaan.

MIRANDA DE SCHEPPER

Emblem Books in Leiden. A Catalogue of the Collections of Leiden University Library, the 'Maatschappij der Nederlandse Letterkunde' and Bibliotheca Thysiana. Compiled and edited by A.S.Q. Visser, co-edited by P.G. Hoftijzer and B. Westerweel. - Leiden: Primavera Pers, 1999. - 192 p.: ill; 25 cm. - ISBN 90-74310-53-2. EUR 31,00.

Embleemboeken behoren in de meeste bibliotheken tot de schatten die vaak wat meer aandacht krijgen. Dat resulteert meestal in een short-title catalogus die het bezit aan de buitenwereld moet bekend maken. Slechts zelden wordt het een mooie geïllustreerde catalogus zoals dit boek. A.S.Q. Visser, P.G. Hoftijzer en B. Westerweel beschrijven een collectie embleemboeken die in de Leidse Universiteitsbibliotheek kan worden geraadpleegd, maar verspreid zit over vier fondsen, namelijk dat van de UB zelf, van de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Bibliotheca Thysiana en het Prentenkabinet.

De inleiding legt uit hoe de embleemboeken vóór de tweede helft van de negentiende eeuw

slechts vrij toevallig in de collectie van de Universiteitsbibliotheek zijn terechtgekomen. De Bibliotheca Thysiana, in feite een privé-bibliotheek samengesteld door Joannes Thysius (1622-1653), bevat verhoudingsgewijze meer embleemboeken en dit niet alleen uit de Nederlanden maar ook uit Frankrijk, Italië, Spanje en Duitsland. Enkele van de Duitse embleemboeken waren bestemd om als album amicorum te dienen. Meer dan de helft van de 539 embleemboeken komt uit de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, waaronder het befaamde 'Museum Catsianum'. In de inleiding wordt nog gewezen op enkele exemplaren die opvallen door bepaalde eigendomskenmerken of gebruikssporen.

Voor de selectie van de embleemboeken hebben de auteurs zich gebaseerd op de bestaande bibliografieën van Praz en Landwehr. Dat heeft tot gevolg dat het begrip embleemboek ruim wordt geïnterpreteerd, zodat ook een bundel rederijkerstoneelstukken als de *Vlaerdinghs-Redenrijckbergh* (nr. 518) is opgenomen. Anderzijds zijn er ook enkele werken opgenomen die in geen van beide bibliografieën voorkomen.

Er zijn 539 edities beschreven - ook al verwijst de inleiding naar nr. 540 [p. 13] - die zich situeren tussen 1543 en 1891. Van sommige edities bezit de bibliotheek meerdere exemplaren.

De beschrijvingen zijn alfabetisch geordend op de naam van de auteur en de titel en daaronder chronologisch op het jaar van publicatie. Elke beschrijving bevat de naam van de auteur, de afgekorte titel, de plaats, de drukker en/of uitgever en het jaar van uitgave, het formaat en het aantal pagina's. Ook het aantal illustraties wordt aangegeven waarbij nader wordt gestipuleerd of het om houtsneden dan wel om kopergravures gaat. Illustraties die niet behoren tot de reeks emblemen, worden afzonderlijk vermeld. Er wordt ook aangegeven of het boek een titelprent, een gegraveerd titelblad of een titelblad met een illustratie heeft.

De auteurs hebben er voor geopteerd om de beschrijvingen te standaardiseren. Vanuit bibliografisch oogpunt lijkt dit mij niet de gelukkigste keuze. Zo zijn de plaatsnamen allemaal in het Engels weergegeven ook bij Latijnse titelbladen. Net in een catalogus waarin het steeds om unieke exemplaren gaat, was het beter geweest om de namen weer te geven zoals ze op het titelblad staan, met eventueel een Engelse vertaling tussen haakjes, en deze in een register te standaardiseren. Nu hebben enkele steden de pech dat zij een Engelse naam hebben die anders klinkt dan de originele, maar ook daarin blijft men niet consequent. Waarom wordt 'Leuven' vertaald als 'Louvain' en 'Mechelen' niet als 'Malines' of 'Mechlin', en waarom wordt 'Leiden' niet als 'Leyden' en Gent niet als 'Ghent' gespeld zoals dat gewoonlijk in het Engels gebeurt? Bij de namen van drukkers en uitgevers worden de voornamen alleen door initialen weergegeven. Net als bij de plaatsnamen was het voor de identificatie interessanter geweest als de voornamen voluit waren vermeld. Hoe weten we bijvoorbeeld of nr. 497 een druk is van Johannes of van Jacobus Meursius? Een collatieformule wordt niet gegeven, wel het aantal genummerde en ongenummerde pagina's of folio's. De pagina-formules zijn gebaseerd op de paginering van het boek met eventuele correcties. De bibliograaf mist ook wel de vingerafdruk. Elke beschrijving bevat naast de bibliotheeksignatuur een verwijzing naar Praz en / of Landwehr.

Bij elk werk kan dan nog specifieke exemplaargebonden informatie worden gegeven, zoals de herkomst, aantekeningen in handschrift, welke andere delen zich

in de convoluten bevinden en speciale boekbanden. Er wordt zeer veel inspanning geleverd om zorgvuldig alle aanwijzingen van de herkomst te ontcijferen en te noteren, maar bij gebrek aan een index op de namen die in deze herkomstverwijzingen voorkomen, zijn ze alleen terug te vinden via de beschrijving van het exemplaar.

Indexen op uitgevers, drukkers en boekverkopers (alfabetisch en geordend per plaats), een register op de kunstenaars van de prenten en een chronologische index maken de catalogus gemakkelijk doorzoekbaar. Wie snel de beschrijving van een embleemboek wil raadplegen, kan de gegevens in de vorm van een databank vinden op www.etcl.nl/goldenage/emblem.

Hoewel een catalogus voor de bibliograaf nooit genoeg informatie kan geven, krijgen we hier toch wel een zeer goed beeld van de embleemboeken in de Leidse collecties en dat niet het minst door de meer dan honderd illustraties. Daaronder zijn er zelfs een aantal in kleur, die een goede indruk geven van de ingekleurde titelprenten en emblemen.

Catalogi worden slechts door zeer weinigen ‘gelezen’, maar de talrijke illustraties in deze catalogus maken hem ook tot een lust voor het oog. Het is een aantrekkelijk boek, waarop de samenstellers en Primavera Pers trots mogen zijn.

HUBERT MEEUS

Emile van der Vekene, *Dictionnaire illustré des relieurs ayant exercé au Grand-Duché de Luxembourg depuis le XVIIe siècle jusqu'à nos jours.* - (Luxembourg): Ed. Saint-Paul, (2002). - 226 p.: ill.; 25,5 × 19 cm. - ISBN 2-87963-414-8.

Nauwelijks twee jaar na zijn catalogus van zestiende- en zeventiende-eeuwse boekbanden (zie *De Gulden Passer*, 80, 2002) verrast Van der Vekene ons met een biografisch woordenboek van Luxemburgse boekbinders tot op de dag van vandaag. Het bevat eventjes 500 namen van binders en van drukkers die er een bindersatelier op na hielden.

In zijn woord vooraf bespreekt hij de talrijke bronnen van uiteenlopende aard die hem informatie konden verschaffen: indrukwekkend! Tot en met de oude jaarboeken van Koophandel en oude telefoonboeken toe. Maar deze moeite is zeker beloond, want de schat aan nieuwe informatie over bindersactiviteiten in het Groothertogdom gedurende de laatste vier eeuwen is zeer groot. Van der Vekenes heuristiek strekte zich zelfs tot enquête en perscommuniqué uit; datum van afsluiting 31 december 2001. Men mag - zo lijkt mij - met een gerust gemoed zeggen dat niets hem is ontsnapt. Uit het kort historisch overzicht van de boekband en de boekbinders in Luxemburg moeten wij vooral onthouden dat er voor de oude kloosters zoals Echternach geen documenten voorhanden zijn. Die zijn er pas van in de zeventiende eeuw. De bekende drukker Hubert Reulandt uit de eerste helft van die eeuw blijkt ook een bindersatelier te hebben gehad. Voor bepaalde jaren is VdV in staat cijfers te geven. Dat er betrekkelijk veel kunstboekbinders zijn geweest voornamelijk in het laatste kwart van de twintigste eeuw, ligt mede aan de actieve rol die VdV als hoofd van de *Réserve précieuse* in de nationale bibliotheek heeft kunnen spelen. Luxemburgse binders hebben sedert ongeveer drie decennia deelgenomen aan tentoonstellingen in binnen-en buitenland, en aan wedstrijden. Dit is een niet te onderschatten bijdrage aan de ontwikkeling van het boekbinderswezen in een klein land als Luxemburg.

De biografische notities zijn strikt alfabetisch gerangschikt; aan het eind van elk lemma zijn de bronnen opgegeven en in relatief weinig gevallen literatuur. Hieruit blijkt eens te meer dat wij hier grotendeels met ongepubliceerd materiaal te doen hebben. Het hele boek is overigens doorspekt met uitstekende illustraties, veelal in kleur, niet enkel van banden, maar ook van rekeningen, briefhoofden, advertenties, etiketten met naam en adres van de binder of het atelier, dat bij wijze van signatuur in het boek werd geplakt, een enkele keer een portret. Een register met de geciteerde namen ontsluit de gegevens. Geheel gezet uit een schreefloze (niet mijn voorkeur!) is het boek, in stofwikkel, keurig gebonden in lichtolijfbruin linnen met opdruk van een naaibank.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Edwin van Meerkerk, *Achter de schermen van het boekbedrijf. Henri Du Sauzet (1687-1754) in de wereld van de uitgeverij en boekhandel in de*

***Republiek.* - Amsterdam-Utrecht: APA-Holland Universiteits Pers, 2001. XI-469 p.; ill.; 23 cm. - (Studies van het Instituut Pierre Bayle voor intellectuele betrekkingen tussen de West-Europese landen in de Nieuwe Tijd, Nijmegen, 31).- ISBN 90-302-1041-9. EUR 60,00**

Rond 1687 werd in het Franse Toulouse Henri Du Sauzet geboren, een man met een onmiskenbare smaak voor verrassende wendingen: zijn familie was bedrijvig in de textielhandel, maar hij koos voor een carrière in de letteren; hij sloot zich aan bij de jezuïetenorde, maar trad later weer uit en bekeerde zich tot het protestantisme. In 1713 emigreerde hij naar de Nederlandse Republiek, waar hij aansluiting vond bij de grote groep Franse migranten die zich daar gevormd had na de herroeping van het Edict van Nantes (1685). In deze 'colonie française' wilde Du Sauzet snel een rol van betekenis spelen. Hij vond een beschermende patroon in de graaf Van Wassenaer-Obdam, werd lid van het Haagse boekverkopersgilde en opende in 1715 zijn boekwinkel dichtbij het Hof van Holland. Tegelijk gaf hij verschillende tijdschriften uit, die zijn reputatie in de geleerde wereld vestigden. In 1718 huwde hij met een in Amsterdam geboren dochter uit een hugenootse koopmansfamilie, waarna hij zich definitief in Amsterdam vestigde. Ook daar combineerde hij met wisselend succes het uitgevers- en boekverkopersvak. De contacten met zijn land van herkomst verwaarloosde hij niet. Hij trad op als uitgever van Voltaire (van wie hij het eerste deel van de *Histoire du siècle de Louis xiv* publiceerde), en werd op latere leeftijd informant van de Franse kroon en agent van de voormalige Poolse koning Stanislas I Leszcynski, die in ballingschap leefde aan het Lotharingse hof. Du Sauzets laatste jaren waren minder roemvol: in 1747 ging hij failliet, en hij overleed zeven jaar later.

Wie er Du Sauzets levensloop op naleest, kijkt dus toch verrast op wanneer zijn biograaf hem bestempelt als 'weinig opzienbarend', 'doorsnee' en zelfs 'te gewoon'. Maar verder in het fraai uitgegeven proefschrift van Edwin van Meerkerk wordt al gauw duidelijk dat de Franse boekverkoper in zijn ogen vooral *typisch* is voor de Franse intellectuelen die in de Republiek waren neergestreken en er in hoge mate toe bijdroegen dat dit land het label 'magasin de l'univers' kreeg opgekleefd. Dat exemplarische karakter van Du Sauzets professionele activiteiten wordt bij herhaling in de studie benadrukt. Zijn bedrijf wordt niet als een op zichzelf staand fenomeen gepre-

senteerd, maar ‘als een “anekdote”, een voorbeeldig geval, uit de Franstalige boekhandel en uitgeverij in het Holland van de eerste helft van de achttiende eeuw’ (p. 5). Dat de auteur daar zo op hamert, is begrijpelijk. Hij schreef zijn werk immers grotendeels op basis van een unieke bron, de in verspreide depots bewaarde briefwisseling van Du Sauzet zelf. Wie zich daar enkele jaren in verdiept, zou makkelijk in de verleiding komen om het unieke karakter van de bron ook toe te dichten aan het onderzoeksobject zelf.

Die val heeft Van Meerkerk dus willen vermijden. Wat hij ons biedt is een met anekdoten gekruid, maar toch afstandelijk verhaal van Du Sauzets werkwijze als boekhandelaar en uitgever. Hij vertrekt daarbij niet van enige theoretische vooronderstelling, en beweert zelfs onomwonden dat ‘te veel reflectie in het historisch métier averechts werkt’ (p. 7). Laat ik daar meteen op antwoorden dat er naar mijn smaak wat meer ruimte voor reflectie had mogen zijn: dat zou het boek van deze jonge historicus kernachtiger en bondiger hebben gemaakt. Nu heb ik herhaaldelijk de indruk gehad dat ik een aantal inzichten en conclusies al in vorige hoofdstukken gelezen had.

Henri Du Sauzets middel om zich een plaats in letterland te verwerven, getuigde van een knap inzicht in de mechanismen van de boekenmarkt. Van 1715 tot 1720 gaf hij de *Nouvelles littéraires* uit, een klein tijdschriftje met informatie die voordien uitsluitend te vinden was in high brow tijdschriften als de *Acta eruditorum* of de *Philosophical Transactions.* Soortgelijke geleerdentijdschriften waren aan de dure kant en hun periodiciteit was onbetrouwbaar; ook door de gehanteerde taal waren ze slechts voor een beperkt publiek toegankelijk. Du Sauzet vulde een gat in de markt door korte berichten over belangrijke gebeurtenissen in de Republiek der Letteren (signalementen van nieuwe boeken en wetenschappelijke ontdekkingen, overlijdensberichten van geleerden en andere nieuwtjes die in de klassieke geleerdentijdschriften een vaste, veelgelezen rubriek vormden) zelfstandig te presenteren in een vorm die tot dan toe was voorbehouden voor politieke couranten: als een opeenvolging van korte brieven, onderverdeeld naar plaats van herkomst en gebundeld tot een weekbladje van amper 16 pagina's. Het geheim van het succes schuilde in de consequent aangehouden beperkte omvang (waardoor de *Nouvelles* per normale post - dus goedkoop - verzonden konden worden) en in de bewaking van de periodiciteit, die een snelle nieuwsverspreiding garandeerde. Het Franstalige tijdschrift kende een ruime distributie in Europa. Het leverde Du Sauzet duurzame contacten op met corresponderende geleerden, die tuk waren op een vermelding in het tijdschrift, en met collega's-boekverkopers, die er graag in adverteerden.

Langs deze weg kon hij zich stilaan waar maken als uitgever van volwaardige boeken. Aankomende, nog onbekende auteurs boden hem kopij aan. Maar hij kon ook teksten werven van reeds gevestigde auteurs voor wie hij een zekere bewondering koesterde, en van wie hij een goede omzet verwachtte. Een reconstructie van Du Sauzets fonds leverde 87 titels op in 150 delen. Het zwaartepunt vormden Franstalige literaire en poëtische uitgaven voor een publiek dat in zijn vrije tijd graag naar informatieve of ontspannende lectuur greep. Engelse literatuur in Franse vertaling en bundelingen van brieven rond bepaalde thema's namen in de productie een belangrijke plaats in. Du Sauzets correspondentie brengt dit fonds tot leven. Ze maakt duidelijk hoe divers het takenpakket van zijn eenmansuitgeverijtje wel was. Hij beschikte zelf niet over een drukpers, maar bepaalde de vormgeving, bezon zich over

de optimale papiergrootte en de voordeligste zetcompositie; hij ging op zoek naar nieuwe auteurs en bekwame vertalers, controleerde het werk van zijn redacteurs en moest de rechten op zijn boeken verkrijgen door krantenadvertenties te publiceren...

Veruit de meest informatieve pagina's in dit boek zijn gewijd aan ‘Du Sauzet en de markt’: hoe distribueerde hij zijn eigen fonds, en vooral, hoe trachtte hij zijn uitgeverij te financieren? Uit de brieven blijkt namelijk eens te meer hoe zwaar het boekbedrijf gebukt ging onder het gebrek aan contante geldmiddelen. De meeste betalingen onder boekverkopers gebeurden als ruiltransacties met boeken. De betalingstermijnen strekten zich over een lange periode uit. Door zijn gerichtheid op de internationale markt voor het Franstalige boek werd Du Sauzet bovendien vaak geconfronteerd met wanbetalers in het buitenland. De investeringen die Du Sauzet-de-uitgever had gedaan voor zijn publicaties, werden voor een groot deel omgezet in een voorraad boeken, die pas rendement opleverden wanneer ze werden verkocht in de winkel van Du Sauzet-de-boekhandelaar. Hoewel hij het ongetwijfeld graag anders had gezien, bleef Du Sauzet dus zijn hele loopbaan aangewezen op de inkomsten van zijn boekwinkel (waarin hij trouwens ook papierwaren, schrijfgerei en loterijbiljetten verkocht) en op het creatief omspringen met kredieten. In uitgaven op intekening - toch een handig middel om het gebrek aan kapitaal te verhelpen - zag hij weinig heil, en ook van vaste samenwerkingsverbanden met andere uitgevers was hij geen voorstander. Hij was beducht voor schaalvergro-

ting, en wanneer hij op de rand van het bankroet stond, organiseerde hij veilingen van overtollige winkelvoorraad en van delen van zijn fonds, inclusief de kopijrechten. Zo kreeg hij weer de beschikking over contant geld om zijn fonds en zijn winkelassortiment uit te breiden.

Henri Du Sauzet, kortom, was een geleerde zakenman, die de deontologie en de zelfstandigheid van de uitgever niet geheel ondergeschikt maakte aan zijn zakelijke belangen. Tot op zekere hoogte nam hij ook zelf deel aan de geleerdencultuur die hij verspreidde. Dat blijkt niet alleen uit occasionele literaire activiteiten (hij vermeerderde Pierre Richelets *Dictionnaire de la langue française* met niet minder dan 6000 lemmata), maar ook uit de briefwisseling met 'zijn' auteurs, waarin hij zich een meester toonde in het bespelen van het in dit geleerde milieu zo geliefde vriendschapsdiscours.

Edwin van Meerkerk is erin geslaagd om uit de zeldzaam rijke briefwisseling van zijn 'voorbeeldige' hoofdpersoon een accuraat beeld van het toenmalige boekbedrijf te distilleren. Weliswaar zou zijn verhaal voordeel hebben gehad bij een meer gebalde presentatie, en het zou aan suggestieve kracht hebben gewonnen als de oorspronkelijke Franse citaten in de lopende tekst waren geïntegreerd (nu leiden ze een verborgen bestaan in het notenapparaat). Maar daar staat tegenover dat het boekhistorisch onderzoek verrijkt is met een belangrijk getuigenis. Dit boek kreeg dus terecht een plaats in de reeks erudiete studies van het Nijmeegse Pierre Bayle Instituut, dat in deze niche van de historische boekenmarkt een benijdenswaardige reputatie heeft opgebouwd.

PIERRE DELSAERDT

Birgit Boge, *70 Jahre Bibliophilen-Gesellschaft Köln, 1930-2000.* - Köln: Bibliophilen-Gesellschaft Köln, 2002. - 154 p.: omslag, ill.; 30,5 × 21,5 cm.

Privédruk in een oplage van 800 exemplaren. De Leden van de Bibliophilen-Gesellschaft Köln (BGK) ontvangen een *Kölner Bibliophilen Bulletin* waarin de samenvattingen zijn opgenomen van de 'Teestunden' die zij ettelijke malen per jaar in Keulen organiseert, en een extra uitgave, steeds fraai verzorgd. De BGK is een van de vrij talrijke bibliofiele genootschappen in Duitsland - het land is groot! Haar bestaan is onverbrekelijk verbonden met de figuur van Hanns Theo Schmitz-Otto (1908-1992), een uiterst beminnelijk man, rasecht bibliofiel, die gedurende zestig jaar zijn stempel op de vereniging heeft gedrukt. De uitnodigingen tot de 'Teestunden' hebben door de jaren dezelfde smaakvolle stijl behouden en zijn een verzamelobject op zich geworden. De causeriën zijn geen vrijblijvende onderonsjes (zoals het woord Teestunde zou kunnen laten vermoeden) maar wetenschappelijk verantwoorde lezingen. Sporadisch staat het genootschap ook in voor een tentoonstelling, of bezorgt het een facsimile- of andere uitgave van een boek dat met Keulen te maken heeft.

In dit jubileumboek leest u de geschiedenis van de oprichting van de BGK, 'Die Teestunden als Herzstück'; over de uitnodigingen hiertoe, die een inhoudelijk en vormelijk puik verzorgd klein bifolium zijn; de volledige titellijst hiervan (400 einde 2002); over enkele Keulse bibliofielen (met portret); over de uitgaven van de BGK.

Alles overvloedig geïllustreerd (zwart/wit), uitstekend gedrukt op Zerkall-Bütten, in Pruisischblauw fijnlinnen band gestoken met in wit opdruk van de titel.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Gunter Quarg, *Vom Kettenbuch zur Collage: Bucheinbände des 15. bis 20. Jahrhunderts aus den Sammlungen der Universitäts- und Stadtbibliothek Köln.* (Katalog und Ausstellung: Gunter Quarg). - Köln: (Universitäts- und Stadtbibliothek Köln), 2002. - 224 p.: omslag, ill.; 27,5 × 22 cm. (Schriften der Universitäts- und Stadtbibliothek Köln, 12). - ISBN 3-931596-22-2; ISSN 0938-7765. EUR 48,00.

Het 400-jarig jubileum van de oude Kölner Ratsbibliothek waaruit de Stadtbibliothek is gegroeid, is de aanleiding geweest tot deze publicatie en tot een geschiedenis van de boekenverzamelingen te Keulen (zie hieronder). Dr Wolfgang Schmitz, directeur van de Universitäts- und Stadtbibliothek, benadrukt de rijkdom aan oude banden in deze bibliotheek. Bovendien grenst het Neder-Rijngebied aan de Oude Nederlanden, wat in de vijftiende en vroege zestiende eeuw ook op het gebied van het boekwezen tot uiting komt.

Een eerste maal werden boeken en opmerkelijke banden uit de Stadtbibliothek in 1900 samen in een bijzondere kast opgesteld. Het heeft nooit tot de opdrachten van de bibliotheek behoord boekbanden te verwerven, wat met zich meebrengt dat wij hier geen samenhangend overzicht van de boekband mogen verwachten. Veeleer spelen inhoud en herkomst een bepalende rol. Het chronologisch overzicht dat de auteur in de inleiding geeft, is in wezen niet meer dan een leidraad bij de keuze van de objecten. Van 11 november tot 21 december 2002 werden honderd boekbanden

uit eigen bezit tentoongesteld. Uit de Nederlanden is er de onvermijdelijke Spesband, van Pandelaert (nr. 19), een Antwerpse liturgisch druk van Jan Moretus uit 1610 waarvan de auteur aanneemt dat de zwartleren paneelstempelband (patroon van compartimenten, voluten en mauresken) in Antwerpen is ontstaan (nr. 37), een achttiende-eeuwse gemarmerd leren band uit Brussel rond de *Pompes funèbres du Prince Albert, archiduc d'Autriche*, 1729 (nr. 54), en een achttiende-eeuwse Haagse band (nr. 59).

In dit boek zijn ze alle in kleur gereproduceerd op de rechterpagina, terwijl de tekst (geen technische beschrijving van de band!) op de linkerpagina staat, de ideale formule. In de meeste gevallen gaat het om de reproductie van het voorplat, een enkele keer ook van de rug, de snede of de schutbladen, maar nooit een wrijfsel van een stempel of een rol. Jammer. Alle reproducties vullen de hele bladzijde en wat ik bij het eerste gezicht al vermoedde is helaas waar: de kleine banden zijn vergroot! Ook dit is jammer. Een en ander betekent dat de bandenonderzoeker zeer omzichtig zal moeten te werk gaan; stempels zal hij niet of nauwelijks kunnen identificeren. De niet heel uitvoerige tekst heeft betrekking op de inhoud, de geschiedenis van het exemplaar en de toelichting bij de band. Al bij al een nuttige publicatie.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Gunter Quarg, *'Ganz Köln steckt voller Bücherschätze': von der Ratsbibliothek zur Universitäts- und Stadtbibliothek, 1602-2002.* (Ausstellung und Katalog: Gunter Quarg). - Köln: (Universitäts- und Stadtbibliothek Köln), 2002. - 295 p.: omslag, ill.; 24 × 16 cm. (Schriften der Universitäts- und Stadtbibliothek Köln, 11). - ISBN 3-931596-21-4; ISSN 0938-7765. EUR 30,00.

Wellicht het interessantste boek waarmee de Bibliophilen Gesellschaft Köln haar verjaardag viert: een chronologisch systematisch overzicht van de collectievorming van de Keulse openbare bibliotheken, thans samengebracht in de Universitäts-und Stadtbibliothek. Het kader wordt gevormd door de grote stapstenen: de Ratsbibliothek (van bij het begin van de zeventiende eeuw), de academische bibliotheken (meer bepaald de Gymnasien Bibliothek), de École centrale die, zoals overal, de geseculariseerde kloosterbibliotheken bevatte, de Kölner Gymnasialbibliothek (de voormalige jezuïeten). Volgende etappe is het samengaan, vanaf 1885, van de Stadtbibliothek en de Gymnasialbibliothek. Nadat de universiteit opnieuw opgericht werd in 1919, werden universiteits- en stadsbibliotheken tot een stedelijke instelling samengevoegd; dit duurde tot in 1954, toen het Land Nordrhein-Westfalen de Universitäts- und Stadtbibliothek zou gaan beheren. De wisselende benamingen hebben alle hun historische grond.

Wat ons, bibliofielen en boekhistorici, vooral boeit, zijn de particuliere collecties die door de eeuwen heen aan deze Universitäts- & Stadtbibliothek zijn toegevallen. Ze zijn hier gepresenteerd met een korte biografie vergezeld van portret en literatuuropgave en gevolgd door een keur tentoongestelde boeken uit hun bibliotheek.

De boeken zijn kort beschreven en behoorlijk toegelicht. Bibliografie is evenwel niet de sterkste zijde van de auteur: de referenties naar standaardrepertoria zijn minimaal en de literatuuropgave is vrijwel beperkt tot Duitstalige publicaties! Het enige register, op persoonsnamen, bevat geen drukkers en uitgevers.

Er zijn bekende en minder bekende namen bij. De meeste zijn te situeren in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw, dé periode van de grote verzamelaars: Ferdinand Franz Wallraf met meer dan vijfhonderd handschriften, meer dan 14.000 drukken en een collectie grafiek die in het naar hem genoemde museum wordt bewaard; Sulpiz Boisserée met zijn verzameling kunstgeschiedenis; de architect Jakob Ignaz Hittorff; de mecenas Gustav von Mevissen; Eberhard von Groote en Otto Wolff († 1940), die een bibliotheek over de Middelhoogduitse en Duitse letterkunde samenbrachten. De oudste boekenverzamelaar is de overigens bekende Peter Rinck († 1501), die er een fraai huismerk als ex-libris op na hield; de theoloog Johann Gropper († 1559) en de man van de contrareformatie Caspar Ulenberg. De bibliotheek van de auteur van de *Bibliotheca Coloniensis* uit 1747, de jezuïet Hermann Joseph von Hartzheim, weerspiegelt zijn brede interessegebieden. Al deze particuliere bibliotheken zijn op een of ander moment terechtgekomen in wat uiteindelijk de Universitäts- & Stadtbibliothek is gaan heten. Keulen was tijdens de middeleeuwen en de moderne tijden rijk aan kloosters. Via de École centrale is het boekenbezit van benedictijnen en dominicanen, kruisheren en minorieten, kartuizers en jezuïeten voor zover het niet door de Fransen was meegenomen, voor Keulen bewaard.

Dit boek, tenslotte ook een tentoonstellingscatalogus, heeft nu eens niet de bijna standaard geworden uitvoering op groot (onhandzaam) formaat, glossy papier en omslag en piepkleine letter voor ‘wat men toch niet leest’ maar wel verondersteld wordt te lezen, met name de noten en de literatuuropgave! Gedrukt op getint papier,

met talrijke reproducties in camaieu, gebonden in lilarood heel linnen met het wapen van Keulen in blinddruk en de titel in goudopdruk, ligt het boek goed in de hand en nodigt het uit tot lezen.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Friedrich Maximilian Hessemer, *Briefe seiner Reise nach Italien, Malta und Ägypten 1827-1830. Band I: Italien und Malta.* [Ed. Christa Staub]. - Hamburg: Maximilian-Gesellschaft; (Darmstadt: Lehrdruckerei der Technischen Universität), 2002. - 727 p.; 24 × 15,5 cm. - ISBN 3-921743-47-8 (Gesamtausgabe); 3-921743-48-6 (Band I).

Uitgave van het bibliofiele genootschap Maximilian-Gesellschaft voor haar leden. De colofon verdient verbatim te worden geciteerd: 'Unter Verwendung der Vorarbeiten von Maria Teresa Morreale herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von Christa Staub.'

Dit is een boek dat alleen al door de materiële uitvoering tot lezen uitnodigt. Gezet uit de Monotype-Garamond, gedrukt op lichtgetint papier en gebonden in bordeauxkleurig heel linnen (met leeslint), ligt het uitstekend in de hand: een voorbeeld in zijn soort!

ELLY COCKX-INDESTEGE

Philobiblon, Eine Vierteljahrschrift für Buch- und Graphiksammler.

Het tijdschrift *Philobiblon*, sedert 1957 in opdracht van de Maximilian-Gesellschaft uitgegeven door Ernst Hauswedell te Hamburg, heeft er met ingang van het jaar 2002 een punt achter gezet. De laatste aflevering bevat een compleet register van auteurs en hun bijdragen, en een namen- en onderwerpsregister over de vijfenveertig jaargangen van zijn bestaan. In de plaats krijgen de leden nu *Aus dem Antiquariat* toegezonden (in 2002 maandelijks, vanaf 2003 om de twee maanden en in een nieuw jasje), de bekende bijlage, boekhistorisch zeer informatief, bij het *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, Frankfurt/Main en Leipzig.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Marcus de Schepper en Linda Fonteyne (heruitgegeven en van registers voorzien door), Alfons Thijs (met een inleiding over de auteur voorzien door), *Prosper Arents, Guido Gezelle bibliografie.* - Antwerpen: Universiteit Antwerpen, UFSIA, Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis, 2002.

- 233 p.: ill.; 22 cm. - (Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie. Jrg. 11-12 (2000-2001). - ISSN 0776/4111

Jubilea nodigen uit om het wetenschappelijk werk met betrekking tot de gevierde intenser ter hand te nemen. Met de studie van leven en werk van de Vlaamse dichter Guido Gezelle is dit niet anders. De herdenking van zijn geboorte (1830-1930) en van zijn overlijden (1899-1999) zorgden ook voor nieuwe, bibliografische werkinstrumenten. In 2000 gaf de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde *Gezelle beschreven 1899-1999* uit, als uitloper van het Gezellejaar 1999. In deze selectieve bibliografie brachten Marcus de Schepper en Linda Fonteyne de Gezelleliteratuur van de voorbije eeuw samen. Dit boek staat vandaag binnen handbereik voor alle Gezellevorsers en al wie in ruime zin het terrein bewandelt van de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de voorbije twee eeuwen. Anderzijs danken we aan het jubileumjaar 1930 de *Guido Gezelle bibliografie* van Prosper Arents (1889-1984). Het is deze bibliografie die hier opnieuw wordt uitgegeven, als jaargang 11 en 12 van *Gezelliana.* Ook deze heruitgave is het werk van Marcus de Schepper en Linda Fonteyne.

Het opmaken van algemene bibliografieën en/of centrale catalogi is een titanenwerk dat slechts binnen optimale omstandigheden kan worden gerealiseerd. Dat deze voorwaarden vaak niet aanwezig zijn, mag niet leiden tot lijdzaam afwachten, met de handen in de schoot. In die zin strekt het vele werk van Arents tot voorbeeld en zorgde het voor bibliografische instrumenten op domeinen waar er tot dan niets voorhanden was. Deze *Guido Gezelle bibliografie* sloot overigens aan op de Gezelletentoonstelling die de Antwerpse Stadsbibliotheek in 1930 organiseerde.

De opzet van Arents was het samenstellen van een catalogus: het vastleggen en beschrijven van wat een instelling (met name de Stadsbibliotheek Antwerpen) aan Gezelliana bezat. Dit betekent zowel werk van Gezelle en de eigentijdse of latere bewerkingen van zijn werk (van vertalingen tot muziekbewerkingen) als de literatuur over de dichter en zijn werk. Dat Arents van deze gelegenheid gebruik maakte om de bruikleenstukken in ‘zijn’ tentoonstelling mee op te nemen, daar kunnen we vandaag, gezien het ontbreken van een tentoonstellingscatalogus, alleen maar dankbaar voor zijn. De tijdsdruk die bij dergelijke projecten onvermijdelijk meespeelt - het is vandaag niet anders - verhinderde de samensteller om de veel-

heid aan materiaal (bijna 2000 nummers) via registers te ontsluiten. Maar niet geklaagd, de verfijnde systematische indeling van de bibliografie maakte het tot een veelgebruikt instrument.

Met deze Gezelle-bibliografie was Arents inderdaad niet aan zijn proefstuk toe. Zijn eerste sporen als bibliograaf verdiende hij met onderzoek naar de bibliotheek van Pieter Paul Rubens. Dit project bleef hem zijn leven lang bezighouden maar resulteerde niet in een editie, wel in deelstudies en een indrukwekkende verzameling notities. Deze nalatenschap werd recent door een wetenschappelijk team onder handen genomen; de bewerking zag in 2001 het licht als jaarboek van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen.

Deze nieuwe Arents-bewerking mag op een enthousiast onthaal aanspraak maken, maar de ambitie van de bewerkers reikt hier duidelijk minder ver dan met de Rubens-bibliotheek. In elk geval maakt ze de 'zeldzame' Arents voor iedereen vlot bereikbaar en deze schatkamer vol Gezelle-referenties werd meteen door de uitgevers voorbeeldig ontsloten (ook op familienamen en plaatsnamen van drukkers-uitgevers). In een inleidend artikel reconstrueert Alfons Thijs de genese van dit werk en kent het een plaats toe binnen het volledige oeuvre van Arents.

Maar evenzeer draagt deze nieuwe editie bij tot de intellectuele biografie van Prosper Arents. We leren Arents kennen als een begenadigd bibliograaf, in veel mindere mate als een literatuurhistoricus. Zijn streven naar volledigheid - zeker wat het werk van Gezelle betreft - loodste hem naar vergeten bijdragen in obscure, buitenlandse tijdschriften. Studies die de literatuurhistorische context schetsen waarbinnen Gezelles werk tot stand kwam, bleven buiten beeld.

Ten slotte wordt met deze editie met inleiding een bouwsteen aangereikt voor de geschiedenis van de Antwerpse Stadsbibliotheek. Hoofdbibliothecaris Emmanuel de Bom zag in het werk van zijn onverstoorbare bibliograaf een probaat middel om zijn bibliotheek en haar onschatbare collecties te promoten, collecties die haar vandaag in staat stellen om aanspraak te maken op een erkenning als 'erfgoedbibliotheek' van Vlaanderen. In die zin werpt Arents' Gezellebibliografie een scherp licht op de werking en de collecties van de Stadsbibliotheek Antwerpen tijdens het Interbellum.

Het spreekt voor zich dat men het werk van Arents een grotere dienst had bewezen indien deze catalogus was verdergezet tot op vandaag. Dan had de 'nieuwe Arents' er helemaal anders uitgezien: een up-to-date catalogus van de Gezelliana van de Antwerpse stadsbibliotheek. Maar dan spreken we over een bibliografisch project van een heel andere orde. Toch hadden we graag vernomen in welke mate de Antwerpse bibliotheek haar actief collectiebeleid inzake Gezelliana vandaag invult en hoe deze collecties zich verhouden tot die van andere instellingen die, zoals de Brugse Openbare Bibliotheek, op het vlak van Gezelliana een actieve acquisitiepolitiek ontwikkelen.

Deze zorgvuldig ontsloten Gezellebibliografie is bijzonder welgekomen maar zal zich als bibliografie tevreden stellen met een plaats als 'bevoorrechte tweede'. *Gezelle beschreven 1899-1999* blijft vanzelfsprekend de referentie. Met deze nieuwe editie wordt deze Arents ook als boeiend tijdsdocument onder de aandacht gebracht.

LUDO VANDAMME

***Reis in Drukken: uit de verzamelingen van leden van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen.* - Amsterdam: De Buitenkant, 2003. - 285 p.: omslag, ill.; 18 × 12 cm. - ISBN 90-76452-54-7. EUR 25, -.**

Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam om het twaalfenhalfjarig bestaan van genoemd genootschap te vieren. Al de leden werden aangezocht in hun boekenkast te kijken of er iets over echte of imaginaire reizen het tonen waard was. Het thema is gekozen omdat het reizen de Nederlandse bibliofielen een beetje in het bloed zit. Van bij het begin van het bestaan van het genootschap stond er een jaarlijks uitje op het programma; gaandeweg is dat uitgegroeid tot een driedaagse excursie tot in de omringende landen toe. Op de tentoonstelling die van 7 april tot en met 16 mei te bezichtigen was, werden boeken, enkele prenten en affiches, rond volgende subthema's geschaard: Ontdekkingstochten en diplomatieke reizen (bv. Simon Grynaeus, Stanley), Reizen in de bijbel, Geestelijke reizen en visioenen (een handschrift van Het visioen van Petrissa, John Bunjan), Imaginaire reizen (Dante en Defoe), Pelgrimsreizen (Breydenbach), Reizen door bibliofielen in het verleden (Dibdin, Uzanne), Toerisme (Goethe, Theun de Vries), Kinderboeken, Reizen naar de Nederlandse koloniën. Te veel om op te noemen. Voor de redactie stond een ploeg van vijf bibliofiele leden in. Uitgeverij De Buitenkant heeft dit fraai vormgegeven boekje (Bart de Haas) overvloedig geïllustreerd (in kleur, helaas een beetje wazig), gedrukt in een oplage van 500 exemplaren en in violet linnen band gebonden. Op zich een ‘bibliofiel’ boekje.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Elly Cockx-Indestege, met medewerking van Georges Colin, *Fernand Baudin, typograaf. Bibliografie van zijn geschriften. Inventaris van het typografisch oeuvre.* - Amsterdam: Uitgeverij De Buitenkant, 2002. - 243 p.: ill. - ISBN 90-76452-34-2.

In haar mooie catalogus bij de tentoonstelling 'Fernand Baudin, typograaf: een leven in dienst van de lezer' (Brussel, 2000), kondigde Elly Cockx-Indestege een volledige inventaris van Baudins oeuvre aan. Ze heeft woord gehouden. De Amsterdamse uitgeverij De Buitenkant - een toonaangevend huis op het terrein van boekwetenschap en typografie - publiceerde vorig jaar een naar volledigheid strevend overzicht van de geschriften en typografische werkzaamheden van Fernand Baudin.

In de geschiedenis van de Belgische typografie neemt Baudin een unieke plaats in, omdat hij als theoreticus én als man van de praktijk actief is geweest. Even uitzonderlijk is de naam en faam die hij, geholpen door zijn mededeelzaamheid en retorisch talent, in binnen- en buitenland geniet. Hij werd geboren in 1918, volgde de opleidingen boekversiering en typografie aan het Brusselse Hoger Instituut voor Sierkunst (Ter Kameren), en verdiende nadien zijn brood als free lance typograaf. Van 1954 tot 1966 werkte hij in vast dienstverband bij de Établissements Plantin, het Brusselse filiaal van Lettergieterij Amsterdam. Daar maakte hij kennis met onder meer Dick Dooijes, Willem Ovink en Stanley Morison. Internationale contacten boden hem verder de 'Association des Compagnons de Lure' en de 'Association typographique internationale', waarvan hij in 1991 tot ondervoorzitter verkozen werd. Als typografisch vormgever drukte Baudin lange tijd een duidelijke en herkenbare stempel op de publicaties van de Koninklijke Bibliotheek van België. In 1958 stelde hoofdconservator Herman Liebaers hem als typografisch adviseur aan, wat onder meer resulteerde in bijzonder smaakvolle tentoonstellingscatalogi zoals de monumentale *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden* (1973). Van deze verwezenlijkingen is een beperkte staalkaart in een apart katern in kleur gereproduceerd. (In de boven genoemde tentoonstellingscatalogus uit 2000 werden de lezer méér illustraties gegund, zodat deze publicatie haar waarde behoudt. Idealiter heeft men de beide werken samen bij de hand.) Bekend en erkend is Baudin verder door de geschriften die hij aan de typografie wijdde, en waarvan in deze catalogus de integrale lijst (219 titels!) terug te vinden is. Het gaat van kortere stukjes in een grote verscheidenheid aan tijdschriften en verzamelwerken tot de invloedrijke, in Parijs gepubliceerde monografieën *La typographie au tableau noir* (1984) en *L'effet Gutenberg* (1994). Sommige teksten vormen de neerslag van lezingen die Baudin hield in New York, Londen, Brussel, Parijs... en waarvan eveneens een lijst is opgenomen. (Het moeten er meer geweest zijn, maar zoals de auteur het op p. 89 ruiterlijk toegeeft: 'Wij hebben er geen spoor van gevonden en de betrokkene kan het zich niet meer herinneren.')

Deze laatste opmerking wijst er reeds op dat Elly Cockx het geheugen en de eigen documentatie van Fernand Baudin ruimschoots bij haar inventariseringsarbeid betrokken heeft. De 19 nummers die als 'leerlingenwerk' worden opgevoerd (pentekeningen, linosneden, kopergravures en gezette tekst uit de jaren 1937 tot 1942) blijken alle door Baudin zelf te zijn bewaard. Ook in het grootste blok van deze studie, de 'Inventaris van het typografisch oeuvre', kan de typografische

verzorging soms slechts aan Baudin worden toegeschreven op basis van ‘de pertinente herinnering van de betrokkene’ (p. 116). Dankzij haar informant, maar natuurlijk vooral door veel eigen speurwerk, kon de auteur een lijst van niet minder dan 291 door Baudin ontworpen publicaties reconstrueren, 154 specimina van gelegenheidsdrukwerk en 130 affiches. Ze worden hier stuk voor stuk beschreven met de geduldige acribie die de auteur kenmerkt.

Deze catalogue raisonné is internationaal opgezet. De lopende teksten werden in het Nederlands, het Frans en het Engels gepubliceerd, en de kortere toelichtingen bij de individuele inventarisnummers zijn consequent in de taal van de beschreven publicatie gepresenteerd. De kracht van dit boek schuilt trouwens niet alleen in de gedegen inhoud. De typografische vormgeving van het geheel straalt een grote klasse uit. Vormgever Bart de Haas paste de voor Baudin kenmerkende vrije regelval en randnoten toe en zette de teksten uit de Lexicon van Bram de Does. Ook de band is smaakvol uitgevoerd, met een rug die net opvallend genoeg is om snel teruggevonden te worden in het boekenrek. Dat dit boek er is, strekt niet alleen de beschreven meester, maar ook de auteur, de uitgever en de vormgever tot grote eer.

PIERRE DELSAERDT

***Otto Dorfner (1885-1955). Der Bucheinband ist zum Buch was das Kleid ist zum Menschen = La reliure est pour le livre ce que le vêtement est pour l'homme.* Eine Ausstellung des MDE, Meister der Einbandkunst, Internationale Vereinigung, vom**

5. April - 31. Mai 2003 in Brüssel = Une exposition de la MDE, Société internationale des maîtres de la reliure d'art, Bruxelles, 5 avril - 31 mai 2003. - Brüssel, Bibliotheca Wittockiana, 2003. - 108 p.: omslag, ill.; 30 × 21 cm.

Een zeldzaam mooie tentoonstelling was in april-mei te zien in de Bibliotheca Wittockiana te Brussel: boekbanden van Otto Dorfner, een spel van lijnen en letters. De Duitse boekband is in België niet of nauwelijks bekend. De omstandigheid dat Dorfner in oostelijk Duitsland leefde en werkte heeft de bekendheid zeker niet bevorderd.

Tachtig jaar geleden stond Dorfner in de Deutsche Bücherei te Leipzig aan de wieg van de vereniging *Meister der Einbandkunst* (huidig voorzitter is Hans Peter Frölich, ondervoorzitter August Kulche). Uit het voorwoord van Annie De Coster vernemen wij dat de hier samengebrachte vijfenzeventig banden dankzij de kleindochter Beate Dorfner-Erbs konden worden tentoongesteld. Wat een unieke gelegenheid betekende. De begeleidende publicatie bevat een inleidend artikel door Helma Schaefer (Deutsches Buchmuseum, Deutsche Bücherei, Leipzig) over 'Otto Dorfner, Duits boekbinder van de twintigste eeuw'. Verder het catalogusgedeelte met de beschrijvingen van de banden, in het Duits en het Frans (cf. de titel), tenslotte de heruitgave van een reeks artikelen over en van Dorfner, tussen 1923 en 1941 gepubliceerd in Duitse gespecialiseerde tijdschriften. Voornamelijk deze laatste teksten geven ons een idee van Dorfners 'programma'. De publicatie, met bescheiden middelen uitgevoerd (maar toch met een heel fraaie reproductie van een Dorfner-band als omslag), is geïllustreerd met alle vijfenzeventig banden in kleur.

In de door Henry van de Velde bij het begin van de twintigste eeuw te Weimar opgerichte Kunstgewerbeschule kreeg Dorfner, leerling van Paul Kersten, de leiding van de 'Buchbinderwerkstaat'. Dorfner is een uitstekend pedagoog gebleken. Al vóór WO I kwam Dorfner tot een eigen versieringstijl die met name niets gemeen had met de slingerbewegingen van de Art nouveau, maar zich kenmerkte door een strakkere (architecturaal geïnspireerde) en verfijnde lijnvoering (veelal goudgestempeld), leeropleg en een steeds belangrijker wordende belettering. Daaraan is de invloed van het *Bauhaus* niet vreemd. In tegenstelling tot het *Bauhaus* evenwel kon of wilde Dorfner zich niet lenen tot exclusieve industrialisering van het product, i.c. de band. Zo kwam hij in 1922 tot de oprichting in zijn huis te Weimar van een eigen atelier en een 'Fachschule für kunstgewerbliche Buchbinderei'. Vanaf dat moment heeft Dorfner geheel zelfstandig en naar eigen inzicht gebonden en leerlingen opgeleid. Hij is steeds trouw gebleven aan zijn esthetisch ideaal, ongeacht de opeenvolgende politieke constellaties.

Recent verscheen in Duitsland een belangrijke studie over Dorfner, *Zwischen van de Velde und Bauhaus: Otto Dorfner und ein wichtiges Kapittel der Einbandkunst* (Duits/Frans), Halle en Weimar, Otto-Dorfner-Institut, 1999; hierin is een tiental opstellen opgenomen, o.m. van Mechtild Lobisch en Nina Wiedemeyer, verbonden aan de Hochschule für Kunst und Design, Burg Giebichenstein, Halle, en genoemde Helma Schaefer uit Leipzig.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Index Nominum*

Accursius, Bonus 180
Acevedo, Pedro Enríquez, graaf Fuentes 189
Acquaviva, Claudio 192
Aesopus, Avianus 180
Afineus, Henricus 180
Agricola, Rudolphus 140, 180
Albrecht, aartsh. Oostenrijk 189, 192
Alexander VI, paus 196
Ambrosius 194
Ammonius (Aymoin de Fleury) 154
Anna, van Oostenrijk, Spaans kon. 196
Anthonis, Jacobus 197
Arents, Prosper 229
Aristoteles 147, 163
Arnoul dit Picard, Jean, 117
Arrighi, Ludovico degli 157, 159
Augereau, Antoine 117-8, 120, 134, 145, 147, 163

Bade, Perrette 119
Badius, Josse 117, 123, 140, 145, 158, 161
Barbé, 153
Baeren, Joost vander 190, 197
Barlandus, Hadrianus 219
Basilius Magnus, 143
Baudin, Fernand 230
Beatus Rhenanus 180
Blauboom, Louis Barbé, Jean 116, 134, 136-7, 139-40, 143, 145, 157, 159, 161, 165
Blondus, Flavius 173
Bocard, André 123
Bochetel, Guillaume 143
Boisserée, Sulpiz 228
Bolzanius Bellunensis, Urbanus 178
Bom, Emmanuel de 230
Borcht, Peeter vander 190
Bourbon, Nicolas 115
Breydenbach, Bernard von 230
Broeckhoven, Nicolaas van 178
Bruni 172
Brutus 188
Buffet, Nicolas 117, 145
Bunjan, John 230

* De namen uit het artikel van E. Cockx-Indestege zijn opgenomen in het auteursregister volgend op de tekst (pp. 78-80).

Callierges, Zacharias 165
Castello, Giambattista 196
Cato 168
Chaudière, Reginald (Regnault) 115-6, 123, 133, 147, 159
Chevallon, Claude 134, 136-7, 140, 145
Cicero 165, 194, 198
Clericus, Waltherus 188
Clichthovius, Judocus 145
Colines, Simon de 115-165
Coornhert, Dirck Volckertsz. 188
Cortaesius, (Courtois) Hilarius 115
Cottin, Philippe 134, 136
Courtois, H. 144
Crastonus, Johannes 180
Cuyck, Hendrik van 188

Dante 230
Defoe, Daniël 230
Denis, Jerome 117
Desplains, Guillaume 123
Desprez, Nicolas 117, 223
Dibdin, Thomas F. 230
Dioscorides 120, 179
Dooijes, Dick 231
Dorfner, Otto 232
Drivers, Katelijne 197
Du Chemin, Nicolas 116
Dürer, Albrecht 118, 133, 139
Du Pré, G. 134, 136-7, 140
Du Sauzet, Henri 225

Erasmus, Desiderius 120, 137, 139, 171-3, 175, 177-9, 198, 223
Ernest van Beieren, prins-biss. Luik 188
Estienne, Francis 116, 119, 145, 165
Estienne, Henry I 115, 117-8, 120, 123-125, 130, 139-40, 145, 153
Estienne, Henry II 159
Estienne, Robert I 115-6, 118-9, 130, 134, 137, 145, 158-9, 161, 163-4
Estienne, Robert II 133, 159

Ferdinand van Aragon, Spaans kon. 196
Filips II, Spaans kon. 189, 192, 196
Filips III, Spaans kon. 189, 192, 196
Filips de Schone 173
Finé, O. 153
Flavius, Johannes Christophorus 184
Flerontinus, Franciscus 188, 196
Fournier, 116
Froben, Johann 118, 133, 140

Fugger, Marcus 175

Gagny, Jean 120, 136
Galenus, Claudius 179
Garamont, Claude 116-7, 119, 153, 159
Gaudoul, Pierre 164
Gaultier, Pierre 153
Gellius, Aulus 177, 179
Gevartius, Caspar 221
Gezelle, Guido 229
Gillis (Aegidius), Pieter 171-3, 175, 177-80
    vader Nicolaas 177, 179
    vrouw Sandrien, Cornelia 172
    zoon Nicolaas 177, 179

Giuntas, 153
Goltzius, Hubertus 221
Goethe, Wolfgang von 230
Gourmont, Gilles de 117, 134, 143, 164-5
Granjon, Robert 116, 119, 154
Griffo, Francesco 118, 133
Gromors, Pierre 117, 123, 145, 153, 164

Groote, Eberhard von 228
Gropper, Johann 228
Grynaeus, Simon 230
Gryphius, Francis 116-8, 120, 123, 136, 145, 153, 164

Haestens, Hendrik van 184
Harsy, Denis de 153
Hartzheim, Hermann Joseph von 228
Heda, Willem 172, 179
Hendrik VIII, Engels koning 223
Herera, Juan de 196
Hertzius, Jacobus 180
Hesius, Gulielmus 221
Hessemer, Friedrich Maximilian 229
Higman, Damien 123
Hittorff, Jakob Ignaz 228
Honterus, Johannes 188
Horatius 179
Huberti, Johannes 188
Hulthem, Karel van 175

Isabella van Castilië, Spaans kon. 196
Isabella Clara Eugenia, infante Spanje 189, 192

Jordan, R. 129
Junius, Joachim 184-5, 190-4, 196-7

La Barre, Nicolas de 123
Lascaris, Constantinus 179
Le Bé, Guillaume I 116-7, 119, 136, 145, 153
Le Bé, Guillaume II 116, 119
Lefevre d'Etaples, Jean 128
Le Rouge, Guillaume 117, 120
Lessius, Leonardus 188, 196
Lipsius, Justus 183-5, 187-92, 194, 196, 198, 221
Longoburgensis, Brunus 179
Loré, Ph. 134, 137, 140, 145
Loys, Jean 117, 123, 140, 143, 145, 161, 165
Lucanus 157
Lucianus Samosatensis 180
Luther, Maarten 177, 223

Maffei, Raphaelis 179
Maheu, Didier 120
Maire, Johannes le 213
Malderus, Johannes 184
Manilius, Marcus 221

Manutius, Aldus 153, 177-9
Maria-Theresia, keiz. Oostenrijk 175
Martens, Dirk 171-2
Maximiliaan I, keiz. Oostenrijk 172
Mercurius 198
Mesvière, Etienne 153
Metsys, Quinten 172
Meursius, Jacobus 224
Meursius, Joannes 224
Mevissen, Gustav von 228
Miraeus (Le Mire), Aubertus 183, 187-9
Montholon, Jean de 125
Montmorency, Nicolas de 196
Mora, Francisco de 196
Moretus, Balthasar 183-4, 189, 192-3, 196-7
Moretus (Moerentorf), Johannes I 185, 187, 189, 196-7, 221, 228
zoon Johannes II 197
zoon Melchior 197

Morison, Stanley 231
Morrhy, Gérard 123, 140, 145, 151
Morus, Thomas 172, 179, 223
Moyllus, Damianus 118, 133

Numan, Philip 172
Nyverd, Jacques 140

Ovink, Willem 231

Pacioli, Luca de 118, 133, 139
Paffenrode, Hieronymus 188
Paludanus (Van den Broecke), Franciscus 183, 188-9
Pandelaert, Jacob 228
Paulus V, paus 192
Petrarca, Francesco 117
Petreius, Johann 165
Petrissa, 230
Peutinger, Conradus 179
Philo Judaeus 179
Pius II, paus 173, 175, 179
Placentius 179
Plantijn, Christoffel 187, 189, 191, 197, 219
dochter Martine 197

Politianus, Angelus 179
Postel 117

Radolt, Erhard 118, 133
Raevardus, Jacobus 221

Raphelengius, Franciscus 187
Regulus 188
Reulandt, Hubert 225
Rinck, Peter 229
Roffet, E. 134
Roigny, Jean de 140, 154
Rubens, Pieter Paul 230
Ruel, J. 149, 151
Rumswinckel, Jan 180

Saccus, Johannes Baptista 221
Salutati, 172
Sarsozus, F. 136
Sauvaige, Jacob 197
Savetier, Nicolas 117
Scaliger, Josephus Justus 221
Schmitz-Otto, Hanns Theo 227
Schoeffer, Peter II 123, 140, 165
Scribani, Carolus 187
Sedulius (de Vroom), Henricus 183
Seneca 191-2
Servius, Oliverius 173
Silius Italicus 180
Stanislas I Leszcynski, Pools kon. 225
Stanley, Henry M. 230
Stenius, N 221
Suidas, 180
Sussannaeus, Hubertus 115
Sweert, Maria de 197

Tacitus 191
Tagliente, Giovanni Antonio 157
Terentianus Maurus, 132, 137, 143
Tertullianus 180
Thysius, Joannes 224
Toledo, Juan Bautista de 196
Torrentino, Lorenzo 173
Torrentius, Laevinus 188
Tory, Geoffroy 117-9, 129, 133-4, 139-40, 143, 158
Tyndale, William 223

Ulenberg, Caspar 228
Uzanne, Octave 230

Valerius, Cornelius 221
Valla, Laurentius 180
Vatel, Jean 117
Velde, Henry van de 232
Vergilius, Polydorus 198

Vermout, Jacobus 213
Viart, Gyonne 115, 125
Vidoue, Pierre 117, 123, 140, 145, 153, 161, 164
Vries, Theun de 230
Vultaeus (Visagier), Joannes 115-6

Wallraf, Ferdinand Franz 228
Wechel, Chrétien 117, 123, 134, 136, 139-40, 145, 157, 161
Welser, Marcus 183
Wolff, Otto 228
Woverius, Johannes 191

Personalia

Renaud ADAM is licentiaat Geschiedenis (Université de Liège, 2000). Hij werkte een jaar als wetenschappelijk attaché in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel. Zijn onderzoek handelt over de middeleeuwse hagiografie in Luik en over de verspreiding van incunabelen van de vijftiende tot de eenentwintigste eeuw, voornamelijk op het grondgebied van het huidige België.

Elly COCKX-INDESTEGE is oud-conservator van de Kostbare Werken van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel. Zij publiceert op het gebied van het oude boek, de boekband, bibliofilie, catalogisering en bibliografie.

Jeanine DE LANDTSHEER is doctor in de Klassieke Talen en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Seminarium Philologiae Humanisticae van de KU-Leuven. Haar onderzoek is geconcentreerd rond leven en werken van Justus Lipsius, en vooral de uitgave van zijn enorme correspondentie. In haar vrije tijd is ze ook betrokken bij een vertaalproject van de Nederlandse uitgeverij Athenaeum rond Erasmus.

Pierre DELSAERDT is historicus en als afdelingshoofd Archief & Historische Collecties verbonden aan de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen. Sinds 1996 is hij voorzitter van de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis. In 2001 promoveerde hij op een proefschrift over boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit (16de-18de eeuw). Hij doceert boekgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en is promotor van het STCV-project.

Dirk IMHOF is consulent wetenschappelijk werk in het Museum Plantin-Moretus en werkt momenteel aan een proefschrift over Jan I Moretus.

Goran PROOT (1972) studeerde Germaanse talen. Van 1997 tot 2000 verrichtte hij onderzoek naar het jezuïetentoneel in Vlaanderen (tot 1773). Van 2000 tot 2003 werkte hij als bibliograaf voor het STCV-project. Sinds 2003 is hij als conservator Historische Collecties verbonden aan de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen. Daarnaast is hij secretaris van de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis.

Stijn VAN ROSSEM (1978) is historicus en werkte rond de iconografie van de Brabantse Omwenteling. Sinds 2002 is hij als wetenschappelijk medewerker bij het STCV-project verbonden aan de Universiteit Antwerpen.

Hendrik D.L. VERVLIET is ere-hoofdbibliothecaris van de Universitaire Instelling Antwerpen en emeritus hoogleraar Boek- en Bibliotheekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.